

Г О Д И Ш Н И К
НА
ШУМЕНСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„ЕПИСКОП КОНСТАНТИН ПРЕСЛАВСКИ“
ФАКУЛТЕТ ПО ХУМАНИТАРНИ НАУКИ
ТОМ XXXIII A / 3

ANNUAL
OF KONSTANTIN PRES LAVSKY
UNIVERSITY OF SHUMEN
FACULTY OF HUMANITIES
Vol. XXXIII A / 3

Shumen, 2022

Редакционна колегия:

доц. д-р Десислава Иванова (България) – отговорен редактор
проф. д.ф.н. Евгений Клобуков (Русия)
проф. д.ф.н. Ярослав Вежбински (Полша)
проф. д-р Владимир Вавржинек (Чехия)
проф. д-р Волф-Дитер Краузе (Германия)
проф. д-р Хюсеин Мевсим (Турция)
проф. д.и.н. Бисер Георгиев (България)
проф. д.ф.н. Снежана Бойчева (България)
доц. д-р Ирина Иванова (България) – превод и редакция на резюметата
доц. д-р Ирена Костадинова (България)
гл. ас. д-р Станислава Теофилова (България) – коректор

Предпечат: Виктор Желепов

Оформление на корицата: Стоян Георгиев

Годишник на Факултета по хуманитарни науки, том XXXIII А / 3, 2022

© Авторски колектив, 2022

© Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“, Факултет по хуманитарни науки

© Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“, 2022

ISSN 1311-7300 за печатно издание

ISSN 2603-512X за онлайн издание

Editorial board:

Assoc. Prof. Desislava Ivanova, PhD (Bulgaria) – managing editor
Prof. Dr. Habil. Evgeniy Klobukov (Russia)
Prof. Dr. Habil. Yaroslav Vezhbinski (Poland)
Prof. Vladimir Vavrzhinek, PhD (Czech Republic)
Prof. Wolf-Dieter Krause, PhD (Germany)
Prof. Hyusein Mevsim, PhD (Turkey)
Prof. Dr. Habil. Biser Georgiev (Bulgaria)
Prof. Dr. Habil. Snezhana Boycheva, Dr. Habil. (Bulgaria)
Assoc. Prof. Irina Ivanova, PhD (Bulgaria) – abstract Translation and Editing
Assoc. Prof. Irena Kostadinova, PhD (Bulgaria)
Senior lecturer Stanislava Teofilova, PhD (Bulgaria) – proof-reader

Prepress: Viktor Dzhelepov

Cover Design: Stoyan Georgiev

Annual of Konstantin Preslavsky University of Shumen, vol. XXXIII A / 3, 2022

© Authors, 2022

© Konstantin Preslavsky University of Shumen, Faculty of Humanities

© Konstantin Preslavsky Publishing House, 2022

ISSN 1311-7300 (Print)

ISSN 2603-512X (Online)

СЪДЪРЖАНИЕ

Неврие Чуфадар, Сунай Местанов. АРХЕТИПЪТ БАЩА КАТО ОБРАЗ НА ДОБРОТО В ЕПОСА „КНИГАТА НА ДЕДЕ КОРКУТ”	7
Станислава Цанева. ДРЕВНАТА АРМЕНСКА ПРИНЦЕСА ХОСРОВИДУХТ И БЪЛГАРСКАТА КНЯГИНЯ КОСАРА	23
Теодор Стойчев. ИСТОРИЯ, БОГОСЛОВИЕ, МИСИЯ СПОРЕД ПОСЛАНИЯТА НА СВ. АПОСТОЛ ПАВЕЛ	34
Илонка Стоянова, Дарина Мавродиева-Кючукова, Ирина Владимирова. ПРОЕКТНО-БАЗИРАНОТО ОБУЧЕНИЕ И ПРИЛОЖЕНИЕТО МУ В ЧАСОВЕТЕ ПО РЕЛИГИЯ	54
Теодора Василева. ПРЕГЛЕД НА РЕЗУЛТАТИТЕ ОТ ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНИТЕ ИЗСЛЕДВАНИЯ НА ТРАКИЙСКАТА ГРОБНИЦА ПРИ С. СВЕЩАРИ (ПО ПОВОД 40 Г. ОТ ОТКРИВАНЕТО ѝ)	65
Георги Кънчев. СРЕДНОВЕКОВНИТЕ ХРИСТИЯНСКИ ХРАМОВЕ И СКАЛНИ ОБИТЕЛИ ПО ШУМЕНСКОТО ПЛАТО – СВЕДЕНИЯ И ПРОУЧВАНИЯ ОТ XVII В. ДО ДНЕС	81
Илияна Обретенова-Велинов. РАЗКАЗИТЕ НА ЕЛИН ПЕЛИН В НЕМСКОЕЗИЧНОТО СПИСАНИЕ „DER BULGARIENWART“ В КОНТЕКСТА НА СЪБИТИЯТА В МЕЖДУВОЕННА БЪЛГАРИЯ	99
Цветалина Анева. СЕМАНТИЧНИ РАЗШИРЕНИЯ НА ГЛАГОЛИТЕ ЗА ВЪЗПРИЯТИЕ В АНГЛИЙСКИ И БЪЛГАРСКИ ЕЗИК ОТ КОГНИТИВНА ГЛЕДНА ТОЧКА	116
Slaveyah Goranova. METAPHOR AND METONYMY IN ACTION AND INTERACTION IN MEDICAL ENGLISH	137
Антон Гецов. АПОЗИТИВНИ КОНСТРУКЦИИ С АМБИВАЛЕНТЕН СИНТАКТИЧЕН СТАТУС	145
Krasimir Kabakčiev. CONCEPTUAL INCONSISTENCIES AND SIDESTEPPING COMPOSITIONAL ASPECT MAY WREAK HAVOC ON ASPECTOLOGY	166
Христина Недялкова. ПОТРЕБНОСТ ОТ УНИКАЛНОСТ В МЛАДЕЖКА ВЪЗРАСТ	174

CONTENTS

Nevrie Chufadar, Sunay Mestanov. THE FATHER ARCHETYPE IN THE EPIC "THE BOOK OF DEDE KORKUT"	7
Stanislava Tsaneva. THE ANCIENT ARMENIAN PRINCESS KHOSROVIDUKHT AND THE BULGARIAN PRINCESS KOSARA	23
Teodor Stoychev. HISTORY, THEOLOGY, MISSION ACCORDING TO ST. PAUL'S EPISTLES	34
Ilonka Stoyanova, Darina Mavrodieva–Kyuchukova, Irina Vladimirova. PROJECT-BASED LEARNING AND ITS APPLICATION IN RELIGION CLASSES	54
Teodora Vasileva. REVIEW OF THE RESULTS OF THE INTERDISCIPLINARY RESEARCH OF THE THRACIAN TOMB AT THE VILLAGE OF SVESHTARI (ON THE OCCASION OF THE 40TH ANNIVERSARY OF ITS DISCOVERY)	65
Georgi Kanchev. MEDIEVAL CHRISTIAN CHURCHES AND ROCK MONASTERIES ON THE SHUMEN PLATEAU - DATA AND RESEARCH FROM THE XVIIITH CENTURY TO THE PRESENT	81
Iliyana Obretenova-Velinov. ELIN PELIN' S SHORT STORIES IN THE GERMAN LANGUAGE PERIODICAL DER BULGARIENWART IN THE CONTEXT OF THE EVENTS IN BULGARIA BETWEEN THE TWO WORLD WARS	99
Tsvetalina Aneva. SEMANTIC EXTENSIONS OF VERBS OF PERCEPTION IN ENGLISH AND BULGARIAN FROM A COGNITIVE PERSPECTIVE	116
Slaveyah Goranova. METAPHOR AND METONYMY IN ACTION AND INTERACTION IN MEDICAL ENGLISH	137
Anton Getsov. APPOSITIONAL CONSTRUCTIONS WITH AN AMBIVALENT SYNTACTIC STATUS	145
Krasimir Kabakčiev. CONCEPTUAL INCONSISTENCIES AND SIDESTEPPING COMPOSITIONAL ASPECT MAY WREAK HAVOC ON ASPECTOLOGY	166
Hristina Nedyalkova. NEED FOR UNIQUENESS IN ADOLESCENCE	174

АРХЕТИПЪТ БАЩА КАТО ОБРАЗ НА ДОБРОТО В ЕПОСА „КНИГАТА НА ДЕДЕ КОРКУТ”

Неврие Чуфадар, Сунай Местанов

THE FATHER ARCHETYPE IN THE EPIC "THE BOOK OF DEDE KORKUT"

Nevrie Chufadar, Sunay Mestanov

Abstract: *The transmission of thought patterns and the experimentation of typical events from each society are transmitted from generation to generation, thus creating a number of common archetypes for all people. Archetypes are models by which a series of experiences and memories related to ancestors are expressed.*

The archetype 'father' is one of the building blocks of the family. He's a model for his child, especially his son. The father protects his children as a guardian angel. He is a first-time teacher and supporter of his child, at the same time teaching him to prosper in life and overcome difficulties. He brings his children up according to his views and norms. He teaches his child discipline, becomes strict when necessary and caring when he needs to. The father is like the Lord in our lives, he is the one who gives us life, he is our creator. For this reason, the name of the father is very important for Oguz people.

In this article we will analyze the behavior and actions of good fathers and their relations with their sons in the destantes of the epic The Book of Dede Korkut, namely First Destan – "A Song for the Son of Dirke Khan, Bogach Khan" and Third Destan – "A Song for the Son of Cam Puree, Bamsy Beyrek".

In these days, fathers usually expect courage from their sons. The male child means an extension of the genus and is the future father and the continued of the genus. In the destans of Dede Korcut, the main father is himself, Korkut Ata. Dede Korcut is the father of the fathers, that is, the father of all Oguz people. For this he has the right to name all proven juveniles.

Since ancient times, good has been the highest moral human value. Even the name of Dede Korcut, contains in itself the positive concept of good - happiness. He has always wanted the good of the Oguz people, as a father wants the good of his child.

Keywords: *The archetype Father, Son, Good, Dede Korkut*

<https://doi.org/10.46687/TSVR8563>

Архетипите са универсални модели, които са част от колективното несъзнавано и са психически аналог на инстинкта. Те са свързани с поведенчески и личностни образи и тенденции. Архетип (от гръцки ἀρχέτυπος – архе – начало, първообраз, първопричина, типос – образ) и обозначава модел, тип личност или начин на поведение.

Според теорията на Карл Юнг архетипите са „генетично” заложи в структурите на човешкия мозък. Съдържанието на колективното несъзнавано Карл Юнг нарича „архетипи”, „доминанти”, „идеализирани образи”, „митологични образи” или „първични образи” – всички те означават едно и също – архетип е най-популярното им название. Архетипите принадлежат на цялото човечество, независимо от това колко далече една от друга са се развивали отделните култури. В произведенията на Карл Юнг се срещат цитати на произведение от трети век, където Бог се описва като „архетипна светлина“, т.е. като първообраз на всяка светлина, като предхождаща всяка друга светлина. Архетипите според Юнг са наследството на човека, колективен образ, модел, който се предава от поколение на поколение от хилядолетия (Keremedchieva 2013: URL); (Yung 1993: 61).

Архетипите са автономни образи на предците, които са част от колективното несъзнавано. Важна характеристика на архетипите е, че те не се развиват индивидуално във всеки човек, а се генерират чрез влиянието на социокултурния контекст на всеки индивид. Предаването на мисловни модели и експериментирането на типични събития от всяко общество се предават от поколение на поколение, като по този начин се създават редица общи архетипи за всички хора. Установяването на архетипи е една от основите на теорията на Карл Юнг за колективното несъзнавано, която поддържа, че всички хора имат общ субстрат в психичната си структура. Архетипите са начинът, по който се изразяват поредица от преживявания и спомени, свързани с предците. В развитието на архетипите влиянието на културния контекст на всеки човек играе жизненоважна роля. Хората не развиват архетипове въз основа на личния си опит, а по-скоро на базата на социалния опит на заобикалящата ги среда. Независимо от техния колективен произход, ако архетипите се анализират индивидуално при всеки човек, те водят до емоционални и поведенчески модели, които определят начина за обработка на усещанията, образите и възприятията. Според Карл Юнг контекстуалните, културни предшественици влияят на генерирането на архетипове, които се натрупват в несъзнаваното на индивидите и определят голяма част от психичното им развитие (URL 2020: Yungianski arhetipi).

Освен основните архетипи: анима (женското начало на човешката душа), анимус (мъжкото начало-дух), сянка, персона (маска или азът) и егото (цялостната личност) според теорията за колективното несъзнавано съществуват и множество други архетипи.

В настоящето изследване ще анализираме архетипа на *'бащата'*, който формира авторитетна фигура – образ на добротата, насочващ несъзнаваното лице към това как да живее въз основа на неговия опит и пример, за да е достоен член и пазител на своя род.

1. Архетипът – мъдрия старец (Деде Коркут – баща на всички огузи)

Мъдрецът е архетипов образ на смисъл и мъдрост. В аналитичната психология на Карл Юнг мъдрият стар човек представлява мъжкия дух. В психологията на мъжа анимата е свързана с мъдрия стар човек, както дъщерята с баща си. А при жената този образ е един аспект на анимуса (URL: Mudrets. <https://bg.wikipedia.org/wiki>).

В митове, сънища и видения индивид „се среща“ с архетипните образи на Разума (Мъдрия старец), посредник в забравени сфери на личната и колективната памет. На тази архетипна фигура според Юнг са присъщи „знание, размисъл, озарение, мъдрост, ум и интуиция“. Този архетип може да се прояви като образ на *баща*, който помага, дава съвети или забранява. Другите хипостази на Мъдрия старец са: Дух, Светец, Бог, Магьосник, Учител, Лечител. Всички те притежават сила, мъдрост или власт, която надхвърля качествата на човек. Този архетип помага на човека да се издигне над своите възможности, да намира верни решения, да получава свърхчовешка сила и да преодолява всички препятствия (Chufadar 2019: 36-37).

Мъдрият човек е архетипна фигура, чиято основна цел е да разкрие героя. Героят е архетип, който се бори с решителност срещу сянката, но действа по неорефлективен начин. В този смисъл мъдрецът внася размисъл и рационалност в

изпълнението на героя, за да развие по-адаптирано и ефективно поведение (URL 2020: Yungianski arhetipi).

В епоса архетипният образ на мъдрия „белобрад старец“ е претворен в Деде Коркут. От една страна, Деде Коркут е шаман, който свири на кобуз, дава имена на момчета при инициация, включва се в шаманско надпреварване с Дели Карчар (братът на Бану Чичек от трети дестан), съветва, напътства, решава спорни въпроси (Chufadar 2013: 204).

Деде Коркут е митичната личност, която предопределя съдбата на героите в епос. В името Коркут е кодирана древната тюркская митологема на съдбата, репрезентирана като единство от мъжкото и женското начало *кор и кут*. С думата *кут* тюркските народи наричат живота, щастието. Загубата на *кут*, нещастие. Морфемата *кор* е многозначна. В турския език тя се интерпретира като *`огън`* и в този смисъл репрезентира мъжкото начало. Фактите, свързани с функцията на митичния герой Коркут, показват, че името отразява функциите на висша сила, която определя съдбите на хората. Името на митичния герой първоначално се състои от две части, като морфемата *кут* ни отправя към още по-древна, овеществена представа за добрата съдба като дял, който се дава на човека при неговото раждане. Кут е женското начало и принадлежи на Умай (Богинята майка) (Chufadar 2010: 113, 118).

Той направлява и посочва верния път на всички хора. Коркут Ата като баща винаги присъства във всички важни моменти за тях като инициации (даване на име). Обичайно Деде Коркут присъства в края на всеки дестан¹. Деде Коркут е защитник на Огузите, народен поет, мъдър и велик човек, който има много важен статут за огузите.

Деде Коркут е основата на Огуз, техният поет, техният знаещ, защитник от беди, тяхната първа и последна опора. Деде Коркут, който е представител на култа към великата личност (Korkmaz 1989: 32), има силата да разреши всеки проблем. Той е мъдрият човек, който завършва събитията и ръководи бейовете на огузите. Динамична и жива сила. Като „културен прародител“ (Saydam 1997: 15), едновременно разказвач на истории и посланик на преходните измерения, отразява реалностите на света на огузите (Eliuz 2001: 78).

Наричан и Коркут Ата, напомня за продължението на шаманската традиция на тюрките, образът на стареца, този, който извършва обредите, който организира връзките между свръхестествените и природните събития, той е образът на светците: „Деде Коркут е представен като човек, който събрал в себе си всякакви качества. Той много добре познава традициите на степния живот на Огузите, военните обичаи, датиращи от тъмното минало, който е почитан и осветен от номадите. Той е този, който защитава организацията на племето.“ (Guoquay 2004: 114).

2. Архетипът на бащата като образ на доброто и възпитанието

Образът на бащата в песните-дестани в епоса „Книгата на Деде Коркут“ е благороден образ – символ на доброта и съзнание, който допринася за себerealизацията и духовното пробуждане на сина в герой.

¹ Дестан – същ. от персийски *dâstân*-епос, предание, разказ. Епичен разказ песен за необикновените случки на героите.

Бащата е първоучителят, той е този, който възпитава и образова децата си. Главният баща и обединител на всички Огузи е Деде Коркут.

Бащата, в най-широк смисъл, символизира реда, рода, продължението на рода, съзнанието, историята и предците. В дестаните на Деде Коркут образът на бащата символизира съзнателната и несъзнателната ценност на обществото и това да бъде доблестен, смел и добър човек. Тези качества се появяват като архетип на добрия баща в някои песни в епоса.

В дестаните на Деде Коркут образът-същността на бащата, който ни напомня за нашето минало като духа на предците, в истинския смисъл има интегрираща и обединяваща сила.

Като образ на доброта и доминираща сила, бащата, който винаги помага на процеса на индивидуализация на децата, ефективно помага на своите синове/герои да достигнат до центъра на съзряването, да пораснат и да се реализират (Elideda 1994: 31). При огузите една от най-важните ценности е продължаването на рода.

Епосът недвусмислено свидетелства за това, че удовлетворението от живота, като мерило за щастие, при древните тюрки се е измервало не само с материални блага. В параметрите на понятието „щастлива съдба“ се включват всички успехи, преодоляване на неудачите, сред които особено място заема наличието на потомство, особено – на син, като наследник и продължител на рода. Социалният статус на тези, които са имали деца и особено синове, е нараствал многократно в сравнение с тези, които са нямали деца. Независимо от личните достойнства и материално положение, бездетните бащи са били подлагани на публично унижение („Песен за сина на Дирсе Хан, Богач Хан) [Дестан I: 21].

(„Ханът на хановете Байъндър хан, един път в годината устройва гощавка и кани огузките бейове. Пак даде угощение от конете жребец, от камила мъжка камила, от овцете овен заколиха. На едно място бяла шатра, на едно място червена шатра, на едно място черна шатра е наредил да се издигнат. И каза: който няма момче и момиче, да се настани в черната шатра, да се постеле за тях черна постеля, да се сложи за ядене яхния от черна овца, ако искат да ядат, ако не искат да станат и да си отидат. Който има момче, да се настани в бялата шатра, който има момиче в червената шатра, който няма момче и момиче, Господ ги е прокълнал и ние ще ги прокълнем каза“). Така раждането на дете представлява изключително важен момент за древните огузи. В емоционален план то е свидетелство за социална пълноценност и основание за самоутвърждаване (Chufadar 2013: 164-165).

След самоутвърждаването идва ред на възпитанието на сина или дъщерята. Според Сократ образованието е съкровищницата на добродетелите, които подхранват семето на доброто у хората и правят живота красив, а човек, който върши зло, не е достатъчно хуманен (Aydan 2004: 15). Добрият човек помага на нуждаещите се хора, а лошият мисли само за себе си, неговите нужди, мислите му са над всичко останало за него. Понятията за добро и зло и техните конотации се наблюдават в епоса „Книгата на Деде Коркут“ (Mestanov 2021: 1). Деде Коркут е свещена личност и носител на добрите качества във всички дестани на епоса „Книгата на Деде Коркут“.

Възпитанието и обучението, дадено на детето, има голямо място в дестаните на Деде Коркут и това се споменава и в уводната част на творбата със следните сентенции: „Ако дъщерята не види от майката, не взима съвети за това;

ако сина не види от бащата, не може да напълни софрата (да нахрани семейството си)“ (Ergin 2009: 74). Възпитанието и възприетото отношение и поведение е жизненоважно за бъдещите бащи, за да станат умни, знаещи, смели и добри войни. Сведенията за обучението на синовете виждаме почти във всички дестани на епоса. Лицето, отговорно за обучението на сина, е бащата.

„Не е достатъчно да имаш син, синът трябва да е и добре възпитан и обучен, за да заеме мястото на баща си. В епосите на Деде Коркут се вижда, че бейовете на Огуз са взискателни относно синовете си, които ще ги заместят, и обръщат голямо внимание на тяхното обучение“ (Gench 2014: 239).

Това, което Огузите очакват от синовете си, е те да бъдат почитени и добри храбреци, да изпълняват традициите на Огузите и да пренасят тези традиции в бъдещето. За да направи всичко това, героят трябва първо да получи име. Името се дава от бащата на всички огузи - Деде Коркут. Имената на огузките момчета се дават на петнадесет години, до тогава към тях се обръщат със имената на бащите им. В първия дестан *„Песен за сина на Дирсе Хан, Богач Хан“*, както и в третия дестан – *„Песен за сина на Кам Пюре, Бамсъ Бейрек“*, преди да получи името си Богач Хан е само сина на Дирсе Хан. Момчето трябва да извърши подвиг и в зависимост от това му се определя името, така момчето преминава инициация. От момче се превръща в мъж, способен да се брани и воюва, за да защити своя род и семейство.

Гьокяй пише, че в дестаните на турските племена на юнаците се дава име от великия мъдър старец, наричан пир, или получават име след като юнакът постигне успех (геройство). Най-важната церемония в преходния период от детството към юношеството е получаването на име на детето. На тази церемония детето е благословено от Деде Коркут. Той се моли и благославя младежа, като казва: *„Името му аз дадох, години Аллах да му даде“* Коркут Ата е шаман. В уводната част той е представен като гадател (предсказвател) и чудотворец, чието сърце е боговдъхновено (Guokeyu 2000: 135).

Благословен от Коркут Ата, момчето вече ще има необикновена сила. Така той става герой, достоен за традицията на Огуз (Yalchankaya 2015: 62).

След като получи име, започва процесът на обучение на героя. Героят, завършил успешно обучителния си процес, става алр/алп (храбър войн) и заема мястото си в съвета (дивана)². Така героят постига както своята индивидуална, така и социална цялост (Yalchankaya 2015: 62).

В дестаните на Деде Коркут на синовете, които не са почитали своите предци, не се е гледало с добри очи, така че синовете обикновено изпълнявали думите на своите предци: *„в онези времена синът безусловно се подчиняваше на бащата. Ако не се подчини безусловно, той не е бил приеман от обществото“* (Ergin 2009: 51).

3. Отношенията между баща-син в Епоса „Книгата на Деде Коркут“

• Ловът като обучение

Ловът е най-важната част от обучението. Модел за подражание на сина е бащата. Така че, той задължително трябва да отиде на лов с баща си. Това е

² Диван – събрание, съставено от високопоставени държавници през османския период.

практически обучителен процес. През това време героят понякога участва активно, а понякога наблюдава. Намерението на бащата не е да вкара сина си в битка веднага. Той иска синът му да вземе пример, като гледа и наблюдава този процес.

Излизането на лов и ловуването също имат определени правила. Ако синът още не е станал герой и няма свой бейлик, т.е. ако все още е под крилото на баща си, той не участва активно в лова. Ловът е под ръководството на бащата. Бащата не може да толерира нарушаването на тази йерархия. Дори и когато срещат врага по време на лов, синът не трябва да участва. Той все още не е достатъчно смел да участва в битка. Освен това сражението на сина, докато баща му не участва в битката, е преди всичко неуважение към баща му (Yalchankaya 2015: 63).

• **Наследство при инициация**

Огузите, които имат патриархална структура, се нуждаят от мъжка рожба за продължение на рода. Да имаш „син” е най-голямото желание на огузките ханове за продължението на рода. Първото, което трябва да предприеме огузкият хан, след като се задоми е да стане баща на син, който да наследи имота му (Yalchankaya 2015: 63).

Преразпределението на материални блага изпълнява и регулираща функция, тъй като донякъде неутрализира ролята на случайността при произволното раздаване на първоначалния дял, смекчава различията в социалния статус и умилостивява висшите сили, когато от тях се очаква да се намесят в съдбите на хората. Така древните огузи изработват активна позиция към изграждането на своя жизнен път.

Докато при раждането едно дете получава отсъден дял на базата на случайността или решението на висшата сила, без оглед на делата, в епоса богатството е нещо, което трябва да се заслужи - бащите дават на своите синове кон, добитък, което обикновено се случва при инициацията. Така свидетелите на подвига на Богач Хан – бейовете огузи в първи дестан, казват:

„Нека да дойде Деде Коркут, нека даде на този момък име, да отиде с него при баща му, да поиска от баща му, да даде на юношата бейство и престол”.

Така в първия дестан „Песен за сина на Дирсе Хан, Богач Хан”, Деде Коркут изрежда подвизите на момъка пред неговия баща и му заръчва да даде на момчето бедуинския кон, стада овни, червени камили, жилище със златен връх, бродирана с коприна връхна дреха, а той самият му дава името Богач („Песен за сина на Дирсе Хан, Богач Хан”):

*„Хей Дирсе Хан, дай на момчето бейство,
Дай му престол, той е добродетелен,
Дай му кон с дълга шия от знатна порода
Да го язди - той е доблестен.
От стадата десет хиляди овни му дай
Да са му за месо, той е доблестен.
От камилите червена камила му дай
Да му служи за носене на товар, храбър е.
Дай на това момче шатрата със златния връх
Да му прави сянка, добродетелен е.
Дай му мантията с нашивка на птица на рамото
Да я носи, умел е.*

*Този момък се е сражавал на белия площад на Байгъндър хан, един бик е убил твоят син, името му да е **Богач**, името аз му дадох, години Аллах да му даде, каза. Дирсе хан даде на момчето бейлик, престол му даде "* [Дестан I: 25-26] (Ergin 2006).

Първоначалният дял (дар) от бащата има сакрален характер: инициацията е второ раждане, а при раждане човек трябва да получи и своя дял.

Придобитото богатство може да бъде резултат от стопанската дейност на героите; от преразпределяне на придобитата при набези и войни плячка; или резултат от ритуално преразпределение. В епоса има свидетелства за стопанския живот на огузите – те отглеждат животни, грозде и притежават в изобилие продукти от животински произход (месо на камили, коне, овни, кумис и вино). *Той заповяда да заколят най-хубавите жребци от конете му, камили и от овцете му, овен... Натрупа месо, като хълм, накара да надоят кумис, като езеро "*);

*„В големите големи хълмове ние имаме поля,
В тия поля имаме лозя,
В лозята има черни гроздове, пълни с грозде,
Това грозде го изстискват и става алено вино”*
(Ergin 2006) [Дестан V: 116]. (Chufadar 2013: 137-139).

Следната таблица представя бащите и техните деца в първи и трети дестан:

Наименование на дестана	Баща	Син(ове)	Дъщеря(и)
Първи дестан - „Песен за сина на Дирсе Хан, Богач Хан”	Дирсе Хан	Богач Хан	
Трети дестан – „Песен за сина на Кам Пюре, Бамсъ Бейрек“	Кам Пюре	Бамсъ Бейрек	Сестрите на Бейрек (дъщерите на Кам Пюре – имена не са посочени)
	Пай Пичен	Дели Карчар	Бану Чичек

В дестаните на Деде Коркут героите не са обикновени хора. Те са или потомци, или членове на знатни семейства. Майките им са или дъщери на ханове, или бащите им са знатни или привилегирани бейове, които са управници. Първото нещо, което трябва да направят тези герои, които вече имат социален статус в момента на раждането си, е да получат име и да осигурят своята индивидуална цялост. След като са постигнали личната си почитеност, те трябва да покажат героизъм и да поискат бейлик от бащите си. Деде Коркут идва и иска бейлици за героите от бащите им. След като е решено, че тези герои са станали алтове (храбри войни) в съответствие с традицията на Огуз, те са приети на дивана на Байгъндър Хан.

В първия дестан „Песен за сина на Дирсе Хан, Богач Хан”, Дирсе Хан е женен за дъщерята на Хан, така че има статус. Но понеже няма дете и това го поставя в ситуация, където е застрашен да загуби този статус. Той получава обида, поради това, че няма дете. По-различно е положението при Кам Пюре в третия дестан „Песен за сина на Кам Пюре,

Бамсъ Бейрек“: Той не е бездетен, но няма син. Кам Пюре ревнува другите бейове в дивана на Байъндър Хан, които имат синове и иска наследник, който да продължи името му в този диван като синовете на други бейове (Yalçankaya 2015: 67-68) и казва: „Аллах Таала ме е проклет, господо, плача за короната и престола си, ще дойде ден и ще падна, няма да има кой да заеме моето място и да управлява владенията ми... ако имах син, който да застане пред Байъндър Хан, и аз щях да го гледам, да бъда щастлив, горд и уверен в себе си.“ (Ergin 2006: 116).

Байъндър Хан подканва всички бейове да отправят молитва към Танръ-Аллах, за да се роди син на Кам Пюре бей. Присъстващите на пира бейове заедно се молят на Танръ – Аллах, да му се роди син, а Пай Пичен бей в същия дестан съобщава пред всички бейове за желанието си да има дъщеря и казва на бейовете да се помолят и за него. Бейовете се молят и за него да има дъщеря. Двата бейове вземат решение да оженят децата си още преди да са се родили. След известно време на Кам Пюре му се ражда син, а на Пай Пичен – дъщеря. Кам Пюре изпраща търговци в Истанбул за да вземат на сина му подаръци – един кон, лък и боздуган.

Както синът на Дирсе Хан в първи дестан, така и синът на Кам Пюре в трети дестан, преди навършване на 15-годишна възраст нямат име. Кам Пюре изпраща търговци в Истанбул, където те купуват за неговия син морски кон): *„Синът на Кам Пюре навършва 5 години, след пет навършва 10 години, след 10 години той навършва 15 години и става красив и добър смелчага – горд, бърз/умел, като орел. В ония времена на юноша не се е давало име, докато не отсече глава и не пролее кръв (на враг) [„Песен за сина на Кам Пюре, Бамсъ Бейрек“]. Дестан III: 59] (Ergin 2006).*

4. Ключови мотиви в Първи дестан: „Песен за сина на Дирсе Хан, Богач Хан”

Мотив „Издигане на шатра/шатри 1”

- Байъндър Хан организира пиршество за огузките бейове.
- Издигат се шатри, различни на цвят, за да се почетат на първо място онези бейове, които имат син (бяла шатра), след това - онези, които имат дъщеря (червена шатра) и накрая - да бъдат унижени онези, които нямат деца (черна шатра).

Мотив „Чудесно раждане на героя/антигероя”

- Униженият Дирсе хан отправя гневни думи към съпругата си, задето нямат деца.
- Съпругата му го съветва да направи пишно угощение, да нахрани гладните, да облече бедните, да раздаде милостиня, да се помолят на Танръ-Аллах да им даде дете.
- Дирсе Хан изпълнява желанието на съпругата си. Груповата молитва на бейовете е приета от Танръ-Аллах и на Дирсе Хан се ражда син.

Мотив „Единоборство със Звяр/Митично същество”

- При навършване на 15-годишна възраст синът на Дирсе Хан побеждава бик в единоборство.
- Героят получава име от Деде Коркут – Богач Хан, а баща му го дарява с наследство.

Мотив „Опит на баща да убие сина си”

- Войниците на Дирсе Хан, завиждат на смелостта на момъка и го клеветят пред баща му, като казват, че той не почита старците и желае смъртта му.
- Дирсе Хан тръгва на лов, където планира да убие сина си, но само го ранява.

Мотив „Чудесна среща”

- Майката тръгва с бедуински кон и 40 девойки да търси сина си.
- При ранения юнак идва Хъзър на бяло-сив кон, три пъти погалва раната му и казва, че той може да се излекува със сок на планинско цвете, смесено с майчино мляко.
- Майката намира цветето, смесва сока с млякото си и тайно лекува сина си.

Мотив „Пленяване на член от семейството”

- Четиридесетте войници на Дирсе Хан разбират, че синът му е жив, и го предават на враговете.
- Майката разказва за това на сина си - Богач Хан.

Мотив „Освобождение на пленен член на семейството от негов роднина”

- Синът тръгва и настига предателите.
- Дирсе Хан не разпознава сина си и моли предателите да му дадат кобуза, за да накара момъка да се върне.
- Юнакът отказва да се върне, започва да се бие с 40-те предатели и освобождава баща си.

Мотив „Издигане на шатра 2”

- Като награда за подвига си Богач Хан получава бейлик и престол от Байъндър Хан.
- Деде Коркут съчинява за него огузнаме³ и казва молитва-благопожелание за дълъг живот.

Герои и техните образи

- **Байъндър Хан:** главен водач на огузите, много силен, смел и доблестен водач.
- **Дирсе Хан:** уважаван хан, умен, силен и ценител на семейството.
- **Съпругата на Дирсе Хан:** майка на Богач Хан, тя е обединяващата сила между бащата и сина, готова на всичко за сина си и за единството на семейството.
- **Богач Хан:** силен и смел, бори се и побеждава бик (откъдето идва и името му)
- **Хъзър:** велика и свята личност, смятана за безсмъртна и идваща на помощ на тези, които са в беда.
- **Четиридесетте войници на Дирсе Хан:** храбри и силни, но отрицателни герои, които се опитват да развалят отношенията между баща и син, но накрая справедливостта възтържествува и те си получават заслуженото.

³ Огузнаме - „Огуз-Наме” („Книгата на Огуз”) са епически поетични произведения за легендарното родословие на огузките турци и техния митичен прародител Огуз-Каган (Огуз-хан).

4.1. Отношенията между баща и син в първи дестан „Песен за сина на Дирсе Хан, Богач Хан”

Богач Хан, след инициацията си, създава форма на управление по свой собствен начин и не зачита предишното поколение, което се символизира от четиридесетте храбреци на баща му. За да защитят репутацията си четиридесетте храбреци искат Дирсе Хан да бъде техен бей и искат да елиминират Богач Хан“ (Chetin 2015: 158).

Четиридесет бойци на Дирсе Хан клеветят Богач Хан пред баща му: *„Вашият син се оказа лош и негодник, той взе четиридесетте храбреци със себе си, той тръгна към могъщия Огуз...”* (Ergin 2006: 26)

Дирсе Хан, обиден и озлобен вярва на думите на четиридесетте си храбреци (alpler), иска да накаже Богач Хан, който според него пренебрегва правилата на обществото и не се съобразява с традициите.

Решен да убие сина си, казва: *„Вървете и го доведете, за да го убия. На мен такъв син не ми трябва“* (Ergin 2006: 27). Дирсе Хан е решен да продължи традициите.

Дирсе Хан тръгва на лов, където планира да убие сина си, ранява го, но Богач Хан, макар и с тежка рана, остава жив.

Младият момък, изнемощял от раните си и загубата на кръв, лежи на поляната. Появява се Хъзър на бяло-сив кон, три пъти погалва раната му и казва, че той няма да умре от тази рана и че може да бъде излекуван от сока на планинско цвете, смесено с майчино мляко. След което Хъзър веднага изчезва. Майката открива сина си, който ѝ казва за препоръките на Хъзър. Тя успява да намери цветето, смесва сока му с млякото си и намазва раната на момчето. Майката тайно продължава да го лекува. След четиридесет дни той напълно оздравява и започва да ходи на лов. Баща му не знае, че синът му е жив (Chufadar 2013: 294).

В социалната структура на Огузите, освен задълженията и отговорностите на бащата към обществото, семейството и детето/сина, синът също има отговорности и задължения към обществото, семейството и бащата.

През това време 40-те войници на Дирсе Хан чуват, че Богач Хан е жив и от страх, че той може да ги убие, като види сина си, се наговарят да го вържат и да го предадат на враговете. Узнавайки за това, майката предупреждава сина си – Богач Хан. Той тръгва и настига изданиците, които искат да го хванат и предадат на врага. Дирсе Хан не разпознава сина си и моли предателите да му развържат ръцете, да му дадат кобуза, за да накара момъка да се върне там, откъдето е дошъл, а после, ако решат, могат да го убият. Те приемат предложението на Дирсе Хан. Но момъкът отказва да се върне и започва да се бие с 40-те предатели, като част от тях убива, а другата пленява. Така синът освобождава баща си. Богач Хан получава бейлик и престол от Байъндър Хан, а Деде Коркут съчинява *огузнаме* за него и казва молитва – благопожелание за дълъг живот (Chufadar 2013: 296-297).

Майката е обединяващата сила между бащата и сина. Майчината любов надделява и тя се противопоставя дори и на мъжа си и отива да спаси сина си. След което казва на сина си да спаси баща си, като по този начин запазва целостта на семейството си. Бащата се опитва да превърне сина си в достоен за традицията на Огуз храбрец. Той се бори да защити сина си и да го възпитава както повеляват традициите. Целта и най-голямата мечта на бащата е да види сина си като *alpr* (войн, храбрец). Така доказалият се като храбрец син ще бъде достоен да

продължи рода си и традициите на Огузите. Богач Хан, който е главният герой в този дестан, е символ на храброст и героизъм, който с обединяващата функция на майка си спасява баща си от враговете. Той не иска да отмъсти на баща си, а решава да му прости. Това показва, че е съзрял и се е развил като личност. Богач Хан вече разбира баща си. Той осъзнава, че баща му не е лош, а точно обратното – че е добър и мъдър хан, който е постъпил по този начин, защото е искал да запази традициите и нормите за онова време. Това просветление става чрез безусловната обич на майката, благодарение на която баща и син – хора на различни поколения, макар и с различни гледни точки отново се превръщат в сплотено семейство. В края на този дестан Богач Хан е обновен, развит човек, който прощава и не таи злоба.

5. Ключови мотиви в Трети дестан – „Песен за сина на Кам Пюре, Бамсъ Бейрек“

Мотив „Издигане на шатра 1”

- Синът на Кам Ган – Байгъндър Хан разпъва шатрите, устройва пиршество за огузките бейове.
- Един от бейовете, Кам Пюре, започва да плаче за това, че няма деца.
- Байгъндър Хан подканва всички бейове да отправят молитва към Танръ-Аллах, за да се роди син на Кам Пюре.

Мотив „Чудесно раждане”

- Бейовете заедно се молят на Танръ-Аллах за син на Кам Пюре.
- Пай Пичен бей съобщава за желанието си да има дъщеря и казва на бейовете да се помолят и за него.
- Бейовете се молят и за него да има дъщеря.
- Двата бейове вземат решение да оженят децата си.
- На Кам Пюре му се ражда син, а на Пай Пичен – дъщеря.

Мотив „Подвигът на героя”

- Кам Пюре изпраща търговци в Истанбул да купят на сина му кон, лък и боздуган.
- След 15 години момчето среща търговците, които се връщат от Истанбул, и ги спасява от разбойници.
- Поради това, че момчето извършва подвиг, идва Деде Коркут и му дава името Бамсъ Бейрек, а баща му – бело-сивия морски кон, лък и боздуган.

Мотив „заминаване на лов“

- Бейовете организират лов, в който участва Бейрек.
- Раненият от Бейрек елен го завежда пред шатрата, която принадлежи на неговата годеница – Бану Чичек.

Мотив „Завръщане на героя и неговото разпознаване”

- Бейрек се завръща в дома си.
- Бащата на Бейрек, ослепял от плач, го разпознава, след като изцелява очите си с кръв от кутрето на Бейрек.

Мотив „Изпълнение на воинския дълг преди консумация на брака”

- Преди да влезе в сватбената шатра на Бану Чичек, Бейрек отива да спаси тридесет и деветимата си приятели и двамата търговци от крепостта в Байбурт.
- След като те завземат крепостта и побеждават врага, Бейрек се жени за Бану Чичек.

Мотив „Издигане на шатри 2”

- Издигат се шатри за пир.
- Деде Коркут идва с кобуза си и съчинява този дестан с благопожелания/прорицания и молитва, като го посвещава на Бейрек.

Герои и техните образи

- **Бамсъ Бейрек:** доблестен и смел човек, бори се да си върне любимата жена и е човек, който спазва обещанията си.
- **Бану Чичек:** доблестно и смело момиче. Обича Бамсъ Бейрек. Шестнадесет години го чака и скърби за него.
- **Дели Качар:** малко луд, не уважава и не цени по-възрастните.
- **Бейът на крепостта Байбурд:** Зъл и страхливец. Той напада огузкото племе вечерта преди сватбата и пленява Бамсъ Бейрек.
- **Ялгачук, син на лъжец:** лъжец и измамник. Издава господаря си. Той харесва годеницата на Бамсъ Бейрек и иска да се възползва от ситуацията. Лъже хората, че Бамсъ Бейрек е починал.
- **Кам Пюре:** грижовен, добър и смел баща, той със силата на молитвата се сдобива със син и цени това, което притежава. След като чуе новината, че синът му е починал, от мъка и от плач ослепява. Дори тогава не престава да търси сина си и изпраща търговците си в Байбурд да търсят Бейрек.

5.1. Отношенията между баща и син в

Трети дестан – „Песен за сина на Кам Пюре, Бамсъ Бейрек“

Минават 15 години, един ден Бамсъ Бейрек преди лов отива в конюшните на баща си. През това време търговците, които се връщат от Истанбул, минават през прохода Дервенд, но неверниците от крепостта Евнюк ги нападат и ограбват стоката им. Един от търговците, бягайки към Огуз, се озовава пред конюшнията и иска помощ от младежа, когото среща там. Този младеж е синът на Кам Пюре. Той успява да настигне неверниците и връща стоката на търговците. Първо младежът, а после търговците отиват в дома на Кам Пюре (Chufadar 2013: 300).

От благодарност към Бамсъ Бейрек, който като истински герой спасява търговците от врага, те целуват ръката на Бейрек пред баща му. Баща му Кам Пюре е възпитан съгласно традициите на Огузите, които повеляват безусловно подчинение към бащата. Съгласно тези традиции не е редно докато бащата е там да се целува ръката на сина. Кам Пюре се ядосва на търговците, които в този случай не спазват своите традиции и се обръща към тях, казвайки: „*Бре тъпанари с тъпанари, къде се е видяло да се целува ръката на сина, докато баща му е там*“. След което търговците обясняват на Кам Пюре, че благодарение на неговия син са си върнали стоката и че са се спасили от това да бъдат роби. След като е разбрал за случилото се, бащата се гордее със своя син, който е станал истински алп (храбрец).

Поради това, че момчето извършва подвиг, идва Деде Коркут и му дава името Бамсъ Бейрек и подаръка от баща му - светло-сивия морски кон, лък и боздуган.

За да отпразнуват този случай, бейовете организират лов. По време на лова Бамсъ Бейрек ранява един елен, тръгва след елена и пристига пред шатрата, която принадлежи на момата, сгодена за него при раждането им – Бану Чичек. Тук той се състезава с дъщерята на Пай Пичен – Бану Чичек. Те хвърлят стрели, яздят коне и се борят. И на трите състезания побеждава Бейрек, но това става с много усилия. Той разбира, че тя е годеницата му още от люлката, затова ѝ поставя своя пръстен. След като се връща от лов, Бейрек решава да се ожени, но момчето има брат на име Дели Карчар. Той убива всеки, който я иска за съпруга. Тъй като всички се страхуват от него, бейовете вземат решение да пратят Деде Коркут (Chufadar 2013: 300-301).

Деде Коркут като баща на всички огузи отива да поиска ръката на Бану Чичек за Бейрек от лудия ѝ брат Дели Карчар. Той посяга и на Деде Коркут, обаче ръката му замръзва от молитвата на шамана. След което Дели Карчар го моли да му освободи ръката и се съгласява да даде сестра си. Пак с молитвата на шамана ръката му се връща в предишното си състояние. Дели Карчар иска от Деде Коркут за ръката на сестра си хиляда коня, хиляда камили, хиляда овена, хиляда кучета и хиляда бълхи. Деде Коркут изпълнява желанията на Дели Карчар и му дава всичко, което е поискал.

Бейрек и четиридесетте му юнаци, ядат, пият и празнуват предстоящата сватба. Обаче един вражески шпионин отива при бея в крепостта Байбурт и му съобщава новината за сватбата на Бейрек. Шпионинът казва, че Пай Пичен Бей дава дъщеря си на Бейрек, вместо на него. Беят на крепостта Байбурт се ядосва и тръгва със седемстотин войници да нападне Бейрек.

Нощта преди сватбата Бейрек си седи в шатрата без да знае, че ще го нападнат. През нощта, когато всички спят, беят на крепостта Байбурт пристига в Огуз със седемстотин войници и пленява Бейрек с тридесет и деветте му юнаци.

На сутринта родителите му забелязват, че издигнатата от Бейрек шатра не се вижда и разбират какво се е случило. Всички плачат за Бейрек, седемте му сестри събличат белите си одежди и се обличат в черно, престават да се веселят и да си слагат къна на ръцете. Годеницата му се облича в черни одежди и разкъсва алената си буза от мъка.

Минават шестнадесет години, но никой не знае жив ли е или мъртъв. Дели Карчар, обръщайки се към Байгъндър Хан заявява, че който донесе вестта, че Бейрек е жив, ще бъде награден с подаръци, а който донесе вестта, че Бейрек е мъртъв, ще получи сестра му за жена. Един, на име Ялтаджук – синът на Яланджъ (лъжеца), зацапва ризата, която едно време Бейрек му е подарил, с кръв, и съобщава, че Бейрек е мъртъв. Сгодяват Бану Чичек за Ялтаджук и насрочват сватбата.

През това време бащата на Бейрек изпраща търговците си да търсят Бейрек. Двама от търговците отиват в Байбурт, откриват го там и му съобщават новината за неговата годеница. Бейрек, с помощта на дъщерята на бея на Байбурт, която е влюбена в него, успява да избяга от крепостта, спускайки се с наметката ѝ. А той се заклева, че ще се върне да я вземе. И така пристига в Огуз. По пътя се среща с пастирите на баща си, които са се организирали да нападнат Ялтаджук с

камъни. Те са готови да замерват с камъни и Бану Чичек, която според тях е предала Бейрек (Chufadar 2013: 302-303):

„Погледна и видя, че няколко овчаря седят до пътя и плачат, и едновременно с това трупат камъни край пътя. Бейрек каза: Бре овчари, един човек като намери камък на пътя, го хвърля в степта, вие защо трупате камъните на този път? Овчарят каза: Бре, ти знаеш себе си, нямаш си хабер от нашето положение, казаха. Бре, какво ви е положението? Овчарите казаха: Беят ни имаше един син, шестнадесет години никой не знае жив ли е, мъртъв ли е. Яланджъ оглу (син на Яланджъ) Ялтаджук го наричат, донесе вестта за смъртта му, решиха да дадат годеницата му на него, ще дойде оттук, ще мине, ще я удряме, да не се жени за него...“ (Chufadar 2013: 92).

Накрая Бейрек се връща, родителите му много се радват, че е жив. Той лекува слепите очи на баща си с кръвта от кутрето си. Бамсъ Бейрек спасява и приятелите си и дъщерята на своя враг – беят на крепостта Байбурт. След което се жени за Бану Чичек. Деде Коркут идва и развеселява хората с кобуза си, създавайки този дестан, с благоположение и молитва го посвещава на Бейрек. Тука може да се види безусловната обич между бащата и сина – бащата ослепява от плач, мислейки, че сина му е мъртъв, а синът, връщайки се лекува слепите очи на баща си с кръвта си. Бащата на Бамсъ Бейрек е добър баща, даже когато го мисли за мъртъв не престава да търси сина си и изпраща търговците да го търсят.

Както се вижда и в двата дестана, архетипа на *‘бащата’* формира авторитетна фигура – образ на добротата, насочващ несъзнаваното лице към това как да живее въз основа на неговия опит и пример, за да достигне по своя път на развитие цялостна личност и да стане достоен член и пазител на своя род.

Концептите *добро* и *зло* са две общочовешки понятия, които съществуват от началото на човечеството и ще продължават да съществуват вечно. Злото не винаги означава лошо и невинаги лошите постъпки целят лош резултат. В повечето случаи лошото за децата, което виждат от родителите си е за тяхно добро – за да могат да вземат поука от грешките си, които може би не забелязват.

Като заключение можем да кажем, че образът на бащите и в двата дестана е образ на баща, който жадува да има дете, особено син, който да продължи рода им. Колкото и в първия дестан постъпките на бащата да изглеждат като лоши, той се опитва да защити традициите на Огузите и да ги предаде на децата си. За онези времена е съвсем нормално някои бащи да са по-взискателни и по-сурови към синовете си, но общата им цел е една и съща – да възпитат синовете си като носители на Огузките традиции и култура, да им предадат опита и знанията си, за да станат синовете им достойни бейове, които ще пазят тяхното владение и техния род.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Aydan 2004: Aydan, A. Dyushundzhe Tarihi ve Insan Dogası, Istanbul: Gendash Kyultyur Yayanlara.

Chetin 2015: Yudzel Chetin, A. Dede Korkut kitabanda baba, ogul ve baba-ogul ilishkisi. Tyurk dyunyası indzhelemeleri dergisi.

- Chufadar 2013:** Chufadar, N. Mitologemi „Sadba“ i „Smart“ v eposa „Knigata na Dede Korkut“. Shumen: Universitetsko izdatelstvo „Episkop Konstantin Preslavski“, s. 326 [Чуфадар, Н. Митологеми „Съдба“ и „Смърт“ в епоса „Книгата на Деде Коркут“. Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“, с. 326].
- Chufadar 2019:** Chufadar, N. Samost v obraza na Yungianskiya Hadir i patyat kam samost v destanite za Kyoroglu. // Godishnik na Fakulteta po humanitarni nauki. T. XXXA. Shumen: Universitetsko izdatelstvo „Episkop Konstantin Preslavski“, 16-44. <<https://www.shu.bg/wp-content/uploads/file-manager-advanced/users/faculties/fhn/izdaniya/godishnici/2019-godishnik.pdf> > [Чуфадар, Н. Самост в образа на Юнгианския Хадир и пътят към самост в дестаните за Къороглу // Годишник на Факултета по хуманитарни науки. Т. XXXA, Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“, 16-44].
- Chufadar 2010:** Chufadar, N. Mitologemi i personifikacii na sadba (opit za interpretatsiya na antroponima Korkut) // Godishnik na Fakulteta po humanitarni nauki. T. XXI A. Shumen: Universitetsko izdatelstvo „Episkop Konstantin Preslavski“, 100-120. <http://shu.bg/sites/default/files/izdaniq/2010_FHN_Godishnik_21.pdf> [Чуфадар, Н. Митологеми и персонификации на съдба (опит за интерпретация на антропонима Коркут) // Годишник на Факултета по хуманитарни науки. Т. XXI А. Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“, 100-120].
- Elieda 1994:** Elieda, Mircea. Ebedi Dyonyush Mitosu, (cheviri Yumit Alyug), İmge Kitabevi, Ankara.
- Eliuz 2001:** Eliuz, Yu. Dede Korkut Hikayelerindeki Shahıs Kadrosunun Karakter Yapılara Bakımından İndzhelenmesi.
- Ergin 2009:** Ergin, M. Dede Korkut Kitaba I. Girish- Metin- Tıpkıbasam.7.Baska. Ankara: TDK Yayınları.
- Ergin 1964:** Ergin, M. Dede Korkut Kitabı. Ankara: TDK Yayınları.
- Ergin 2006:** Ergin, M. Dede Korkut Kitabı. Boğazıcı Yayınları, 35 Baskı, İstanbul.
- Gench 2014:** Gench, İlhan vd. Haz. Dede Korkut Kitabı han'ım hey. Ankara: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği.
- Gyokyay 2000:** Gyokyay, Orhan Shaik Dedem Korkudun Kitaba, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- Gyokyay 2004:** Gyokyay, Orhan Şaik. Haz. Orhan Shaik Dedem Korkudun Kitaba. 2. Baska. İstanbul: Milli Eğitim Yayınları.
- Mestanov 2021:** Mestanov, S. Protivopolozhnostta na ponyatiyata dobro i zlo v eposa „Knigata na Dede Korkut“ [Противоположността на понятията добро и зло в епоса „Книгата на Деде Коркут“].
- Saydam 1997:** Saydam, M, Bilgin. Deli Dumrul Bilinci, Metis Yayınları, İstanbul.
- URL:** Mudrets [Мъдрец] <https://bg.wikipedia.org> (05.08.2022)
- URL 2020:** Yungianski arhetipi: opredelenie, harakteristiki i vidove [Юнгиански архетипи: определение, характеристики и видове] <<https://bg.warbletoncouncil.org/arquetipos-de-jung-10809#menu-14>>. (02.08.2022).
- Keremedchieva 2013:** Teoriya za arhetipovete na Karl Yung. [Керемедчиева, Теория за архетиповете на Карл Юнг]. <<https://poznание.net/teoria-za-arhitipite-na-karl-ung/>> (02.08.2022).
- Yalchankaya 2015:** Yalchankaya, F. Gelenegi Gelecege Tashayan Ogullar: Dede Korkut Kitabanda Baba - Ogul İlishkisi – Milli Folklor, 27, 107.
- Korkmaz 1989:** Korkmaz, R. "Farat Havzasa Folklorunda Hadarellez Shenlikleri Ve Bu Gelenegin Tyurk Dyunyasa Ichindeki Yeri", Tyurk Tarih Kurumu Dergisi, S.48, Shubat, s.32.
- Yung 1993:** Yung, K. G. İzbrano. T. 1. Pleven: Evraziya-Abgar [Юнг, К. Г. Избрано. Т. 1. Плевен: Евразия-Абагар].

- Yung 1999:** Yung, K. G. Arhetipovete i kolektivnoto neosaznavano. Pleven: „EA“ AD [Юнг, К. Г. Архетиповете и колективното неосъзнавано. Плевен: „EA“ АД].
- TDES 2004:** Eyuboglu, I. Z. Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü. İstanbul.
- TS 1988:** Türkçe Sözlük I. II. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara.

ДРЕВНАТА АРМЕНСКА ПРИНЦЕСА ХОСРОВИДУХТ И БЪЛГАРСКАТА КНЯГИНЯ КОСАРА

Станислава Цанева

THE ANCIENT ARMENIAN PRINCESS KHOSROVIDUKHT
AND THE BULGARIAN PRINCESS KOSARA
Stanislava Tsaneva

Abstract: *The article dwells on again on the old hypothesis of the Armenian origin of the Cometopuli dynasty and looks for connections with one of the personalities of key importance for the Christianization of Armenia – Princess Khosrovidukht, sister of King Tiridates III and probable patron of the Bulgarian Princess Kosara.*

Key words: *Christianization of Armenia, Origin of the Cometopuli*

<https://doi.org/10.46687/GSMN2860>

Проблемът за произхода на българското женско име Косара не е нов. Обикновено той се възприема като част от по-общите въпроси, свързани с изучаването на антропонимите от периода преди Покръстването, които пък от своя страна имат отношение към хипотезите за етногенезиса на древните българи (Tsaneva 2022).

Езическите лични и родови имена на българите са запазени в две големи групи извори – домашните епиграфски паметници, към които можем за удобство да причислим и надписите върху пръстени, печати и др. (Beshevliev 1992: 245-252), и чуждите (предимно гръкоезични и латиноезични) официални и наративни документи. Лицата, които фигурират в тях обаче са без изключение от мъжки пол. Поради ограничената роля на жените в политическия живот на Българското ханство, те никога не се споменават поименно, а и косвените сведения за тях са оскъдни. От своя страна това налага да се разчита на съмнителни реконструкции, които се базират на именната система на други етноси – справедливо или не свързани с българите, и на данните от българската възрожденска и поствъзрожденска ономастика (Ivanov 2008). Известно изключение от посочената картина предлага единствено българската княгиня Теодора-Косара (дъщеря на цар Самуил и съпруга на сръбския княз Иван Владимир), тъй като името ѝ е регистрирано в края на X – началото на XI в. и вероятността втората му съставка да датира от дохристиянския период изглежда висока. Точно по тази линия се движат всички досегашни изследователи.

Фактът, че името Косара не е славянско, е известен още на К. Иречек (Yirechek 1922: 150), но малобройните опити да бъде намерена приемлива етимология на думата засега са приключили с неуспех. Според Ст. Илчев тя е пожелателно производно на съществителното „*коса*” (Ichev 1969: 271) – теза, която е очевидно несъстоятелна и днес се цитира само в някои любителски сайтове. Значително по-обосновано звучат предположенията на Л. Илиева и Ив. Иванов. Според първата, името Косара е произлязло от реконструираната титла на раннохунските принцеси – „*kiots'ier*”, и може да е проникнало в старобългарския език в резултат на стари хуно-славянски контакти (Ilieva 2001: 97-100), а вторият настоява за сарматска етимология (Ivanov 2008).

Идеята на Л. Илиева на пръв поглед е интересна и перспективна, но

проверката на фактите показва, че тя не отговаря на действителността. От една страна, наличните данни не потвърждават почти априорното мнение за тесни родствени и културни връзки между българи и хуни, а от друга, мястото на славянските племена в империята на Атила (434 – 453) също остава неуточнено. Макар да има косвени признаци, че през първата половина на V в. те вече са живеели в Панония, това не е потвърдено категорично в писмените извори, а ролята им във военно-политическите начинания на хуните (ако въобще е имало подобно участие) очевидно е била много скромна. Към възраженията може да се добави още становището на Г. Атанасов, че липсва приемственост между Първата и Втората славянска вълна на Балканите, отнесени съответно към втората половина на VI и края на VII в. (Atanasov 2015: 190-191), както и фактът, че титлата „*kiots'ier*” никога не е била регистрирана извън китайските източници и е била напълно непозната в Европа.

Всъщност, ако приемем, че антропонимът Косара наистина е произлязъл от титла, би било много по-логично да го изведем от думата цезар. Тази римска заемка навлиза рано в пищната титулатура на кушанските владетели под формата „*Kaisara*” (Puri 1996: 252, 261; Harmatta et al. 1996: 323) и може да се е разпространила вторично сред техните съседи. Освен това късните хуни са били достатъчно запознати с римо-византийската политическа система и биха могли да копират елементи от нея без чуждо посредничество. Разгледаната току-що възможност обаче не намира потвърждение в писмените извори или нумизматичните паметници, така че остава напълно хипотетична и малко вероятна.

Същото се отнася за модерната и вече широко разпространена теза на Ив. Иванов, който под влияние на Ж. Войников приема, че Косара е буквален превод на християнското Теодора (Ivanov 2008). Никое от двойните имена на лица от династията на Комитопулите не показва подобни характеристики. Комбинацията винаги е между типично християнско и славянско име, като второто никога не се явява калка на първото. Изконно българските имена изглежда са били избягвани поради опасения да не бъдат свързвани с езическото минало на държавата и възможността дъщерята на Самуил да е била именувана в разрез с общите тенденции е минимална. Независимо от това предположенията на автора заслужават известно внимание, защото свързват произхода на думата с района на Кавказ. Тя обаче трябва да бъде отнесена не към местните алано-сарматски диалекти, а към арменските религиозни и литературни традиции, за които ще стане дума в следващите редове.

Един от първите учени, обвързали династията на Комитопулите с Армения, е Н. Адонц. Тъй като хипотезата му е изпъстрена с неточности и откровени измислици, Л. Илиева категорично заявява, че етимологията, предложена от него, „*поради свършено фантастичния ѝ характер не се нуждае от обсъждане*” (Ilieva 2001: 97). Всъщност, въпреки острата и до голяма степен обоснована забележка, в изследването на арменския византинист има някои рационални зърна. Несъмнено той се е предоверил на сведенията на Степанос Таронци (Стефан Таронски, наричан още Асохик), който е имал съвсем смътна представа за политическата обстановка на Балканите (Stepanos Taronskiy (III: XII) 1864: 175-176), и е добавил немалко собствени интерпретации, но е неоспоримо, че името на съпругата на комит Никола – Рипсимия, издава арменски произход и

че библейските имена на Самуил и Давид също са изключително популярни на територията на Армения (Adontz 1965: 384-388). Естествено, това се отнася и за Мойсей и Аарон, само че по някакви странни съображения авторът не признава роднинската им връзка със Самуил и оттам нататък историческата му реконструкция окончателно тръгва в грешна посока.

Нелепите обяснения за личността на самата Косара (Adontz 1965: 394-395, 405-406) няма да бъдат коментирани тук, но възможността Комитопулите действително да са имали арменска кръв по майчина линия напоследък се приема все по-радушно. Тя се подкрепя както от вече споменатите старозаветни имена на четиримата братя, името на майка им Рипсимия и депортирането на оцелелите потомци на цар Иван Владислав (1015 – 1118) в Армения (Pirivatrish 2000: 62-72; Nikolov 2022: 16-17), така и от употребата на едно специфично име, издаващо почит към може би най-забележителната представителка на арменските Аршакиди – принцеса Хосровидухт, върху чиято биография ще се спрем оттук нататък.

Сведенията за дейността на тази жена, оставила трайни следи в религиозния живот и политиката на своята родина, се съдържат предимно в житието на св. Григорий Просветител (ок. 257 – 331), приписвано на дворцовия сановник Агатангел (Агатангехос). Допълнителни детайли могат да бъдат добавени с помощта на историята на Мовсес Хоренаци (Мойсей Хоренски), който използва по-ранна версия на творбата и паралелни, днес изгубени източници от западен произход.

Според текста на житието, принцеса Хосровидухт е дъщеря на арменския цар Хосров II, който от своя страна е брат на последния партски цар Артабан (Ардаван) IV (в по-старата литература Артабан V). При вестта за убийството на Артабан от първия сасанидски шахиншах Ардашир I (ок. 224 – 240/242), Хосров организира голяма коалиция от съюзни племена и успява да победи персите, но две години по-късно е убит чрез измама от знатния партски старейшина Анак, което позволява на Ардашир да окупира Армения¹. Невръстният царски син Тиридат (Трдат) е отнесен и отгледан в двора на „княз“ Лициний, а синът на екзекутирания Анак попада в Кесария Кападокийска (дн. гр. Кайсери, Турция), където се покръства и получава името Григорий. По-късно той решава да изкупи бащиния грях и постъпва на служба при Тиридат, като прикрива произхода и религията си, но в крайна сметка царят узнава истината и след като го подлага на различни мъчения, го хвърля в яма, пълна с отровни змии. Последните обаче не нанасят никаква вреда на светеца и така той остава затворен под земята в продължение на цели тринадесет години (Agatangelos (18-38, 49-122) 2004: 29-34, 36-56).

Това изложение, въпреки претенциите на съставителя или по-скоро на един от съставителите да е секретар на Тиридат III Велики (287 – 330), показва сериозни исторически грешки и очевидно е компилация от различни, основно епически сказания (Agatangelos (7, 12-17) 2004: 21, 23, 25-28, esp. n. 1, 5, 6). Освен явните преувеличения в повествованието за изтезанията на Григорий, които биха

¹ Мовсес Хоренаци предлага различна хронология. Съгласно неговото съчинение, което е по-подробно и вероятно по-достоверно, войната с Ардашир продължава десет години, а убийството на Хосров II е извършено две години след фиктивното бягство на Анак от персийския двор (Moisey Horenskiy (II: 67, 71-74) 1893: 114-115, 117-120).

довели до неизбежна смърт на наказания, житиеписецът е объркал хронологията на събитията и е слял управленията на няколко последователни владетели, приписвайки им необичайно дълга политическа дейност². По всичко личи, че Артабан IV (ок. 208 – 224) не е брат, а чичо на Хосров II, който вероятно е участвал в битката при Хормиздаган (28 апр. 224 г.)³, но само като помощник на баща си Тиридат II.

Разбира се, това е една от версиите, защото споровете за точните имена и годините на управление на отделните арменски царе през III в. не са приключили и до днес. Така например М. Чанин отъждествява Тиридат II с Хосров I (Chanin 2001: 217), И. Сивен и К. Максимюк се придържат към информацията на Агатангел и Мовсес Хоренаци и смятат, че Хосров II (обявен за идентичен с Тиридат II) се е задържал на власт от 216/217 до 252/256 г. (Syväne, Maksymiuk 2018: 32, 84-85, п. 300), а Н. Гарсоян говори за междуцарствие след смъртта на Тиридат II през 252/253 г. и датира управлението на Хосров II едва към 278/279 – 287 г., като убийството му е приписано не на Анак, а на негов неизвестен брат (Garsoïan 1997: 73-75). Последната хипотеза обаче се базира на прекалено много условности, така че изглежда по-обосновано да допуснем, че Хосров II действително е загинал само няколко години след смъртта на баща си Тиридат II, при това наскоро след навлизането си във фертилна възраст – в противен случай не би било възможно да е оставил само един потенциален наследник на трона и то още кърмаче.

Точната дата на убийството на Хосров II не може да се установи. Ако приемем, че то действително е инспирирано от Ардашир I, годината би трябвало да предшества 240/242 г., когато на власт идва Шапур I Велики (240/242 – 270/272), но тази възможност се свързва лошо с управлението на Тиридат III, защото той изглежда се е върнал в Армения на сравнително ранна възраст. Освен това и Агатангел, и Мовсес Хоренаци сливат управленията на Ардашир и Шапур, следователно смъртта на Хосров може да се отнесе най-общо към 50-те години на III в. Що се отнася до споменаването на Лициний (308 – 324), той не е заемал властови позиции през описания период и запознанството му с Тиридат едва ли датира отпреди възцаряването на император Диоклециан (284 – 305), на когото е отредено важно място в разказа на Агатангел.

Според неговото съчинение, което на практика комбинира в едно житията на св. Григорий Просветител и на Рипсимийските девы, императорът си търсел жена сред всички красавици на Римската държава. При обиколките си неговите пратеници попаднали на прекрасната млада монахиня Рипсима, която, изплашена за своето целомъдрие, избягала заедно с игуменката Гаяне и всички свои посестрими в Армения. Там те били заловени от Тиридат, който също се опитал да се ожени за девойката с позволение на Диоклециан, и след упоритата им съпротива, били убити по изключително жесток начин. Божието наказание не закъсняло – само след няколко дни царят на Армения, който непрекъснато скърбял за погубената Рипсима, бил спокоден от зъл бяс, преобразил се в глиган и обхванат от лудост побягнал от столицата си. Нечистите сили поразили с безумие и много

² Тази характерна особеност на арменската историография е отчетена още от Н. Емин (Moisey Horenskiy 1893: 259-260, п. 268).

³ Детайли за нея в Syväne, Maksymiuk 2018: 29-34.

от неговите роднини и съграждани, а бедствието се прекратило, едва когато сестрата на царя Хосровидухт измъкнала Григорий от ямата със змиите и го убедила да излекува брат ѝ и цялата му свита в замяна на тяхното покаяние и преминаване към християнската вяра (Agatangelos (137-258) 2004: 59-87).

Въпреки рисковете, които крие прекалената рационализация на митологичните и агиографските текстове, този откъс от творбата на Агатангел позволява реконструирането на една по-логична картина. Няма съмнение, че житиеписецът отново смесва легенди и исторически реалии, които не биха могли да съществуват по едно и също време. Общежитийните манастири (и мъжки, и женски) се появяват едва след реформата на св. Пахомий Велики от 323 г. (<https://www.britannica.com/biography/Saint-Pachomius>), като първите монахини, постъпили в тях, живеят под опеката на собствената му сестра (<https://www.newadvent.org/cathen/11164a.htm>). Да се говори за девически манастир с игуменка преди първата четвърт на IV в. е груба фактологична грешка.

Откровена измислица е и легендата за опита на Диоклециан да си намери жена след възцаряването. Омразата към лидерите на Тетрархията, провели едно от най-жестоките гонения срещу християните, има много проявления в по-късната мартирология и един от редовните мотиви е желанието на някой от посочените владетели да се ожени за красива и знатна девойка, която избира мъченическата смърт пред богатствата, почестите и свързаното с тях идолопоклонство. Логично, като главен идеолог на тази политика, Диоклециан е подложен на най-много нападки, като дори му е приписано убийството на собствената му съпруга – т.нар. св. царица Александра (Malitski 1994: 90), която не е историческа личност и има малко допирни точки с истинската августиа Приска.

Все пак може да се приеме, че в историята за Рипсима и нейните другарки има някакви елементи на достоверност – за съжаление, твърде несигурни. Очевидно тази девойка не е римлянка по произход, макар че има римска наставница в лицето на Гаяне (Agatangelos (175) 2004: 68, п. 71), а кратките биографични сведения за нея са изпълнени с топоси. Баща ѝ е назван просто „*богоугоден мъж от царски род*” (Agatangelos (138) 2004: 60), етимологията на името ѝ е неясна (вж. Agatangelos (175) 2004: 68, п. 70) и на база на тези скромни данни бихме могли да допуснем, че Рипсима е била дъщеря на някой провинциален аристократ, който е извеждал рода си от вече подчинена на римляните династия.

Впрочем това благородно потекло може да е било измислено от агиографа, за да ѝ придаде допълнителен блясък, а появата ѝ в двора на Тиридат едва ли се дължи на личното решение на групата девиси да избягат в Армения. Ако писмото на Диоклециан не е напълно изфабрикувано (както много други псевдоречи и послания в цялата антична и средновековна литература), съществува голяма вероятност императорът да е прибягнал до старата практика от времето на Октавиан Август (27 г. пр. н.е. – 14 г. н.е.) и Фраат IV (ок. 40/37 – 3/2), при която мирът между двете държави бил скрепен с брак между партския цар и красива наложница от италиейски произход (Bivar 2006: 67).

Тази възможност се подсилва от ролята на Тиридат III във войната между Диоклециан и новия сасанидски шахиншах Нарсе (293 – 302). След като е възстановен на арменския трон през 287 г. и за кратко е прогонен през 296 г., арменският цар си връща короната, благодарение на позорното поражение на

персите от 298 г. (Frye 2006: 130-131), и през целия си живот остава верен съюзник на Рим. Армения се утвърждава като плацдарм за бъдещи антиперсийски операции и е напълно допустимо императорът да е решил да затвърди лоялността на своя васал чрез изпращането на млада, хубава и може би наистина високопоставена девойка, която едновременно да манипулира Тиридат чрез чара си и да служи като римски агент при нужда.

Само че, както и в случая с Тея Муза, планираната акция се проваля. Съпругата на Фраат IV, която става причина за смъртта му, се омъжва за собствения си син Фраат V (Фраатак) и предизвиква огромен скандал, довел до убийството на престъпната съпругеска двойка през 4 г. н.е. (Bivar 2006: 68), а Рипсиме и нейната свита – несъмнено убедени християнки, са екзекутирани почти веднага, вероятно повече по искане на зороастрийските жреци, отколкото на самия Тиридат.

Несъгласието на царя с този акт личи добре от последвалите събития. Макар целият сюжет да прилича на стандартна агиографска измислица, ако разказът за силната му скръб и превръщането в глиган съдържа видоизменени факти, би могло да се приеме, че след смъртта на бъдещата си невеста той е развил т.нар. клинична зооантропия – относително рядко психично разстройство, при което пациентът вярва, че може да се преобрази в животно (<https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/23696338>). При това състояние, което обикновено се дължи на психотична депресия и влиянието на различни културни феномени, най-често пострадалият се отъждествява с куче или вълк (оттам и легендите за върколаците), но все пак в съвременната статистика присъства мъж, който мисли, че се е превърнал именно в глиган (<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC8542696>).

Ако се съди по историческите свидетелства за други хора в подобно състояние, напр. Навуходносор II (605 – 562) (Дан. 4: 31-36), понякога тези делюзии отминават спонтанно, но естествено по време на пристъпите се налага функциите на заболелия владетел да бъдат изпълнявани от подходящ регент. Навярно така силната фигура в арменския царски двор се оказва сестрата на Тиридат Хосровидухт.

Сведенията за нейното детство са дори по-оскъдни от тези за брат ѝ. Почти сигурно е, че те са деца на една и съща майка – официалната царица на Армения, и че Хосровидухт е по-голямата от двамата. Съгласно древната арменска традиция, характерна също за партите и Сасанидите, тя няма собствено име (или най-малкото то не е употребявано публично) и е назовавана единствено с прозвището „Дъщеря на Хосров“ (Moisey Horenskiy 1893: 263, n. 305; <http://armenian.name/index.php?a=term&d=2&t=705>). Тази практика, която продължава да съществува в ислямския свят и предизвика ожесточени протести сред жените в Афганистан малко преди завръщането на талибаните (Nowrouzi 2020), е отражение на патриархалните норми и бележи мястото на жената в обществото съобразно позицията на нейния баща, брат или съпруг (срв. ситуацията с личности като Тигрануи, Сандухт, Аспахапет-Пахлав и др.). В конкретния случай то подчертава статуса на Хосровидухт като принцеса с потенциални права върху престола, която стои много по-високо от останалите царски дъщери, родени от наложници.

Убийството на Хосров II със сигурност е довело до тежки сътресения не

само за Тиридат, а и за сестра му. Все пак тя също има щастието да напусне Армения и да се укрие на безопасно място. Според Мовсес Хоренаци нейно убежище става крепостта Ани, която се намира във владение на възпитателя ѝ Ота (Аутай) от рода Аматуни, но някои съвременни учени, които се базират на противоречията в разказа му (Moisey Horenskiy (II: 77, 82) 1893: 122, 127), настояват, че всъщност тя се е преселила в Кесария Кападокийска (Eghiaeyan 1993: 191; Dodgeon, Lieu 2002: 271), където изглежда се е запознала със сина на Анак и е била приобщена към християнството.

Ако предположението е вярно, не е изключено Хосровидухт да е била наясно с миналото на Григорий и той да е постъпил на служба при Тиридат с нейно ходатайство, макар че при мълчанието на изворите това остава недоказуемо. При всички положения обаче възпитателят ѝ Ота получава благоволенieto на новия арменски цар именно заради предаността си към принцесата. Лоялността му е възнаградена с изключително висок пост – той е обявен за върховен главнокомандващ на Армения и остава на тази длъжност, чак докато е премахнат от собствения си тъст в началото на IV в. (Moisey Horenskiy (II: 82, 84) 1893: 127, 129; Dodgeon, Lieu 2002: 270-271).

След завръщането си в родината Хосровидухт за известно време стои извън политиката или пък се е намесвала толкова дискретно, че това не е оставило следи в изворите. Въпреки че зороастрийската религия поддържа инцестните бракове на владетелите и че като сестра на Тиридат тя би могла да се бори за позицията на царица, отношенията между тях никога не се развиват на сексуална основа. Нещо повече, принцесата не се омъжва – било защото не е искала да създава рискове за и без това нестабилния трон на брат си, било защото като тайна християнка е предпочитала да се посвети на целомъдрен живот. Вместо дъщерята на Хосров II, официална съпруга на царя става Ашхен, дъщеря на Ашхадар (Moisey Horenskiy (II: 83) 1893: 128). Името на баща ѝ издава партски произход, а твърденията, че е била аланска принцеса, покръстена от монахините-рипсимиианки или от местни арменски християни (<https://web.archive.org/web/20120315070005/http://armcatholicchurch.com/saints/350AD.aspx>), не почиват на никакви изворови данни.

Болестта на Тиридат, която близките му сигурно наистина са приемали като Божие проклятие⁴, дава възможност на Хосровидухт и най-близкото ѝ обкръжение да променят държавната политика и да затвърдят позициите на владетелското семейство с помощта на все още зараждащата се християнска църква. Нейна дясна ръка остава старият ѝ благодетел Ота (Agatangelos (217-220) 2004: 78-79), а към регентството, макар и с по-ограничени правомощия, явно е добавена и Ашхен. В противен случай е съвсем необяснимо защо двете жени трябва да дадат единодушното си съгласие за свикването на войската, която да одобри поставянето на Григорий за епископ, и да напишат съвместно послание с царя за събитието (Agatangelos (791-801 817-826) 2004: 232-234, 238-241).

За силната зависимост на Тиридат от близките му през този период свидетелства и упоритото му желание съпругата му и сестра му да вземат участие в тържественото погребение на Рипсима и жените от свитата ѝ, както и в

⁴ Твърдението, че лудостта на царя е засегнала и неговите приближени, е или хипербола, или намек за някакви граждански размирици.

изграждането на три храма в тяхна памет (Agatangelos (765-769) 2004: 225-227). С оглед на всичко изброено можем да приемем, че положението на Хосровидухт в арменския двор до известна степен напомня позициите на августа Пулхерия спрямо по-малкия ѝ брат Теодосий II (408 – 450), само че със съществената разлика, че дъщерята на Хосров II никога не си позволява да кове интриги срещу снаха си и да влиза в конфликти с Тиридат, за да запази върховната си власт. След психическото стабилизиране на царя двете с Ашхен очевидно отново минават на втори план и не вземат публично участие във външнополитическите му начинания, макар че сигурно са запазили ролята си на добронамерени съветници.

Последните сведения за Хосровидухт датират от годините след приключването на Първия вселенски събор (325 г.), когато цар Тиридат III завършва градежа на крепостта Гарни и издига там лятна резиденция за сестра си (Moisey Norenskiy (II: 90) 1893: 138). Днес от описаните в извора релефи и мемориалния надпис на гръцки език не е останала и следа, може да се заключи само, че като основен строителен материал за комплекса са послужили преупотребени материали от селевкидско време (Rivoira 1918: 204).

Ролята на Тиридат, Хосровидухт и Ашхен за християнизацията на Армения е оценена още в първите години след смъртта им и те почти веднага са обявени за светци. Произведението на Агатангел също придобива изключителна популярност и е известно в няколко редакции – гръцка, сирийска, арабска и др. (Agatangelos 2004: 5-7). Тези ранни преводи предлагат интересни детайли, отсъстващи в съхранения арменски текст, но за целите на изследването е достатъчно да споменем само транскрипцията на името Хосровидухт в арабските ръкописи. Там то е изписвано като „*Кусарадухму*” (Agatangelos 2004: 239, п. 60) и благодарение на тази особеност можем да се досетим как е възникнало старобългарското име Косара. Очевидно в началото то е наподобявало запазения църковнославянски вариант „*Кусародукта*” ([http://www.pravoslavieto.com/life/09.30 sv Grigorij prosvetitel na Armenia.htm](http://www.pravoslavieto.com/life/09.30_sv_Grigrorij_prosvetitel_na_Armenia.htm)), откъдето чрез изпадане на думата „*духм*” (дъщеря) се е получила далеч по-популярната съкратена форма. Впрочем същият процес се наблюдава и в съвременния арменски език, където името Хосровидухт се е трансформирало в по-краткото „*Хозрик*” (<http://armenian.name/index.php?a=term&d=2&t=705>).

Доколкото ми е известно, досега не са открити старобългарски текстове, свързани с култа към християнските просветители на Армения. Въпреки това няма съмнение, че българските и византийските арменци са пазели паметта за своите национални светци и че дъщерята на Самуил е била наречена Косара в знак на почит към тях. Тъй като годината на нейното рождение е неизвестна, е трудно да преценим дали отначало тя е носила само арменското си име, заменено с по-престижното Теодора след възцаряването на баща ѝ, или от самото начало е била известна с две имена. Все пак първата възможност не бива напълно да се изключва. Не е ясно също дали тя е била кръстена на своя конкретна родственичка по бащина линия или името ѝ е било избрано, защото дейността на св. Хосровидухт се е намирала в тясна връзка с мъченичеството на св. Рипсиме. Неизвестните са много, но каквито и да са били мотивите, е напълно възможно решението да е било взето от майката на Самуил Рипсимия, която може би е била жива по време и след раждането на своята внучка.

Персийско-арменският произход на името Косара повдига още един

въпрос, а именно дали може то да е проникнало в българската антропонимия още преди Покръстването. Несъмнено през езическия период са регистрирани единични персийски имена, а други като например сарматското Аспарух са били популярни и на територията на Армения, но в конкретния случай трябва да търсим избора на Самуил или на неговата майка в друга културна среда. Дори в България да е имало някакви варианти на името Хосров/Хосровидухт⁵, те не са били причината за кръщението на княгинята, която, макар и да не получава канонизация, остава в историята като пример на съпругеска вяност и благочестие и по време на Сръбското възрождане се радва на не по-малка почит от своята далечна патронка в Армения.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Adontz 1965:** Adontz, N. Samuel l'Arménien, roi des Bulgares. // *Études Arméno-Byzantines*.
Lisbonne: Livraria Bertrand.
- Agatangelos 2004:** Agatangelos. *Istoriya Armenii. Perevod s drevnearmyanskago, vstupilynaya statuya i kommentarii S. Ter-Davtyan i S. S. Arevshatyana*. Erevan: Nairi [Агатангелос. История Армении. Перевод с древнеармянского, вступительная статья и комментарии С. Тер-Давтян и С. С. Аревшатяна. Ереван: Наир].
- Atanasov 2015:** Atanasov, G. *Parvostroitelite na bulgarskata darzhavnost (619 – 721)*. Organa, Kubrat, Asparuh, Tervel. Sofia: Iztok-Zapad [Атанасов, Г. Първостроителите на българската държавност (619 – 721). Органа, Кубрат, Аспарух, Тервел. София: Изток-Запад].
- Beshevliev 1992:** Beshevliev, V. *Parvobulgarski nadpisi*. Sofia: BAN [Бешевлиев, В. Първобългарски надписи. София: БАН].
- Bivar 2006:** Bivar, A. D. H. *The Political History of Iran under the Arsacids*. – In: Yarshater, E. (ed.) *The Cambridge History of Iran*. V. 3 (I). Cambridge&New York: Cambridge University Press.
- Chanin 2001:** Chanin, M. *The Kingdom of Armenia. A history*. London&New York: RoutledgeCurson.
- Clinical Lycanthropy:** < <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC8542696/> (status 03.08.2022)>.
- Clinical Zoanthropy:** < <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/23696338/> (status 03.08.2022)>.
- Dodgeon, Lieu 2002:** Dodgeon, M. H., S. N. Lieu. *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars (AD 226-363). A Documentary History*. London&New York: Routledge.
- Eghiyean 1993:** Eghiyean, B. *Heroes of Hayastan: a Dramatic Novel History of Armenia*.
Cairo: Armenian National Fund.
- Frye 2006:** Frye, R. N. *The Political History of Iran under the Sasanians*. – In: Yarshater, E. (Ed.) *The Cambridge History of Iran*. V. 3 (I). Cambridge&New York: Cambridge University Press.
- Garsoïan 1997:** Garsoïan, N. *The Aršakuni Dynasty (A.D. 12 – [180?] – 428)*. – In: Hovannisian, R. G. (ed.) *The Armenian People from Ancient to Modern Times*. V. I. The Dynastic

⁵ Възможно е от него да произлиза вече отмиращото име Куцар, което Ив. Иванов извежда от сарматски, респ. осетински (Ivanov 2008). В относително по-съвременните църковнославянски текстове името на Хосров е изписано като „*Курсар*” (http://www.pravoslavieto.com/life/09.30_sv_Grigorij_prosvetitel_na_Armenia.htm), което също позволява трансформация от типа „*Косар/Куцар*” (Ilchev 1969: 271, 287-288 с характерен ареал предимно в Североизточна България, Айтос и Карнобат).

- Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century. New York: St Martin's Press.
- Harmatta et al. 1996:** Harmatta, J., B. N. Puri, L. Lelekov, S. Humayan, D. C. Sircar. Religions in the Kushan Empire. – In: Harmatta, J. (ed.) History of Civilizations of Central Asia. V. II. Paris: UNESCO Publishing.
- Ilieva 2001:** Ilieva, L. Imeto na Samuilovata dashterya Kosara: proizhod i znachenie. // Makedonski pregled, XXIV, 2 [Името на Самуиловата дъщеря Косара: произход и значение. // Македонски преглед, XXIV, 2].
- Ilchev 1969:** Ilchev, St. Rechnik na lichnite i familni imena u balgarite. Sofia: BAN [Илчев, Ст. Речник на личните и фамилни имена у българите. София: БАН].
- Ivanov 2008:** Prabalgarski zhenski imena [Иванов, Ив. Прабългарски женски имена] – <<https://www.protobulgarians.com/Statii%20za%20prabaalgarite/Prabaalgarski%20zhenski%20imena.htm> (status 01.08.2022)>.
- King Drtd, Queen Ashkhen and Princess Khosrovitookht:** <<https://web.archive.org/web/20120315070005/http://armcatholicchurch.com/saints/350AD.aspx> (status 03.08.2022)>.
- Khosrova dukht (Khosrovi dukht):** <<http://armenian.name/index.php?a=term&d=2&t=705> (status 03.08.2022)>.
- Malitski 1994:** Malitski, P. I. Istoriya na Hristiyanskata tsarkva. Parvi period: ot osnovavaneto na Tsarkvata do tarzhestvoto u pri Konstantina Veliki (34 – 313 g.). Prev. M. Popov. Sofia: Gal-Iko [Малицки, П. И. История на Християнската църква. Първи период: от основаването на Църквата до тържеството ѝ при Константина Велики (34 – 313 г.) Прев. М. Попов. София: Гал-Ико].
- Moisey Horenskiy 1893:** Istoriya Armenii Moiseya Horenskago. Novyy perevod N. O. Emina (s primechaniyami i prilozheniyami). Moskva: Tipogrfiya V. A. Gatnuk (D. Chernishevskiy) [История Армении Моисея Хоренского. Новый перевод Н. О. Эмина (с примечаниями и приложениями). Москва: Типография В. А. Гатнук (Д. Чернишевский)].
- Nikolov 2022:** Nikolov, G. Iz istoriyata na Samuilova Bulgaria. Sofia: Makedonski nauchen institut [Из историята на Самуилова България. София: Македонски научен институт].
- Nowrouzi 2020:** Nowrouzi, M. WhereIsMyName: Afghan women campaign for the right to reveal their names. – <<https://www.bbc.com/news/world-asia-53436335> (status 03.08.2022)>.
- Nuns:** <<https://www.newadvent.org/cathen/11164a.htm> (status 07.08.2022)>.
- Pirivatrish 2000:** Pirivatrish, S. Samuilovata darzhava – obhvat i karakter. Sofia: Agata-A [Пириватриш, С. Самуиловата държава – обхват и характер. София: Агата-А].
- Puri 1996:** Puri, B. N. The Kushans. – In: Harmatta, J. (ed.) History of Civilizations of Central Asia. V. II. Paris: UNESCO Publishing.
- Rivoira 1918:** Rivoira, G. T. Moslem Architecture: Its Origins and Development. Transl. by G. M^cN. Rushforth. London & New York. Humphrey Milford: Oxford University Press.
- St. Pachomius:** <<https://www.britannica.com/topic/commune-social-enterprise> (status 01.08.2022)>.
- Stepanos Taronskiy 1864:** Vseobshtaya istoriya Stepanosa Taronskago, Asohika po prozvaniiyu – pisatelya XI stoletiya. Perevedena s armyanskago i obyasnena N. Eminym. Moskva: Tipogrfiya Lazarevskago institute vostochnyh yazykov [Всеобщая история Степаноса Таронского, Асохика по прозванию – писателя XI столетия. Переведена с армянского и объяснена Н. Эминым. Москва: Типография Лазаревского института восточных языков].
- Sv. sveshtenomachenik Grigoriy, prosvetitel na Armeniya [Св. свещеномъченик Григорий, просветител на Армения]:** <http://www.pravoslavieto.com/life/09.30_sv_Grigorij_prosvetitel_na_Armenia.htm status 04.08.2022)>.

- Syvänne, Maksymiuk 2018:** Syvänne, I., K. Maksymiuk. The Military History of the Third Century Iran. Siedlce: Scientific Publishing House of Siedlce University of Natural Sciences and Humanities.
- Tsaneva 2022:** Tsaneva, St. Proizhodat na bulgarite – stereotipi i realnosti (pod pechat v Godishnik na Shumenskiya universitet „Episkop Konstantin Preslavski”, Fakultet po humanitarni nayki. Shumen) [Цанева, Ст. Произходът на българите – стереотипи и реалности (под печат в Годишник на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски, Факултет по хуманитарни науки. Шумен)].
- Yirechek 1922:** Yirechek, K. Istorija Srba. T. I. Prev. i dop. Yovan Radonich. Belgrad: Getse Kona [Иречек, К. Историја Срба. Т. I. Прев. и доп. Јован Радонић. Београд: Геце Кона].

ИСТОРИЯ, БОГОСЛОВИЕ, МИСИЯ СПОРЕД ПОСЛАНИЯТА НА СВ. АПОСТОЛ ПАВЕЛ

Теодор Стойчев

HISTORY, THEOLOGY, MISSION ACCORDING TO ST. PAUL'S EPISTLES

Teodor Stoychev

***Abstract:** The presented text aims to illuminate the dialectical tension that exists between theological theses expressed in a certain historical context and the specific needs that produced them. This means that in some cases theology is the result of a new reality and is not necessarily metaphysically enlightened. Therefore, I have tried to compare the same themes that occur simultaneously in the Old and New Testaments, in order to show that they are not as synchronous as is supposed. On the contrary, I believe that the connection is primarily typological, not historical. History is often interpreted to serve the needs of an author, group of people, or community. Theology, on the other hand, is a dynamic reality which, apart from its revelatory character, depends on cultural-historical circumstances.*

***Keywords:** History, theology, mission, God, Christ*

<https://doi.org/10.46687/NMFP5581>

Давам си сметка, че така поставена темата е доста обширна. Нейният избор не е случаен, тъй като е резултат от различни въпроси, които ме вълнуват. Някои от тях са: Доколко старозаветните разкази са исторически надеждни? Можем ли да считаме, че старозаветното говорене за Бога е съгласувано или е преминало през различни етапи, за да застине във вида, в който ни е познат? По какъв начин трябва да разбираме единството на Отца и Сина, и в частност синовството на Иисус Христос? Доколко новозаветните текстове, респективно богословие, са продължение на старозаветна линия, или те са по-скоро друг вид история? Въобще доколко историята има съществено значение за богословието и по какъв начин те кореспондират? Това са същностни за вярата въпроси, които днес получават различни отговори – от пълно отрицание на историческата релевантност на старозаветните текстове до умерено признаване на исторически пластове. От позиция, според която старозаветното богословие върви от политеизъм към монотеизъм, до синхронизирана представа за Бога.

Поради тази причина основната задача на това изследване ще бъде да се проследят някои от основните теми в посланията на св. апостол Павел, които би трябвало да са във връзка със Стария Завет. Дали те са реално историческо продължение на старозаветната историко-богословска перспектива или са радикално отдалечаване, причинено от мисията на апостола? За нейното постигане изследването ще бъде разделено на две основни части. Първата ще засегне въпроса за начина, по който историята мотивира богословието. Как историческите наративи функционират, за да поддържат и конституират желани богословски хоризонти, които от своя страна са обусловени от историческата ситуация. Втората част, която е разделена на подглави, кореспондира с първата, показвайки, че апостолът подобно на старозаветните автори не се интересува от собствения исторически смисъл, но го препрочита в светлината на новата историческа реалност, за да създаде различен тип общностна идентичност, каквато е Църквата. Следователно основната ми теза е, че както в Стария Завет, така и в Павловите послания, сме свидетели на интенционално развита историко-богословска

перспектива, която е мотивирана до голяма степен от определени обстоятелства. Това диалектично взаимоотношение между история и богословие би трябвало да запази своята актуалност и днес.

1. ИСТОРИЧНОСТ НА СТАРИЯ ЗАВЕТ

Може да се изрази съгласие с позицията на Р. Моубъри, че понятията „богословие” и „история” не са библейски. Те произхождат от класическия гръцки и придобиват известност в творенията на отците (Moberly 2009: 4). Ранната равинистична и християнска литература е признала историчността на старозаветните текстове, но не е поставяла въпросите, които нас ни вълнуват. Това не означава, че интересът към историчността на разказите е бил самоцелен. Напротив, тяхната важност се е обуславяла от парадигматичността на образите, тъй като патриарсите са първите, които са започнали да търсят Господа¹.

Добре известно е, че тази историчност е подложена на съмнение вероятно след времето на Х. Гункел, но недоверието се засили след новите прочити, които археологическите находки получиха. В научните среди днес е общо споделено виждането, че позитивизмът на У. Олбрайт не може повече да бъде поддържан (Moore, Kelle 2011: 72-78)². Относителният консенсус, до който болшинството влиятелни археолози и библеисти достигнаха, е, че патриаршеските разкази дори да са запазили ранни спомени, в крайна сметка са литературни персонификации от по-късна епоха³.

Дж. Сетерс, който иначе принадлежи към минималистичното направление богослови, дава следната дефиниция на понятието „история“: „интелектуалната форма, в която дадена цивилизация си дава сметка за своето минало“ (Seters 1983: 249). Това означава, че Стариият Завет като история е резултат от по-късен етап, когато се е наложило различните разкази да бъдат синхронизирани и изведени в логична последователност, въпреки че усещането за редакторски напрежения в каноничния корпус остава. Затова няма как да не изразя известно съгласие с Т. Томпсън, че въпросите за произхода и историята на Израил са анахронични (Thompson 1999: 8)⁴. Признато е, че всички свидетелства за древната история имат фрагментарен характер. Следователно историческото писане е по-късен феномен,

¹ „Йоханан каза [още] в името на р. Симеон б. Йохай: От деня, в който Светият, благословен да бъде Той, създаде света, нямаше човек, който да призовава Светия, благословен да бъде Той, Господ, докато не дойде Авраам и не Го нарече Господ“ (b. Ber. 7b – трактатът Berakhot във Вавилонския Талмуд); „Защото те бяха първите от всички, които се предадоха да търсят Бога; Авраам е баща на Исаак, а Исаак е баща на Яков, както е написано от Мойсей“ (i Apor. 63 – св. Юстин Философ).

² След 1970 г. се забелязва обрат в заключенията, изведени от В. Олбрайт. Дори негови ученици заемат по-различна позиция по отношение информацията, която идва от текстовете на Нузи, Ебла, Мари, както и археологическите разкопки, проведени в древен Ливан.

³ Следователно може да се каже, че патриаршеските разкази са основани до голяма степен на легендарни материали, оформени по-късно от автори, които имали определени богословски намерения. Ibid., p. 73.

⁴ Бих желал да кажа, че аз принципно се дистанцирам от, според мене, крайните изводи на Т. Томпсън и Дж. Сетерс, според които не може да се говори въобще за историчност на Стариия Завет. Техните заключения бяха обосновано оборени от У. Девер (Dever 2001).

а и самата грижа за миналото и неговата роля за разбирането, както и дефинирането на настоящето, са характерни за по-късното време (Thompson 1999: 9-10). В древността възприемането на реалността е било тясно свързано с трайното-вечното. Конкретният свят на нашия опит е подвластен на промени, неговата природа е преходна, поради което е идентифицирана с нереалното. Парадоксалното е, че истинската реалност, вечният дух, също са непознаваеми. Този неизбежен песимизъм и неудовлетвореност, които се считани за основни за човека, подкопават всякакъв смисъл на историята, така както ние я мислим. Събитията, далечно от това да бъдат важни и значими сами за себе си, са били на повърхността на реалност, която е в основата на промените и трансформациите. Те не били толкова важни сами за себе си, но имали смисъл защото отпращат онези, които разсъждават върху миналото, към непроменящата се, трансцендентна и вечна реалност (Thompson 1999: 17). Това разбиране за реалността има отношение към въпроса за миналото или произхода, включващ дори темата за самото сътворение. Съдбата и провидението на човечеството са централни концепции, които виждат същността на реалността и събитията като резултат от Божието действие, извършено в акта на сътворението. Това, което осмисляме като историческия свят на промяната и събитията, за библейските автори е периферно разгръщане на това, което винаги е било. Преходността на историческите събития се нуждае от тълкуване.

Ние трябва да говорим за плавен преход към развитието на еврейската историография (Moуе 1990: 580). Патриаршеските разкази с тяхната генеалогия функционират като историзиращи звена, които свързват две други теми: плен и изход. Всичко това дава възможност за тематичен прочит не само на Битие, но и на цялата Библия. Следователно сложното взаимоотношение на генеалогииите и митичните наративи от Битие не само обединят текста като цяло, но и свързват една парадигма („отделеност-свързаност с Бога“) с друга („плен и изход“), които са проследими в цялото Писание (Moуе 1990: 592). Тези взаимнообвързани мотиви ние откриваме още в интерполираното пророчество към Авраам, че неговите потомци ще бъдат предадени в чужда земя (Бит. 15: 13-14), и в обещанието, че земята, в която Авраам се намира, ще бъде предадена на неговото потомство. Патриаршеските разкази трябва да бъдат разглеждани като интенционално литературно предвиждане към бъдещия плен и изход⁵.

От друга страна, темата за обещаната земя обосновава нейното притежание. Това не е завоювана земя, а придобита по обещание. Затова дали ще разглеждаме разказите за завладяването на Ханаан като исторически, което е малко вероятно⁶, те са белязани с печата на неизбежност, която е зададена от обещанието, дадено на родоначалника.

⁵ И трите патриаршески разкази говорят за пътуване на патриарсите до Египет поради настъпил глад и за тяхното връщане като вече забогатели (12: 11-13:4; Бит. 26: 1-34 и 41: 54-50-14). Тематично откриваме мотива за плена и изхода.

⁶ Съвременната археология е достигнала до принципно съгласие, че разказите в този си вид са резултат от по-ръсна редакторска намеса и не отразяват историческата действителност. Създадена се е изключителна по обем научна литература и теории. Известният археолог У. Девер изразява мнението на своите колеги по следния начин: „.....патриаршеската епоха“, „изходът от Египет“ панмилитарното завладяване на Ханаан,

Следователно зад сказанията стоят богословски намерения, които, колкото и да е трудно за нас днес еднозначно да изведем, представят богословския характер на текста (Hayes 2012: 75). Фактът, че темата за избирането на Израил придава на историята на девтерономиста доминираща богословска насоченост, е достатъчна причина същата да не бъде зачитана като същинска историография. Целта за създаването на тези разкази е била да се осмисли настоящето и бъдещето, т.е. това по време на плена (Avery-Peck 2009: 443).⁷ По този начин тези истории разкриват развитието на социалния живот и религиозното съзнание на Израил преди, по време на и след плена. Това идва да докаже, че богословие и истина зависят от историческата релевантност на редакторите, авторите и тълкувателите.

Няма по-добър начин за изследване как фикциите оформят нашите истории освен чрез началата, каквито са Битие и Изход (Moje 1990: 577; Kogefar, Paul 2018: 47-57)⁸. Митичните събития, свързани с основаването на Израил, са проследени до един Създател. Идеята за сътворението на света от един Бог, Който е националният Бог на евреите, е от основните на Стария Завет. Богът на Авраам, Исаак и Яков е суверенният Творец, Който направлява историята и съдбата на тези, които е избрал. Генеалогииите в Бит. 4: 17-24, 25-26; 5: 1-32; 10: 1-32; 11: 10-26 са също от изключително значение, както бе споменато. Ако познатите от Древния близък изток генеалогии имат за цел да утвърдят статута на политически лидер, библейските са смесени с наративни части, за да придвижат читателя напред към историята (Arnold 2014: 32). Те функционират, за да установят легитимността на лицата в рамките на определени групи, а не, за да проследят историята на тези лица или групи (Arnold 2014: 32).

В патриаршеските наративи ние отриваме важни за цялото Писание идеи: обещанието, което Бог дава на Авраам за Ханаан; идеята за завета, обрязването и др. Във връзка с това историците си задават с основание въпроса, доколко лицата и местата, споменати в Битие, са реални, и дали пък не е възможно те да са измислени с цел да създадат етиологическа обосновааност на по-късно формирания народ Израил.

За пример може да ни послужи текст от равнинистичната традиция, който илюстрира как смисълът/историята функционират, за да зададат желана реакция: „Р. Шимон бен Йохай каза: Агар беше дъщерята на фараона. Когато фараонът видя делата, които бяха направени заради Сара в неговия дом, той взе дъщеря си и я даде на нея. Той каза: „по-добре е моята дъщеря да е слугиня в този дом отколкото господарка в друг. Така е писано: „И тя имаше слугиня египтянка, която се

както са представени в библейските разкази, ...са същностно неисторически, или най-добре „историзирани фикции“ (Dever, Op. cit., p. 50). Освен това той изразява ясното съгласие, което съществува между всички съвременни археолози, че днес е изоставено всяко усилие да се намери контекст, който би направил Авраам, Исаак и Яков надеждни исторически фигури. Ibid., p. 74.

⁷ Alan J. Avery-Peck коректно подчертава, че равнинистичната херменевтика също е заинтересована от конкретните нужди на общината, на съвременните за времето им читатели. Разбира се, при този подход не става въпрос за съвременните методологии, лишени Писанието от Божието участие, тъй като според равнинистичната традиция Бог е авторът.

⁸ Richard Moje пише, че фикциите не са просто измислици, а конструкции, подреждане на елементи за разбиране на миналото.

казваше Агар.” Той каза: „Тук е вашата награда” (Gen. Rab. 45:1)⁹. Това събитие, познато от Бит. 12: 10-20, е във връзка с язвите, паднали върху египтяните по време на изхода, и има за цел да подчертае действието на Бога в полза на Неговия народ, както и важността на делата. Традицията в GenR 45:1 свидетелства, че фараонът дал Агар на Сара като награда, т.е. като признание, че Бог е действал в полза на Сара, както е описано в Битие 12: 17¹⁰.

Също равинистичната традиция (Gen. Rab. 55 on Gen 22: 1-3) не вижда в разказа за доброволната готовност на Авраам да отдаде Исаак доказателство за неговата вяра. Напротив, поради отговора, който Авраам дал, той заслужил специалното отношение, което Бог впоследствие ще сподели с потомците му. По този начин разказът свидетелства за обосноваването на заветните отношения на Бога с потомците на Авраам (Avery-Peck 2009: 445-446). Следователно разказът е прочетен в обратен порядък – равините тук отхвърлят идеята за награда, която биха получили онези, които по конкретен начин не са спечелили Божието благодеяние. Авраам е възнаграден поради това, което е направил. Това е ясно от крайните думи в F строфа (според текста на A. Avery-Peck): „Можеш ли да направиш това, което направи Авраам“. Дали ние сме склонни да признаем, или пък ще отхвърлим, че равинистичното разбиране има безспорно основание в духа на старозаветната канонична традиция, си остава наш херменевтичен проблем. Разглежданият разказ твърди, че Бог е справедлив и, че това, което хората правят, е важно. По този начин Авраам става парадигмален образ на послушанието на Закона, който по-късно евреите ще следват. Както Писанието („Господ изпитва праведния” – Пс. 10: 5), така и равинистичната традиция (Gen. Rab. 55: 2), ясно утвърждават виждането, че Бог допуска по-големи изпитания на тези, които са способни да ги понесат. Това идва да покаже, че темата за Исаак служи като пример за поколенията, които са в положение на угнетеност. По този начин евреите осъзнават силата си да понесат сполетялото ги зло и живеят с мисълта, че Бог ще ги избави от изпитанието, както е избавил Авраам. Следователно това е история не толкова за отношенията между Авраам и Бог, колкото за вяроността на Бог към Израил. Във връзка с казаното можем да заключим, че равините дълбоко са осъзнавали, че отделните библейски разкази са парадигми, които засвидетелстват специалната връзка между Израил и Бог.

Във връзка с дискусията за патриаршеските разкази може да се каже, че те днес са мислени като редакционни коментари на съществуващи традиции (Seters 1983: 222). Обратът в оценката на тези традиции естествено доведе до това да не е възможно да се прецени в кой момент се появяват разказите от Битие (Seters 1983: 222)¹¹. Във връзка с тези заключения са аргументите на Дж. Сетерс, че опитите на

⁹ „R. Shimon ben Yoḥai said: Hagar was the daughter of Pharaoh. When Pharaoh saw the deeds that were done on behalf of Sarah in his house, he took his daughter and gave (Hagar) to her. He said: ‘it is better that my daughter be a handmaid in this house than mistress in another house’. Thus it is written, And she had an Egyptian handmaid, and her name was Hagar. He said: ‘Here is your reward’ (Цитирано по Spurling, Grypeou 2012: 240).

¹⁰ По-подробно за равинистичната традиция, свързана с този разказ, виж: Ibid., p. 240-241.

¹¹ Дж. Сетерс пише, че ако етиологичните елементи не определят легендите (сказанията от Петокнижието, които бяха считани за предлитературни) като предисторични, тогава историите могат да принадлежат към всеки период преди използването им в запазените

учените да определят въз основа на жанрови специфики¹² предлитературния характер на разказите от Битие, не са безусловни. Канадският учен вижда неспособност да се докаже предлитературното/ранно предание на сказанията от Битие въз основа на жанрови характеристики и паралели в Близкия Изток (Seters 1983: 222-226). Неговият труд („В изследване на историята...“) е критика на старата школа, ако можем така да се изразим, която виждаше в Битие предлитературни предания, въпреки че същата обясняваше по различни начини тяхното сформирание. Може да се каже, че възражения срещу кумулативен процес на образуване на предлитературните пластове на Битие е обоснована, особено когато вземем под внимание съгласуваността на настоящата ѝ форма, която издава историческа интенционалност (Seters 1983: 231).

Направените разсъждения нямаха за цел да докажат неисторическия характер на старозаветната традиция. Аз стоя далеко от заключенията на минималистичното направление, представлявано от Дж. Сетерс, Т. Томсън и др. По-скоро за мен принципно е важно разбирането, че въпреки наличието на водещо редакторско намерение, т.е. съзнателно развит историко-богословски хоризонт на каноничното тяло на старозаветния корпус, същият е от значение, защото е отражение на определен исторически опит и необходимост. И ние няма как да не заключим, че въпреки наличието на разнообразни теми, миналото е оценявано според нуждите на настоящето. Това не означава, че онова, което е било преди, е приказка, а че неговият смисъл е винаги отворен към настоящето. Това е, което мисля, че става ясно от текстовете, на които ще обърна внимание в следващи проучвания. Тъй като старозаветните теми Бог, народ, обещание и Закон са от особено значение, ми се иска те да послужат като пример за Павловото мисионерско богословие. Тези теми са толкова тясно овързани, че не могат да бъдат разделени. Бог е познат чрез своя народ, а същият прежива своята вяра благодарение на Закона. Връзката между Израил и неговия Бог е толкова тясна, че

литературни произведения. Нещо повече, пише той, ако не можем да приемем, че етиологиите са най-старата форма на Петокнижието, тогава няма как да възстановим историята на традицията от предполагаемата ранна етиологична форма през всичките ѝ последващи модификации.

¹² Определението, което Andre Jolies дава на Sage/ сказание; разбирането на К. Вестерман за наративния жанр на Битие; възприемането на библейските истории като епоси или като проза версия на „основните епоси“, изведено от У. Олбрайт. Относно становището на някой учени, че сказанията от Битие са епоси, от особено значение е позицията на У. Олбрайт („Yahweh and the Gods of Canaan“). Според него в ранните традиции на Израил поетични части често се съхраняват заедно с прозаични разкази, което според него е доказателство, че по-старите израелски епоси, подобни на „ханаанските“ от Угарит, първоначално са предшествовали прозаичните версии на Петокнижието. Тъй като той също допуска, че поетичната форма може да съхрани древната историческа традиция по-вярно от прозата, този възглед за епичен оригинал върви ръка за ръка с обстояния опит да се докаже произхода и тясното „напасване“ на патриархалните истории в началото на второто хилядолетие. Позицията на Умберто Касуто стои близко до тази на У. Олбрайт. Основният му аргумент в полза на теорията, че епическата поезия е в основата на поне част от прозата в Петокнижието, е, че много стихове или части от стихове имат поетични характеристики. Той предлага аргументи за съществуването на традиции, които могат да бъдат открити в различни фолклорни жанрове (Cassuto 1973: 7-16).

можем да говорим за „етническо измерение на религиозната ориентация” (Niditch 2010: 11).

2. БОГОСЛОВИЕТО НА СВ. АПОСТОЛ ПАВЕЛ КАТО МИСИЯ

Тук ще бъде обърнато внимание на въпроса доколко имаме основание да говорим за исторически континуитет между гореспоменатите старозаветни теми и ранноцърковната мисъл.

2.1. Христовата Църква като нов Израил

Когато става въпрос за връзката между историческия Израил и Църквата, от особено значение са следните два текста (Рим. 9: 6, 27)¹³, които застъпват идеята за верен остатък. Безспорно съществува мнение, че етническият Израил е отхвърлен от апостола на народите поради неговото непослушание, което означава, че Църквата естествено е мислена като нов Израил. Горните два стиха са в контекста на 9-11 гл., където е застъпена идеята за универсалното спасение на евреи и езичници. В Римляни апостолът пише към община, състояща се преобладаващо езичници и по всяка вероятност от малцинство евреи, което положение възможно е създавало напрежение. По всяка вероятност св. Павел пише на християните езичници да не се възгордяват¹⁴.

Мари Ан Гети разбира Рим 9-11 в светлината на Рим. 11: 25-32. В 11 гл. според нея апостолът подчертава плана на Бога за примирение на евреи и езичници в един Израил (Getty 1988: 460). По отношение на 11: 26б-27 тя счита, че св. апостол Павел има предвид изпълнение на обещанията, дадени на Израил, а не прекъснат завет (Getty 1988: 461)¹⁵. Аргументацията ѝ почива на старозаветните цитати, приведени от апостола на народите в Рим. 11: 26-27, както и на изпуснатото пояснение „нов“ по отношение на завета (11: 27).

Действително ние няма как да не усетим колебание у апостол Павел относно начина, по който той мисли за Израил – от една страна, те са врагове на евангелието, но поради избора (ἐκλογή) те са „възлюбени поради отците“ (11: 28).

¹³ „Ала това не означава, че словото Божие не се е сбъднало: понеже не всички, които са от Израила, са израилтяни” (9: 6); „...ако броят на синовете Израилеви беше колкото морския пясък, остатъкът само ще се спаси” (9: 27).

¹⁴ Дебатът относно получателите на посланието е твърде динамичен, а решенията не са еднозначни. Една група учени предполага, че апостолът пише към езичници християни, за да ги подтикне към смирение, а според други посланието е адресирано до юдеите, част от които са се върнали в Рим след масовото им изгонване по времето на Клавдий, с цел да познаят, че евангелието има инклузивен характер (Рим. 10: 12). Възможно ли е тези глави да бъдат приети за апология на Израил поради обвиненията към апостола, че той е антиевреин? Освен тези въпроси, които, както става ясно, трудно могат да бъдат решени еднозначно, стои и този за произхода на Рим. 9-11 – дали пък те не са поучения на апостола, вмъкнати в текста поради нужда. Това е основателно питане, тъй като мисълта на апостола се прекъсва между 8-12 гл., въпреки че на другия край са изследователите (J. Dunn, N. Wright и др.), според които 9-11 са богословският връх на посланието (la Grange du Toit 2013: 64-66).

¹⁵ Аргументацията ѝ почива на старозаветните цитати, използвани от апостола на народите в Рим. 11: 26-27, както и на изпуснатото пояснение „нов“ по отношение на завета.

Освен това Рим. 9: 3-5¹⁶ подкрепя положителното отношение на апостола към неговите сънародници, очертавайки темите, които за апостола са от специално значение. Въвеждането на „Христос по плът“ създава безспорна връзка между вярващите в Господ Иисус и сродниците на Павел по плът (9: 3). В същото време личността на Спасителя е камъкът за препъване. Той е част от спасителния план на Бога, поради което апостолът на народите пише, че обещанията на Бога не са пропаднали – чрез Христос, Който по плът е от евреите, вярващите в Него също са част от привилегиите, за които светият апостол пише в 9: 4.

За да обясни своето богословско намерение, апостол Павел въвежда идеята за остатъка 9: 6б? Ако имаме за отправна точка 9: 6а („Обаче словото на Бога не е пропаднало“), това би могло да означава, че Църквата е неотделима от историческия Израил (Getty 1988: 465) и следователно няма спиритуализиран Израил (Getty 1988: 465)¹⁷. От друга страна, мисля, че 9: 6б („понеже не всички, които са от Израила, са израилтяни“) и 9: 27 („ако броят на синовете Израилеви бъде колкото морския пясък, остатъкът само ще се спаси“)¹⁸ задават друга перспектива. Св. апостол Павел като че ли иска да ни каже, че малка част от Божия народ ще се спаси, заключение, което се предполага от думата „остатък“ (λείμμα)¹⁹. Нещо по-важно, той не разчита единствено на личността на патриарха Авраам при развитието на своите аргументи, но привлича и образа на Исаак – „от Исаака потомството ще се назове с твое име“ (9: 7) – персонаж, с който апостол Павел си служи и в Гал. 4: 22-26.

¹⁶ „молил бих се сам аз да бъда отлъчен от Христа за братята си, моите сродници по плът, които са израилтяни, на които принадлежи осиновление и слава, завета и законоположения, богослужение и обещани; техни са и отците, от тях е и Христос по плът, Който е над всички Бог, благословен вовеки, амин“. Втората част на стиха може да получи и друго четене (...Христос по плът, Който е над всички, Бог е благословен вовеки, амин - ὁ Χριστὸς τὸ κατὰ σάρκα ὁ ὢν ἐπὶ πάντων θεὸς εὐλόγητὸς εἰς τοὺς αἰῶνας, ἀμήν). Граматически и екзегетически има основание да признаем четенето, според което Христос е Бог, тъй като идейно съжалението на апостол Павел идва именно от отхвърлянето на Христос като Бог от неговите сънародници. Този въпрос обаче изисква допълнително осветление.

¹⁷ Основание за това заключение би могло да послужи 9: 3, както мисли М. Гети.

¹⁸ Също и Рим. 11: 5 – „Тъй, прочее, и в сегашно време, по избор на благодатта, запази остатък“.

¹⁹ Еврейската Библия познава поне шест думи, с които изразява идеята „оставям/остатък/спасявам“ (רָץ, רָץ, מַלֵּט, מַלֵּט ו др.) Глаголът מַלֵּט значи избягвам, спасявам, но е използван в определени случаи също в смисъл на „остатък“. В повечето случаи липсва богословско значение, а се разбират тези, които физически са оцелели, или остатък от даден народ. Учените различават позитивно и негативно значение. Отрицателен смисъл имаме тогава, когато някой е оставен да бъде унищожен, докато положителният е „светият остатък“, състоящ се от обърнали се израилтяни. Богословско значение имаме, когато понятията се отнасят към тези от Израил и Юда, които продължават да съществуват или са запазени/спасени; когато е налична идеята за „вярващо малцинство“, изпълнило „необходимото условие“, поради което са „избрани от Бога“ да бъдат спасени от бедствие. Богословският смисъл обаче изпъква едва след като Йерусалим и Юдея падат под Вавилонски плен (Franklin 2009: 3-5, 11).

В извънбиблейската литература намира отражение поставеният въпрос, макар и не систематично развит. Например, в ръкописите от Мъртво море доминира идеята за общината като остатък и идеален Израил²⁰. В апокрифната литература има обаче известно напрежение между съвършен остатък и неотменимостта на обещанията към историческия Израил²¹.

²⁰ Позитивни и негативни конотации са свързани, но по особен начин. Силният акцент върху подчинението на Тората (CD 2ii5, 6) и върху необходимостта от влизане в кумранската общност показва изключителното религиозно разбиране на „остатъка“. Всички по-ранни политически и териториални характеристики на концепцията изглеждат са били изоставени. Фразата „без остатък“ се отнася до вярата на общността, че всички тези, които са от противоположната страна, ще бъдат напълно унищожени (Ibid., p. 11). В CD I: 4,5-6-8 четем, че Бог „запазил остатък за Израил и не го предал на пълно разрушение“ по времето на Навуходоносор, но след тези събития „Бог направил да произрасте корен от Израил и Арон и да наследи Неговата земя и да процъфти върху добротата на неговата почва“ (Преводът е според Davies 1983: 65). Въпреки съществуващите спорове относно връзката между думите „остатък“ и „корен“, може да бъде прието мнението на Ф. Дейвис, че те са свързани и се отнасят към общината, тъй като в CD термините „Аарон“ и „Израил“ обозначават цялата кумранска община (Ibid.) Дори да има основание двете думи да бъдат разграничени, мисля, че ясно проличава идеята за общината като „остатък“. Въз основа на ръкописни свидетелства можем да заключим, че общината се възприемала за истинския Израил, за което свидетелства структурната ѝ организация, напомняща тази на избрания народ (1QM II: 1-3; 1QS II: 21, 22; cf. CD XIII: 1, 2). В този контекст Израил вече се превърнал в по-ограничена група, която вероятно не означавала повече онези, които живеят в Юдея, а хората, които спазват завета (4Q171 II: 13-15; 1QM XIII: 9-11). (Виж интерпретацията, която М. Франклин прави на тези текстове. Franklin, Op. cit., p. 14). Всичко това води до извода, че кумранската секта не се отъждествява етнически и религиозно с Израил, но се разглежда като избран остатък от Израил (QS 6: 13; 8: 9; 9: 6; CD 1: 7; 3: 19; 6: 5). В същото време Израил се откроява като идеален термин в противоположност на национално-географската Юдея (Jenni, Westermann 1997: 756-757). Във връзка с идеята за остатъка е и тази за новия завет, към който принадлежат членовете на общината. Затова те са всъщност истинския Израил. (По-подробно за заветното богословие на кумранитите у: Franklin, Op. cit., p. 19-22.) Разликата обаче в начина на разбиране на „нов завет“ между кумранската община и апостол Павел трябва да бъде подчертана. За кумранитите новият завет е всъщност възстановен стар завет, докато за апостол Павел новият завет е нова епоха, христологично основана, която вече няма нужда от Стария Завет. Lim, T. Pesharim. New York, 2003, p. 83.

²¹ Подобна идея като тази в Кумранската община откриваме в 1 Енох (1 Ен. 93: 2; 1 Ен. 93: 5; 1 Ен. 93: 8; 1 Ен. 93: 10). Поради греховете на евреите Бог ще избере нов Израил („вечното растение на праведността“ – 1 Ен. 93: 10). Апокалипсисът разграничава „избрания“, т. е. целият Израил като потомци на Авраам, и група, която няма да включва всички, но „избрани от избраните“ (Henze 2013: 171-175). На противоположната позиция е богословието на *Псалми Соломонови*, в които идеята за Божията любов към Израил е категорично засвидетелствана. Същата категоричност стои и в *Завета на Мойсей* – избирането на Израил е запечатано със завета, който е гарант за спасение (Т. Мос. 4: 2) (Виж повече у: Ibid., p. 175-181). Става ясно, че идеята за избраността присъства в неканоничната и апокрифна литература, както и в кумранската, в многостранно разгръщане.

При св. апостол Павел личността на патриарха на вярата, респективно на Исаак, не е важна поради някаква уникална християнска реминисценция на миналото, а защото конституира идентичността на новата община. Следователно ние можем да говорим за социално обусловено припомняне за Авраам²². Авраам, както и други значими фигури от еврейската история (Мойсей, Давид и т.н.), са средства за създаване на идентичност и разгръщане на бъдеще, включително и идеологическо, подход, който явно е прилаган и от старозаветните автори/редактори. Освен това позоваването на родоначалника на еврейския народ има за цел да свърже настоящето с миналото с помощта на родова генеалогия, която е от особено значение за древните общества²³. Следователно въвеждането на образа на Авраам е не само начин да се каже, че езичниците са наследници на обещанията, но също, че те са законни деца на патриарха²⁴. Авраам олицетворява онези начала на еврейската идентичност, които остават трайни конструкти на библейската перспектива. Апостол Павел извежда Авраам от тясната му обвързаност с Израил чрез основанието, което той вижда във вярата: „Затова наследството е от вяра, за да бъде по благодат, така щото обещанието да е осигурено за цялото потомство, не само за това, което се обляга на закона, но и за онова, което е от вярата на Авраама, който е отец на всички ни” (Рим. 4:16; виж още 4:18). Пролитчава основното намерение на апостола, именно да направи езичниците участници в обещанията на историческия Израил.

Ние обаче не можем да отречем неразрушимата връзка между избирането на Авраам, основано единствено на Божията любов (Втор. 4: 37; Ис. 41: 8; Мал. 1: 2), и необходимостта от послушание към Бога (Бит. 26: 3-5) – същата е съхранена в целия Стар Завет. Ако погледнем към Ис. 41: 8²⁵ и Бит. 26: 3-5²⁶, става ясно, че традицията ясно има предвид библейския Израил, а не някакъв идеален/духовен Израил на обещанията (Рим. 9: 8; виж Гал 3: 7). Вътрешната структура на Стариия Завет потвърждава това. Мория, където Авраам е призван да принесе сина си в

²² Тъй като различните социални групи по времето на персийския и римския период имат различни културни спомени те имат и различен образ на Авраам (Ben Zvi 2013: 4).

²³ Зеев Бен Цви откроява различни роли, които генеалогията е играла при съграждането на културната памет на традиционно ориентираните общества. 1/ Създава чувство на родство и споделяне на изначална памет. 2/ Създава мястото на община сред по-голяма система от регионални генеалогични общини. 3/ Предоставя на общината предци (дори и митични), които могат да ѝ помогнат в настоящето. Ibid., p. 7.

²⁴ Зад тази идея стои изразът „Аз съм Бог на баща ти, Бог Авраамов, Бог Исааков, и Бог Яковов” (Исх. 3: 6), който в контекста на йерархичните метафори от онази епоха събужда образа на Бога като глава/патриарх на Израил. Ibid., p. 8.

²⁵ „А ти, ти, Израилю, рабе Мой, Иакове, когото Аз избрах, семе на Авраам, Мой приятел”.

²⁶ „...и Аз ще бъда с тебе и ще те благословя, защото на тебе и на твоето потомство ще дам всички тези земи и ще изпълня клетвата (Си), с която се клех на баща ти Авраам;защото (баща ти) Авраам послуша гласа ми и опази що му бях заповядал да пази: заповедите Ми, наредбите Ми и законите Ми”.

жертва (Бит. 22), е същото място, което библейската традиция свързва не случайно с построяването на храма (1 Парал. 21: 21-22:1; 2 Цар. 24: 20-25; виж също 2 Парал. 3: 1 и Бит. 22: 2). По този начин юдейската традиция свързва Авраам и Давид (Соломон), както и жертвата на Авраам с жертвения култ на храма. Във връзка с това няма как да не ни направи впечатление друга структурна връзка. Салем (Бит. 14: 18-20)²⁷ в старозаветната традиция е свързан с Йерусалим (Пс. 75: 3; Пс. 109: 2-4)²⁸, което създава констелация между Давид, Йерусалим, храма и Авраам. Това, от своя страна, означава, че библейската линия е хоризонтална и се разминава с тази на апостола.

Св. Павел отива отвъд Израил по път (κατὰ σάρκα Кор. 10: 18), в смисъл на историческия народ Божий (la Grange du Toit 2013: 59-60), за да създаде нов тип Израил на духа (2 Кор. 3: 6)²⁹, свързан някак мистично с историческия. За да създаде идентичност на новия Израил, той си служи с различни образи и идеи. Ако Авраам е архетип на вярата, Исаак е на обещанията. Според Гал. 4: 22-26 „двата завета“ (4: 24) са не само радикално различни като съдържание, но и чисто исторически. За апостола цялата старозаветна конституция е свързана с Агар, докато верните в Христа имат нова идентичност, постигната чрез Исаак, което е в синхрон с Рим. 9: 8. Общото между двата завета е думата „обещание“ (ἐπαγγελία – Рим. 9:8; Гал. 4:23). Всичко това идва да покаже, че мисионерските нужди са отворили пред апостола вратата за нов тип богословска идея.

2.2. Яхве и Неговия Син

Днес става все по-ясно, че говоренето за Бога в Стария Завет е колкото дълбоко вкоренено в блискоизточния религиозен и социален контекст (Niditch 2010: 12-13)³⁰, толкова и национално украсено. Тук ще оставим настрана въпроса, дали има развитие от политеизъм към монотеизъм³¹, за да се фокусираме върху начина, по който апостолът разбира личността на Исус Христос и Неговата връзка с Бога на Израил. Как основна старозаветна идея – единият Бог на Израил – е намерила място в богословската рамка на Павловата мисъл.

Два основни текста ще ни послужат за осветляването на тези въпроси – Фил. 2: 5-8 и Кол. 1: 15-17. Въпреки че те създават доста проблеми на

²⁷ Срещата между Авраам и Мелхиседек, който е царят свещеник на Салим.

²⁸ „В Салем беше Неговото жилище, и Неговото пребиваване – на Сион“.

²⁹ „Той ни е дал способност да бъдем служители на новия завет, не на буква, а на дух; защото буквата убива, а духа животвори“.

³⁰ Сузан Нидич много коректно отбелязва, че начинът, по който древните визионери обективират преживяното, не напуска техния социо-културен контекст. Следователно концепциите за Бога са едновременно лични, социално-културни, както и тясно обвързани с традицията.

³¹ Съвременният дискурс за еврейската вяра търпи сериозна преоценка на утвърдени гледни точки, особено онези, зададени от Священото Писание на Стария Завет. Промяната е сериозно провокирана от новите археологически находки и тяхното осмисляне. Определено тезата, че вярата в Яхве е по-късно наложена от Йерусалимското свещенство, е споделяна е много учени (Niebr 2010: 23-32).

тълкувателите и са получили различни смислови обяснения, според мен те са ясно доказателство за настъпила промяна в еврейския монотеистичен модел. Това би трябвало да означава как определена историческа ситуация е основание за богословска промяна.

2.2.1. Равенството на Христос с Бога във Фил. 2: 5-9

Съществува относително съгласие, че Посланието до филипяни издава проблем, свързан с юдействащи, за което свидетелства 3: 2-6³². В същото време христологичният дискурс явно е въведен поради обществени и йерархични проблеми, съществували в общината, които трябва да бъдат разглеждани в контекста на социалната стратификация на колониална Филипи³³. Разногласията между вярващите са причината апостолът да въведе христологичния откъс с цел да подтикне християните да имат същите мисли, каквито е имал Исус Христос. Явно мислите на Спасителя са отказа от Негово величие в полза на човека. Това е моделът, който църковните лидери, а и не само те, би трябвало да следват. За да изрази величието на Христовия кеносис, апостолът използва различни фрази.

Първата от тях, „във форма на Бог“ (ἐν μορφῇ θεοῦ), без да издава онтологично съдържание, има за цел да убеди вярващите в необходимостта от смирение. Споровете дали изразът трябва да се разбира като отнасящ се към славата, видимия блясък/сияние на Бога, природата или сочи към личността на Адам, не може адекватно да ни помогне да изведем категорично христологията на апостола, така както е направено по време на арианските спорове³⁴. Желанието да се свърже „морфи“ с видимо, физическо явяване/проявление на Бога³⁵, не е способно ясно да обясни противопоставянето с образ на раба. „Образ Божий“/“образ на слуга”, кореспондират с „обедня...богат“ от (2 Кор. 8: 9),

³² J. Hellerman с основание счита, че аргументацията на св. апостол Павел е насочена срещу евреите, приели Христос като Месия, но настоявали езичниците да се обръзват (Hellerman 2005: 122).

³³ Дж. Хелерман посочва с цитати от посланието съществуването на такива проблеми. Същият пише: „Като се въздържа да обръща внимание на апостолската си длъжност, а вместо това почита лидерите на общността, подчертавайки техните титли, Павел директно подкопава социалните ценности на колонията, която гледала на длъжността като награда, която трябва да се търси в съревнование, и след като бъде постигната, да се обявява публично, за да се подобри социалният статус на притежателя ѝ“ (Hellerman, Op. cit., p. 121). Както става ясно от този откъс, според Дж. Хелерман проблемът основно е свързан с йерархичните амбиции на някои от водещите фигури в християнската община. Ако неговата тези бъде приета, а за това има убедителни основания, по всяка вероятност апостолът е трябвало да се справи с два основни проблема – юдействащите и търсещите почит християнски водачи.

³⁴ Съществуват пет различни гледни точки относно значението на израза. 1/ Мнението на Лайтфут, че тя означава есенциална природа; 2/ славата, излъчвана от Божието битие, старозаветна перспектива; 3/ антропологичната христология на Дж. Дан, която обвързва фразата с Бит. 1: 26-27, 3: 1-5; 4/ тезата на Е. Кеземан, според която изразът означава гностическия „небесен човек“ и 5/ мнението на А. Швайцер, че трябва да я разбираме в смисъл на условие и статус на единство с Отца (Karleen 2021: 232).

³⁵ Едно от основните значения на думата в гръцката литература действително се отнася до видима форма, възприета чрез сетивата.

отговаряйки на социално обусловена христология, което умело доказва Дж. Хелерман. В същото време фразата не ни позволява категорично да кажем какво е това богатство, от което се е отказал Спасителят.

Както ще стане ясно, дори и конструкцията (ἴσα θεῶ), често превеждана „равен на Бога”, която е във връзка с фразата „във форма на Бога”, не може да ни помогне да разберем категорично христологичното послание на апостола. Освен всички обективни аргументи, това е ясно от свидетелствата на извънбиблейската литература, където ангелите са наречени богове и са описвани с понятия, типични за Бога³⁶. Ситуацията не става по-сигурна, когато свържем израза ἴσα θεῶ (2: 6) с οὐχ ἀρπαγμὸν ἠγῆσατο. Още Werner Jaeger подчерта нуждата да бъде изоставено буквалното значение на израза от Фил. 1:6 (οὐχ ἀρπαγμὸν ἠγῆσατο) в смисъл на грабеж, насилствено заграбване, за сметка на идиоматично – „да приемеш нещо като късмет, случайно”. Въпреки несъгласието на Roy Hoover, според когото ἀρπαγμός означава преимущество, полза („Христос не счете равенството Си с Бога като нещо, от което трябва да се възползва” или „нещо, което да използва за Себе Си”) (Hoover 1971: 118), Г. Елис, след задълбочен анализ, застъпи позицията, че думата ἀρπαγμός трябва да се разглежда винаги в контекст, диахронно, поради което изпъква значението: „подходящ, уместен”, използвано идиоматично от св. Павел (Ellis 2011: 156-211)³⁷. Затова той предлага следния превод: „Който, бидейки действително в образ Божий, не счете за уместно да е като Бог, но се лиши от слава”³⁸. Това, с което бих се съгласил с Р. Соуер е, че акцентът на св. апостол Павел е действително върху действието на Христос в полза на човечеството, а не върху природата³⁹.

Въпреки че не можем да пренебрегнем връзката между „в образ Божий” и „равен/като Бога”, особено ако я отнесем към Йоан 5: 18 („...но и правеше Бога Свой Отец, и така правеше Себе Си равен на Бога” (ἴσον ἑαυτὸν ποιῶν τῷ θεῶ), конструкции ἴσος θεῶ (ἴσον θεῶ)/ἴσα θεῶ не означават онтологично тъждество⁴⁰, както Benjamin Karleen доказва в своето задълбочено изследване, посветено на темата. Става ясно от направените от него изводи, че конструкции описват

³⁶ „О, богове от всички най-свети и между боговете Му [...] най-свети между светите във вечността. И те Му станаха свещеници на [...] служители на Присъствието в свята святих на Неговата слава (כבודו בדביר פנים משרתי), в събранието на всички богове (אֱלִי לְכוּל בַּעֲדָה) на [...]..” (Песен 1, 4Q400 1 i: 2-4). Цитирано по: Davila 2000: 94.

³⁷ Това, с което можем да се съгласим с тезата на Г. Елис е, че думата не съдържа в случая негативно значение в смисъл на грабеж, заграбване. Такова не може да бъде открито не само при Плутар, но и при други древни автори. Ibid., p. 158.

³⁸ Ibid., p. 266. На стр. 281 четем: „Той счете като неуместно да е като бог/божествен” (he considered as not appropriate being as one divine), което кореспондира идейно с горния превод.

³⁹ J. Hellerman подкрепя същото мнение. Според него апостолът въобще не е целял да пише за двете природи на Спасителя, но да предизвика поведение, което отговаря на тяхното призвание. (Hellerman, Op. cit., p. 129).

⁴⁰ Р. Соуер говори за равенство по „ранг или функция, но не и по природа”. (Colyer Op. cit., p. 41). Трудно е да бъде обвързано онтологичното значение (“еднаква природа с Бога”) с кенотичното от Фил 2:7а. Затова се предполага, че опразването има отношение към нещо външно, не касаещо природата на Бога, към обстоятелствата, при които Синът Божий е съществувал преди възплъщението.

косвено степента на прилика между човека и божеството. Онтологично равенство, идея, която се поддържа в нашата библеистика, се извежда вече по времето на арианските спорове (Karleen 2021: 218-219, 223). Самият израз “ἴσα θεῶν” освен това не дава категорно обяснение за идентичността на реципиента на сравнението. Погледнат в светлината на разнообразна антична литература, изразът не означава, че получателите на почитите са бог/богове, а оказва, че *почестите, които им се отдават*, са сравними с тези, отдадени на божествените същества. Друг контекст, в който откриваме словосъчетанието, е *сравнение на действията* на сравнимото със сравняемото⁴¹. Следователно би могъл да се даде следният превод на въпросния израз: „Който бидейки в образ Божий, не счете за уместно да е в почитта/честта като Бога”.

Въпреки трудностите при превода, социо-политическият контекст издава намерението на апостола. За да достигне до сърцата на своите читатели, св. апостол Павел противопоставя самопровъзгласилите се за богове императори (Ellis 2011: 223-229) на Този, Който е не просто божествен Господар на земна империя, но Господарят на целия свят. Филипяните, които са живели в изразено йерархично общество, много добре са разбирали противопоставянето, което апостолът прави между божественото положение на Господ Иисус и Неговото доброволно обедняване (2:8-9). В същото време важният откъс не ни дава основание да говорим за онтологично тъждество, а за сравнение по чест или дела. Както ще стане ясно от другия важен перикоп, съпоставянето на действията между Отца и Сина е от особено значение за христологията на светия апостол.

2.2.2. Синът като агент при сътворението на света в Кол. 1: 15-20

За по-доброто разбиране на текста от Филипяни би ни помогнал химнът от Кол. 1:15-20. Въпреки че причината за написването на посланието не е съвсем ясна (Hooker 1973: 315-333)⁴², вероятно наличието на новата философия (2:8), както и странната христология на това учение са причини апостолът да напише толкова значим химнографски текст. Сходните с Филипяни формулировки („образ на невидимия Бог” – εἰκὼν τοῦ θεοῦ τοῦ ἀόρατου)⁴³, както и тези, които дават допълнителна информация, ще ни бъдат от полза за по-доброто осмисляне на Павловата христология. Важният израз „образ на невидимия Бог” (1:15) не се

⁴¹ „Евримах, благороден син на войнствения Полиб, / хората от Итака сега го гледат така, сякаш той е бог” (Odyssey 15:519-520). Цитирано по: Ellis, Op. cit., p. 281. Фразата ἴσα θεῶν се среща само веднъж при Омир, ἴσα θεοῖσι се среща три пъти, и винаги със значение „като божествен”, „като божествени”, или „във начина на боговете”, и винаги фигуративно. Ibid., p. 291. До същото заключение, след привеждането на много примери, достига и Б. Карлийн (Karleen, Op. cit., p. 224). От значение са различните контексти, в което словосъчетанието се намира. Почти със сигурност може да се каже, че се открояват два основни контекста: 1/ Агент почита небожествено същество, както би почитал божество; 2/ ἴσα θεῶν/θεοῖς се намира в контексти на божествено действие/състояние, най-често с различни глаголи за мислене или действие. В повечето от тези случаи агентът мисли или извършва действие, както би постъпило божеството.

⁴² Между различните гледни точки, свързани с естеството на това лъжеучение, изпъкват и такива, които изказват съмнение в съществуването на реален опонент, т.е. на реална ерес.

⁴³ Трябва да кажем, че учените не са съгласни дали двете понятия за взаимозаменяеми или не. (Colyer, Op. cit., p. 37).

разбира в смисъл на онагледяване на Невидимия, особено не в платоническия смисъл, където „образът“ е мислен като конкретизация, оживяване (Leibhaftwerdung) или „стесняване“ на небесната идея (Schweizer 1976: 57). В Прем. 7: 25 има описание на Премъдростта, което резонира с думите на светия апостол. За нея се казва, че е повей на Божията сила (ἀτμίς γάρ ἐστὶν τῆς τοῦ θεοῦ δυνάμεως) и чиста еманация (изтичане) на славата на Вседържителя (ἀπόρροια τῆς τοῦ παντοκράτορος δόξης εἰλικρινής) (7: 25), „сияние на вечната светлина, чисто огледало на Божията сила и икона на неговата доброта“ (ἀπαύγασμα γάρ ἐστὶν φωτὸς αἰδίου καὶ ἔσπλτρον ἀκηλίδωτον τῆς τοῦ θεοῦ ἐνεργείας καὶ εἰκὼν τῆς ἀγαθότητος αὐτοῦ) (7: 26)⁴⁴. Възможно е в Прит. 8: 30 Премъдростта да е мислена като Демиург, особено ако еврейската дума бъде разгледана във връзка с Прем. 8: 6⁴⁵, където Премъдростта е наречена τεχνίτις (майстор, създател)⁴⁶, и бъде зачетен елинистичният контекст на автора. Изразът „първороден“ (първороден от/преди цялото творение – πρωτότοκος πάσης κτίσεως) създава проблеми и не е тълкуван еднозначно. Мнението, че същият има сравнително значение⁴⁷ и не е задължително да бъде обвързан с генеалогична перспектива⁴⁸, може да бъде взето под внимание, но с ред условности. Тази интерпретация създава пречки. Първо, защото човекът според Битие 1,3 гл. е също образ на Бога, второ, защото вярващите също в резултат на съзерцателен живот се преобразуват по образа на съзерцаваната слава (2 Кор. 3:18 - τὴν αὐτὴν εἰκόνα μεταμορφούμεθα – „съзерцавайки славата на Господ се променяме според/в същия образ“, к.м). Същото заключение можем да изведем от Рим. 8:29, където е записано за вярващите, че могат да бъдат „съобразни на образа на Неговия Син“ (συμμόρφους τῆς εἰκόνης τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ, к.м). Тези два примера показват, поне според мен, че е трудно да се изведе категорично заключение по какъв начин Синът е „образ на невидимия Бог“ – дали става въпрос за получена/отразена образност, или е мислена в смисъл на собственото божествено достойнство на Христос. Тази несигурност се вижда и от 1:19, където четем, че Бог е Този, Който благоволява в Сина да обитава пълнотата на Божеството (2:9). Кол. 1:16,17 обаче въздига Спасителя много над ангелския свят и Го прави участник в онези действия, които в старозаветната традиция са съхранени единствено за Бога. Това е пробив в монотеистичната рамка, според която Бог е един⁴⁹ и Сам всичко е сътворил (Ис.

⁴⁴ Освен израза „икона на неговата доброта“, който конкретно ни занимава, ние срещаме друга дума „сияние“ (ἀπαύγασμα), която е използвана в Евр. 1:3 в пасивен смисъл (Small 2014: 162-163).

⁴⁵ Учени свързват думата, която иначе означава египетския бог Амун, със съществителното ἔργον (майстор), въпреки че е трудно да се посочи точното значение, което авторът е вложил в нея (Cook 2020: 239).

⁴⁶ Добре е да имаме предвид, че в Евр. 11:10 Бог е наречен майстор и демиург (τεχνίτης καὶ δημιουργός).

⁴⁷ Е. Швайцер счита, че именно сравнителното значение означава, в съгласие с равнинистичната традиция, че ако счита, че Бог е преди времето на света, то Иисус Христос, който предхожда създанието на света, би трябвало да споделя божествено битие. Ibid., S. 58-59.

⁴⁸ Ibid., S. 59.

⁴⁹ „Нека ние тогава да запечатаме дълбоко в нашите сърца това като първа и най-святата от заповедите, да приемаме и почитаме най-високо Бога (ἐνα τὸν ἀνωτάτω νομίζειν τε καὶ τιμᾶν

44: 24). Въздигането на Христос до положение на съцарстващ и сътворящ с Бога на Израил (Евр. 1: 8-11)⁵⁰ е от изключително значение. С помощта на монархическия модел този обрат става ясен. Старозаветният Бог, Който е описан с езика на древните народи като цар със царство, вече споделя своето управление с единствения Си Син, Който, освен че е наследник, отразява славата/ блясъка/ величието на Своя Баща и стои отдясно на Неговия престол. Името, което носи, е това на Неговия Отец. Авторът на Евреи, традиционно свързан с апостол Павел, дава да се разбере, че синовството на Иисус вече е от различен порядък – Той е Бог („Твоят престол, Боже, е вечен...” – 1: 8). При извеждането на този нов тип отношения авторът на посланието си служи със старозаветен текст (Пс. 2: 7), който обаче напуска своята историческа релевантност, означаваща иначе царя. По този начин се откроява нов начин на мислене на Бога. Той е вече не Отец на конкретен цар, нито на Израил, а на Неговия собствен Син. Въпреки че тази образност напомня много Премъдростта от Премъдростната литература, както и логоса на Филон⁵¹, при св. апостол Павел вече не става въпрос за аспект у Бога⁵², а за реално съществуване, което е с Бога. Това е специфичният начин, по който апостолът говори за божествеността на Иисус Христос.

θεόν) и нека идеята, че боговете са много, никога да не достига до ушите (ή πολύθεος μηδ' ὄτων ψαυέτω) на този, чието правило на живот е да търси истината в чистота и простодушие” (De cal. 65). Историкът Йосиф Флавий пише в същия дух: „Първата заповед учи, че Бог е един. Признаването на единия Бог е общо за всички евреи” (А. J. 3.91; 5.112).⁵⁰ Въпросните стихове от Евр. 1 трябва да бъдат разгледани във връзка с 1:2-3, които не получават еднозначно тълкуване. Думите сияние (ἀλαύγασμα) и отпечатък (χαρακτήρ) предполагат пасивно значение. Б. Смол счита, че погледнати във връзка с думите „слава” и „ипостас”, те според апостола изразяват божествения статут на Иисус Христос. Според него това е обосновано, защото думата ипостас в нейното буквално значение означава нещо, което стои под, в смисъл на подпора, основа на нещо. Оттук и по-фигуративното значение „основна реалност на нещо”, неговата субстанциална основа, същност или актуално битие (Small, Op. cit., p. 165). Това е онтологичното осмисляне, което Б. Смол дава на думите „слава” с „ипостас”. Така според него апостолът цели да изрази божествения статут на Спасителя. Ibid. Не трябва обаче да забравяме, че сходен израз стои и в Клим. 33.4, където четем, че Бог създал човека „точна репрезентация/отпечатък на Своя образ „ἄνθρωπον ἔπλασεν τῆς ἑαυτοῦ εἰκόνοϋ χαρακτήρα”. Също Филон счита, че разумното начало/душата (буквално – „изливащият се от разумния фонтан дух „ἡ δὲ ἐκ τῆς λογικῆς ἀπορρυεῖσα πηγῆς τὸ πνεῦμα”) е “тип и отпечатък на божествената сила, която Мойсей нарече по името на Господ икона, показвайки, че Бог е архетип на разумната природа” (ἀλλὰ τύπον τινὰ καὶ χαρακτήρα θείας δυνάμεωϋ, ἦν ὀνόματι κυρίω Μωϋσεῖ εἰκόνα καλεῖ, δηλῶν ὅτι ἀρχέτυπον μὲν φύσεωϋ λογικῆς ὁ θεὸς ἐστὶ... Det. Pot. Ins. 83). Следователно за Филон душата е отпечатък и икона на Бога. На друго място четем, че душата, която е моделирана по образа на съществуващия (τυλωθῆναι κατὰ τὴν εἰκόνα τοῦ ὄντοϋ), който образ е Словото на Бога, чрез Което е оформен целия свят (λόγος δ' ἐστὶν εἰκὼν θεοῦ, δι' οὗ σύμπλαϋ ὁ κόσμος ἐδημιουργεῖτο – Spe. 1.81).

⁵¹ Според александрийския мислител „Сам Бог е създаващата причина (αἴτιον μὲν αὐτοῦ τὸν θεὸν ὑφ' οὗ γέγονεν),... Неговото Слово е инструментът, чрез Който светът е образуван (ὄργανον δὲ λόγον θεοῦ δι' οὗ κατεσκευάσθη” (Cher.127 De cherubim). Виж още Spe. 1.81.

⁵² Учените до известна степен са достигнали до заключението, че Премъдростта и Логоса са аспекти на Бога, а не независими същества. По този начин е запазена монотеистичната рамка на еврейския монотеизъм (Peeler 2014: 23).

В обобщение на написаното може да се каже, че въпреки желанието на апостола да запази причинното първенство на Отца, той в разгледаните текстове напуска старозаветната традиция, според която Бог е единствен Господар на света, за да постави до Него съцарстващия и сътворящ Господ на новото християнско движение. Христологията на апостола е изведена от конкретни нужди и е съобразена с мисленето и образността на читателите. Това не означава, че св. апостол Павел не е използвал традиция, която му е била позната. Неговата аргументация, без значение от произхода, свидетелства за промяна на осмислянето на старозаветните конструкти. Апокалиптичната образност на св. апостол Павел поставя според мен въпроса: Ако той не е можел да мисли извън категориите на монархическия модел, дали, ако живееше днес, щеше да използва понятията Отец, Син, Царство и т.н.? Въобще можем ли да говорим за царство на Бога или това е метафора, изведена от онази епоха? Следвайки обективната констатация на Ф. Дейвис, че урбанизацията на древното еврейско общество определя божественото царство по модела на градското общество⁵³, трябва да дам отрицателен отговор.

2.3. Кръстът срещу Закона

Най-пълният и директен израз на волята на Бога в Стария Завет е даден в Синайския Закон. Заповедите, заветът и свещенството са вечни и добри от гледна точка на старозаветната традиция (Пс. 118: 151, 152; Втор. 7: 9; Изх. 40: 15). Днес е признато, че идеята за груб легализъм не може да бъде подкрепена с убедителни доводи. Старозаветната традиция носи в себе си идеята за Божията любов и прошка, които намират място в различни извънбиблейски текстове⁵⁴. Следователно проблемът не трябва да бъде търсен в Закона като такъв, а в христоцентричната ориентация на Павловото богословие. Затова моята теза, в съгласие с мнението на Романо Пена, е, че херменевтичната аргументация на апостол Павел не е основана на Стария Завет, а е имала своя произход в Христовото събитие (Ренна 1996: 66-67). Може би ще бъде по-коректно да се каже, че мисионерските нужди на апостола са довели до отричането на Закона – от средство за спасение Законът е превърнат в средство за проклятие („Всички, които се облягат на дела по Закона, се намират под проклятие” – Гал. 3: 10)⁵⁵. Ясно е, че

⁵³ За жителите на градовете боговете са като царете, които живеят в градове: те стоят на тронове, обитават дворци, имат много служители, които ги обслужват. Подобно на царете, боговете издават закони, воюват и т.н. Всичко това означава, че когато се говори за небесни реалности, те отразяват до голяма степен земното царство.

⁵⁴ В „Йосиф и Асенет” се говори за обръщането към Юдаизма на Асенет, дъщеря на Илиополския жрец Потифер. Тя е приета поради нейното покаяние, а Бог е изповядан като Баща на покаянието (15: 6-7). Същата идея може да бъде открита в „Псалми Соломонови” (Пс. 5: 2; 9: 14, 15; 18: 1, 2 – „Господи! Твоята милост е над Твоето творение вовеки, Твоята благодат ... над Израил”). Виж по-подробно относно въпроса за отношението между Закон и благодат у Stoychev 2009: 37-83. Затова е прав М. МакНамара, че „Въпреки централността на Закона ... Богът на Израил остава жив ... Те се молят на милостивия Бог” (McNamara 2001: 353).

⁵⁵ Не е сигурно дали евреите не са направили по-късно промени в текста, което би могло да означава, че апостолът вярно предава оригиналното значение на текста. Дори да се приеме, че текстът първоначално е съдържал думата „всички”, това все още нищо не

апостолът следва превода на LXX, където четем, че трябва да се спазват всички думи на закона (ἐν πᾶσιν τοῖς λόγοις τοῦ νόμου τούτου), значение, което липсва в еврейския текст (אִתְּכֶם לֹא יִקְיָם אֶת־דְּבָרֵי הַתּוֹרָה־הַזֹּאת в този текст липсва думата „всички“). Проклятието е това, с което Тората заплашва тези, които престъпват написаното в нея. Също и Филон (De Exsecrationibus 126, 127), както и цялата танаическа и кумранска литература се позовават на проклятието, когато искат да опишат натрупването на грехове. Само че, за разлика от апостол Павел, те свързват проклятието на Закона с благословенията, споменати успоредно с проклятията (Schoeps 1961: 175-176; Marland 2000: 33-80). Във връзка с това може да се заключи, че апостол Павел променя с Гал. 3: 10 смисъла на Втор. 27: 26 – ако според старозаветната традиция проклятието пада върху тези, които не изпълняват Закона, то според светия апостол то пада върху тези, които го изпълняват. Това той прави, за да предпази от езичниците християните. Следователно преосмислянето на старозаветните принципи е мисионерски мотивирано. Във връзка с това може да бъде зададен въпросът дали апостолът би развил своята аргументация по начина, по който го е направил, ако езичниците не бяха принудени да се обрежат. За св. апостол Павел обаче значимостта на Христовото събитие е толкова голяма, че то получава осмисляне в хода на мисионерските потребности.

Заклучение

Написаното имаше за цел да покаже, че богословието, историята и мисията, като утвърждаваща идентичност активност, са толкова тясно свързани, че не можем да говорим за чиста история и метафизика/богословие извън нуждите на съответната общност. Това за мен означава, че търсенето на безусловен догмат е утопия. Ние се намираме постоянно в процес на диалектично утвърждаване, което отчита влиянието на различни фактори – културни, политически, общностни и т.н. Въпреки, че раннохристиянските текстове са твърде малко и не ни позволяват да бъдем категорични в изводите, мисля, че посланията на св. апостол Павел ни разкриват сериозно отдалечаване от основни старозаветни принципи. Причините са различни, но една от основните е нуждата да се утвърди „нов народ“ – Църквата. Подобно на старозаветния модел тя е конституирана върху устни предания и нови нужди, пред които постоянно е изправен новосформиращият се народ. Това означава, че в съгласие със Стария Завет, Църквата постоянно е търсила начини да утвърди своята идентичност. По същия начин тя утвърждава своята истинност с властта на Божия авторитет. Мисля обаче, че историческата необходимост е била не по-малко важен фактор от откровението, което в определена степен е проживяно в Христос.

решава, тъй като в Изх. 24: 3-4 четем, че евреите се съгласяват да спазват всичко, което Господ им е заповяда.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Arnold 2014:** Arnold, B. The Genesis Narratives. – In: Arnold, B., Hess, R. Ancient Israel History. An Introduction to Issues and Sources. Michigan.
- Avery-Peck 2009:** Avery-Peck, A. Midrash and Exegesis: Insights from Genesis Rabbah on the Binding of Isaac. – In: Lemon, J., Richards, K. Method Matters. Essays on the Interpretation of the Hebrew Bible in Honor of David L. Petersen. Atlanta.
- Ben Zvi 2013:** Ben Zvi, E. The Memory of Abraham in late Persian/ Hellenistic Yehud/Judah. – In: Ben Zvi, E., Edelman, D. Remembering Biblical figures in the late Persian and early Hellenistic periods. Social Memory and Imagination. Oxford.
- Cassuto 1973:** Cassuto, U. “The Beginning of Historiography among the Israelites.” - In: Biblical and Oriental Studies. Vol. I.
- Colyer 2013:** Colyer, P. The Self-emptying God: An Undercurrent in Christian Theology Helping the Relationship with Science. Cambridge.
- Cook 2020:** Cook, J. The Septuagint of Proverb as Jewish Document <[https://www.academia.edu/45673867/\(status 23.08.2022\)>](https://www.academia.edu/45673867/(status%2023.08.2022)>).
- Davila 2000:** Davila, J. Liturgical Works. Cambridge.
- Dever 2001:** Dever, W. What did the Biblical Writers Know and When did they Know it? What Archaeology Can Tell Us about the Reality of Ancient Israel. Cambridge.
- Davies 1983:** Davies, Ph. The Damascus Covenant. An Interpretation of “the Damascus Document”. Sheffield.
- Ellis 2011:** Ellis, G. Grammar as Theology: A Linguistic Rereading of Philippians 2:6-7a. Dunedin.
- Hayes 2012:** Hayes, Ch. Introduction to the Bible. London.
- Hellerman 2005:** Hellerman, J. Reconstructing Honor in Roman Philippi. Carmen Christi as Cursus Pudorum. Cambridge, 2005.
- Henze 2013:** Henze, M. The Chosenness of Israel in the apocrypha and Pseudepigrapha. – In: Anderson, G., Kaminsky, J. The call of Abraham. Essays on the election of Israel in honor of Jon D. Levenson. Indiana.
- Hooker 1973:** Hooker, M. Were There False Teachers in Colossians. – In: Lindars, B., Smalley, S., and Charles, M. Christ and Spirit in the New Testament. Cambridge.
- Hoover 1971:** Hoover, R. The Harpamos Enigma: A Philological Solution. Harvard Theological Review 64.
- Getty 1988:** Getty, M. Paul and the Salvation of Israel: A Perspective on Romans 9-11. The Catholic Biblical Quarterly, vol. 50, No. 3.
- Franklin 2009:** Franklin, M. The Remnant Motif in the Dead Sea Scrolls. – In: Digital Commons @ Andrews University.
- Jenni, Westermann 1997:** Jenni, E., C. Westermann. Theological Lexicon of the Old Testament. Hendrickson Publishers.
- Karleen 2021:** Karleen, B. The Interpretation of to einai isa theo in Phil 2: 6: "Equality with God"? Québec, 2021.
- la Grange du Toit 2013:** la Grange du Toit, Ph. Paul and Israel: flesh, spirit and identity. Stellenbosch University.
- Marland 2000:** Marland, A. The Rhetoric of Curse in Galatians. Paul Confronts Another Gospel. Atlanta.
- McNamara 2001:** McNamara, M. Some, Targum Targum Theme. – In: Carson, D., O'Brien, P. and Mark, S. Justification and Variegated Nomism, vol. 1. Tübingen.
- Moore, Kelle 2011:** Moore, M., B. Kelle. Biblical History and Israel's Past. Cambridge.
- Moberly 2009:** Moberly, R. The Theology of the Book of Genesis. Cambridge.
- Moye 1990:** Moye, R. In the Beginning: Myth and History in Genesis and Exodus. JBL.

- Niditch 2010:** Niditch, S. Experiencing the Divine Heavenly Visions, Earthly Encounters and the Land of the Dead. – In: Stavrakopoulou, F., Barton, J. Religious Diversity in Ancient Israel and Judah. London.
- Niebr 2010:** Niebr, H. `Izraelite` Religion and `Canaanite` Religion. – In: Stavrakopoulou, F., Barton, J. Religious Diversity in Ancient Israel and Judah. London.
- Peeler 2014:** Peeler, A. You are My Son. The Family of God in the Epistle to the Hebrews. London.
- Penna 1996:** Penna, R. Paul the Apostle. Wisdom and Folly of Cross. Minnesota, vol 2.
- Schoeps 1961:** Schoeps, H. Paul. The Theology of the Apostle in the Light of Jewish Religious History. London.
- Seters 1983:** Seters, J. In Search of History. Historiography in the Ancient World and the Origins of Biblical History. London.
- Spurling, Grypeou 2012:** Spurling, H., E. Grypeou. The Book of Genesis in Late Antiquity Encounters between Jewish and Christian Exegesis. Boston.
- Thompson 1999:** Thompson, T. The Mythic Past. Biblical Archaeology and the Myth of Israel. London.
- Schweizer 1976:** Schweizer, E. Der Brief an die Kolosser. Köln.
- Small 2014:** Small, B. The Characterization of Jesus in the Book of Hebrews. Boston.
- Korefar, Paul 2018:** Korefar, H., M. Paul. Bogoslovie na Vehiya Zavet. Kolokvium [Корефар, Х., М. Пауль. Богословие Ветхого Завета. Коллоквиум].
- Stoychev 2009:** Stoychev, T. Znachenieto na krasta Hristov v Poslanieto na sv. Apostol Pavel do Galatyani. Sofia [Стойчев, Т. Значението на кръста Христов в Посланието на св. апостол Павел до Галатяни. София].

ПРОЕКТНО-БАЗИРАНОТО ОБУЧЕНИЕ И ПРИЛОЖЕНИЕТО МУ В ЧАСОВЕТЕ ПО РЕЛИГИЯ

Илонка Стоянова, Дарина Мавродиева-Кючукова, Ирина Владимирова

PROJECT-BASED LEARNING AND ITS APPLICATION IN RELIGION CLASSES

Ilonka Stoyanova, Darina Mavrodieva–Kyuchukova, Irina Vladimirova

***Abstract:** To succeed in today's society, students need not only to be educated at school but also to be properly prepared, i. e. they need to master basic skills and key competences such as digital competence, learning skills; initiative and entrepreneurship; cultural awareness and creative expression, etc. One effective method for their development is project work. Project-based learning is an innovative learning model that changes the concept of teaching itself. This report briefly discusses the main characteristics, stages and advantages of project-based learning, highlights its application in religious education and offers a model of a project on the theme "The temple in my native land" implemented with primary school students studying in the school "Orthodox Christian values and traditions".*

***Key words:** project-based learning, ICT, religion, project, e-booklet, temple*

<https://doi.org/10.46687/POZH5234>

Въведение

Основните приоритети на съвременното училище са подобряването на качеството на образованието, образователните иновации и високите постижения. Класическите форми и методи на обучение не са привлекателни за учениците и стават все по-малко ефективни. По тази причина се отделя по-голямо внимание на модерните интерактивни методи на обучение и интегрирането на информационните и комуникационните технологии.

Един от инструментите, чрез които иновациите навлизат в практиката, за да я трансформират, са проектите. Тяхната ефикасност е измерима колкото с високите учебни постижения, толкова и с напредъка в социалното съзряване и развитие на всички ангажирани в процеса на обучение субекти (Nikolaeva 2012: 25).

Настоящата публикация има за цел да изясни основните характеристики и предимствата на метода на проектите и в частност приложението му в урока по религия. За целта се представя един модел на реализиран проект на тема „Храмът в моят роден край“. Очертани са същността на модела, организацията на обучението и са представени практическите задачи, включени в изпълнението на проекта.

Проектно-базираното обучение

В обучението работата по учебен проект или проектно-базираното обучение е цялостна стратегия за активизиране на познавателния потенциал на учениците. То разкрива широки възможности за личностно мотивиран и конструктивен процес на усвояване на знания и предполага интензивно, целенасочено и „умно“ използване на ИКТ, т.е. при него интердисциплинарния подход е задължителен за цялостно и задълбочено проучване на темата (РВО).

Много автори определят проектната дейност като алтернатива на традиционното обучение, която има доказано положително влияние и се приема

добре и с желание от учениците. При този метод се постига многообразие в преподаването и обучението, а постоянно променящите се обстоятелства, задачи, истории и сценарии, близки до реалния живот и обкръжаващата среда, стимулират и мотивират учениците за активно участие в образователния процес. „Чрез метода на проекта и с помощта на ИКТ се създава актуална учебна комуникационна система, адекватна на изискванията за модерно образование с практическа насоченост“ (Stefanova).

Проектно-базираното обучение има четири основни характеристики: учениците овладяват знания, разрешавайки проблеми, с каквито могат да се сблъскат в реалния живот; учениците имат по-голям контрол над процеса на учене; учениците работят заедно, в групи; ролята на учителите е на консултанти, те действат като инструктори и помощници в процеса на изследването и оценяването на проекта.

Проектно-базираното обучение има огромен потенциал на метод, развиващ ключовите компетентности (включени и в новите учебни програми) и уменията на XXI век. Уменията, които би следвало да притежават ученици и учители при проектно-базираното обучение, са умения за работа по проект – умения за планиране, организиране и осъществяване на проектната дейност и за представяне и оценяване на крайния резултат от нея; дигитални умения, което включва и информационна грамотност, и социални умения – умения за общуване, както в реална, така и в дигитална среда (Dimitrova 2021: 138).

Проектите, които се възлагат на учениците, имат коренно различно предназначение в сравнение с това на възрастните. Те не преследват обществено значими цели и резултати, а се използват като форма за усвояване на нови знания и развитие на компетентностите на децата (Ivanova 2012: 30).

Целта при метода на проекта е не толкова да се избере и разреши определен проблем, а учениците да разберат колкото се може повече негови аспекти (Legkostup 2013: 212). Методът на проектите залага на идеята за *учене чрез правене*. Чрез него се излиза извън рамките на обичайното обучение и се постига разнообразие в образователния процес. Методът има следните предимства: провокира интерес и мотивация за работа у учениците; осъществява връзка с теми от реалния живот; изгражда умения за работа в екип и самодисциплина; осигурява качествено затвърдяване на знанията. Чрез метода на проектите се акцентира на връзката между теорията и практиката, като се възлагат теми, свързани с учебното съдържание и отговарящи на целите на обучението. При проектно-базираното обучение обичайната среда на учене е заменена от по-непривична и непринудена обстановка, в която учениците се чувстват свободни и желаят да експериментират.

Процесът на работа по проект преминава през няколко етапа: 1. проучвателен, в който се изследва проблема и се формулира темата на проекта; 2. аналитичен (анализира се ситуацията, информацията и се планира изпълнението); 3. практически (включва реализацията на проектния замисъл и дейности); 4. презентативен (представяне на продуктите на проекта); 5. контролен, в който се прави оценка на проекта и работата на учениците (Nikolaeva 2004: 3).

Използването на проектния метод в обучението допринася за повишаване на познавателния интерес и активността на учениците, тяхната рефлексия и умение да прилагат усвоените знания на практика. В хода на проектната дейност учениците развиват редица умения: да планират работата си, да вземат обосновани

решения, да проявяват активна гражданска позиция. На учениците се предоставя възможност да участват в изпълнението на разнообразни дейности, свързани с планиране, организиране, проучване, изпълнение, събиране на информация от различни източници, прояви на сътрудничество, взаимопомощ и критично мислене (Lazarova 2018: 362). Работата по проект изгражда у учениците личностни качества – самостоятелност, отговорност, организираност, и способности – за реална оценка, за вземане на адекватни решения, за работа с информационни източници и комуникационни технологии.

„При реализация на проектно-ориентирания модел за работа с ученици се налага използване на интердисциплинарен подход. Темите са така подбрани, че тяхната реализация изисква прилагане на знания от различни предметни области. По този начин учениците формират умение за трансфер на знания, което е подготовка за разрешаване на реални житейски ситуации. Интегрирането на технологиите при работа на учениците по зададени тематични проекти повишава възможностите във всички етапи на работа – при процеса на изследователска работа, при подготовката на материалите, при представянето на крайния продукт или резултати от изследването“ (Radev 2010: 25).

В съвременното образование проектният подход е предпочитан от много учители, поради факта, че неговата философия и технология се намират в хармония и съзвучие с вкусовете и нуждите на модерните общества. Той има предимствата пред традиционните методи с това, че е един от основните канали за широко навлизане на съвременните технологии в образоването; дава възможност за автентично и многостранно оценяване на ученическите постижения; адаптира се към индивидуалните възможности, потребности и стил на учене на учениците. Проектният подход подпомага формирането на трайни интереси и навици за учене и саморазвитие; позволява да се поставят и реализират комплексни образователни цели – насочени както към развитие на многообразния интелект на личността, така и към стимулиране и подкрепа на неговото морално и емоционално-социално развитие. Проектният подход отрежда на учителя нова роля в процеса на обучение и възпитание – на консултант, посредник, сътрудник и съветник на своите ученици, но също така и активен участник и откривател на нов опит и познание като тях (Nikolaeva 2004: 5-6). От казаното дотук убедено може да се твърди, че използването на проектно-базираните подходи в учебно-възпитателната практика се превръща в работещ инструмент за решаване на много от наболелите ни проблеми. (Nikolaeva 2004: 48)

Проектът в часа по религия

Религията е един от най-мощните културно-творчески фактори. Само тя може да преведе на езика на конкретното време и на съответните хора божественото знание. Религията преобразява и изгражда нов възглед, ново съзнание, ново качество на светогледа на ученика за света и човека.

Предметът *Религия* е като останалите предмети, преподавани в училище, но същевременно се различава от тях. Той съчетава знания по богословие, история, нравственост, култура, изкуство, музика и православна традиция. Той е предназначен да научи учениците да бъдат творци на живота си и инициатори на собственото си усъвършенстване, да разбират своята уникалност и назначение, да съзнават себе си като отговорни членове на обществото и Църквата. Знанието в

предмета *Религия* може да бъде ориентир за учениците в много житейски ситуации и да им помогне, когато търсят истината, независимо дали са вярващи, или не са (Kirov 2017: 83).

Обучението по *Религия* се строи върху същите рационално-психологически основи, на базата на които се овладяват знания по който и да е учебен предмет (Kozhuharov 2001: 30). Усвояването на систематизирани научни знания чрез изучаване на отделни учебни предмети не води до задоволителни резултати, защото не е свързано с реалния живот и личния опит на учениците. По тази причина предметната учебна система се заменя с метода на проектите, който придава на обучението проблемно-активен характер, тъй като учениците изпълняват различни житейски практически задачи, съответстващи на техния опит (Pedagozi.bg).

Създаването на възможности за практическо обучение в клас може да осигури активен начин за разбиране на религиозното познание. Практическите дейности дават възможност на учениците да усвояват знания, умения и отношения на основата на преживявания в процеса на „учене чрез правене“. Те се учат, докато съвместно обсъждат, изследват, създават и откриват. При създадена среда, която насърчава практически дейности, учениците се запознават с предмета, който изучават, и започват да вземат самостоятелни решения в контекста на интерактивни учебни преживявания (Legkostup 2021: 173).

Като вид практическа дейност разработването на учебен проект по религия се поставя в прогимназиален етап. За първи път в учебника по религия за 6. клас на учениците е обяснено, че учебният проект е умение за проучвателско и творческо представяне на определен проблем (Religiya 2021: 196).

При въвеждането на проекта като практически метод на обучение в часовете по религия учителите запознават учениците с целта, етапите и изискванията за изпълнение, както и с това как ще се оценяват техните проекти. Чрез ясно представяне на учениците на това, което се очаква от тях да знаят и правят, те могат да станат активни обучаващи се и да придобият експертни познания по темата, които отговарят на съответните учебни цели, тъй като обяснявайки ползите от практическата дейност абстрактните понятия стават смислени, преносими и устойчиви, тъй като са свързани с изпълнението на дейност. Тази модалност на обучението се основава на социалното взаимодействие и следователно позволява на учениците да имат възможност да предоставят информация, докато усвояват нови, важни религиозни знания, умения и отношения (Legkostup 2021:173-174).

В Приложението на Учебника (с. 196-197) на учениците е изяснено, че умението да участват, подготвят и реализират учебен проект подпомага развитието на творческите способности и сътрудничество между учениците и поемането на отговорност. Участието в проект позволява: да се откриват междупредметните връзки; да се формират умения за структуриране на собствени идеи; да се защитават различни гледни точки; да се търси повече от едно решение на даден проблем. Учебният проект е самостоятелно проучване (учениците се подготвят самостоятелно), творческо-изследователска работа по дадена тема, насочена към постигане на определена цел и създаване на уникален продукт, извършвана за определен срок. В проектната дейност комбинирано се съчетават работа по проект и работа по групи. Проектът се разработва от група участници,

които формират екип за работа (проектен екип) и заедно изпълняват поставените задачи, след което представят резултатите. Всеки екип работи по определени правила, разпределя работата си и излъчва свой говорител. Учениците имат възможност да използват различни технически средства за целите на планирането, реализирането и представянето на проекта.

В табличен вид на учениците е описана работата по проекта:

Разработване на учебен проект	
Планиране на дейността:	Етапи за разработване на проекта:
<p>1) Оформяне на екипи с по няколко ученици. 2) Избор на ръководител на проекта. 3) Осмисляне последователността на етапите на работата. 4) Съставяне на организационен план на работата по проекта, срокове и отговорници. 5) Изработване и оформяне на проекта. 6) Спазване на съветите за разработване на проекта. 7) Излъчване на говорител и представяне пред класа.</p>	<p>1) <i>Целеви етап</i></p> <ul style="list-style-type: none"> Обсъждане и определяне целите на проекта. Избор на тема на проекта. Определяне дейността по проекта – изготвяне на постер (табло), електронна презентация, писмен текст, изложба, видео-филм, театрално представление, рекламен плакат, брошура и др. <p>2) <i>Подготвителен етап</i></p> <ul style="list-style-type: none"> Определяне на правила за работа в групата (как ще се работи и кой за какво ще отговаря). Разпределяне на задачите, срок за изпълнение и как ще се представят резултатите. Определя се ръководител на проекта, който да следи за изпълнението на задачите в определения срок. <p>3) <i>Проучвателен етап</i></p> <ul style="list-style-type: none"> Проучване на информацията по темата. Уточняване източниците на информация и подбор на подходящи технически средства. Събиране и подбор на информация от различни източници и извличане на данни, приложими за проекта. <p>4) <i>Практически етап</i></p> <ul style="list-style-type: none"> Съставяне на план на работата по проекта, срокове и отговорници. Определяне на срок за събиране на информацията и подготовка на проекта. Разработване и завършване на изработения продукт (проект). <p>5) <i>Заклучителен етап</i></p> <ul style="list-style-type: none"> Представяне на резултатите от проекта. Оценяване на резултатите по предварително уточнени критерии.
<p>Сформиране на екип за работа:</p> <ul style="list-style-type: none"> Участници: разпределяне по групи (оформяне на екип), който включва по няколко ученици. Проектният екип – вие сте един отбор, едно цяло. Изберете ръководител на екипа и говорител за представяне на проекта. Определяне на време и място за среща на екипа и разпределяне на задачите и отговорностите. Всеки може да изказва своето мнение и идеи за решаването на задачите. Обсъдете предложенията заедно. Вземете крайно решение. Помислете как ще презентирате и защитите проекта и ще представите решението си пред другите. Поздравете се за добре свършената работа. 	

На учениците са дадени и съвети за успешна работа: да следват етапите на работа; да оформят екипите; да разпределят дейностите помежду си в екипа; да обсъдят по какъв начин ще осъществят проектната дейност; да ползват различни източници с достоверна информация; да не се отклоняват от темата на проекта. Всеки екип подготвя и презентира проекта според своите проучвателски разбираня, виждания и творчески решения. Последният съвет е да подготвят атрактивно представяне на проекта.

„Основен приоритет в обучението по религия е формирането на светогледа на учениците, тяхното духовно-нравствено възпитание, което се реализира в духа на Христовото учение и на най-новите постижения на педагогическата наука. Чрез предложените в Синаодалните учебници практически дейности за осмисляне и

прилагане на знанията религиозното познание става разбираемо за всяко дете, основа за устойчиво формиране на компетенции и изграждане на християнски характер“ (Legkostup 2021: 176).

Модел на проектно задание

Проектът „Храмът в моят роден край“ е реализиран през месец април 2021 г. с ученици от III а клас на ОУ „Панайот Волов“, гр. Варна, обучаващи се по иновативен училищен учебен план по проект „Дизайн и креативност“ с класен ръководител г-жа Ирина Владимирова и в школа „Православни християнски ценности и традиции“ към ЦПЛР – ОДК, гр. Варна при старши учител г-жа Дарина Мавродијева-Кючукова.

В учебната програма по религия (Програма 2018) темата за храма е застъпена в първи, втори, пети и шести клас. В първи клас учениците се запознават с храма като дом Божий и с начина, по който трябва да се държат в храма. Във втори клас още първият урок е посветен на храма в моя роден край. Урокът е за упражнения и практически дейности и изисква от учениците да познават устройството и предназначението на християнския храм, да разпознават храма сред другите обществени сгради; да описват и разказват за православни храмове, които познават; да знаят за светеца или празника, на които са посветени познатите храмове; да описват подредбата на иконите и да различават християнски символи; да спазват правилата на поведение в храма. „Храмът – съсредоточие на духовен и културен живот“ се изучава в пети клас в 6 учебни часа. Разглеждат се устройството, архитектурата и предназначението на храма, храмът като място за духовно и културно общуване и поведението в храма. В шести клас встъпителният урок е на тема „Храмът в живота на християните“. От учениците се очаква, че могат да дефинират и обясняват понятието за храм; разбират значението и дават примери за мястото на храма в живота на християните; познават видовете християнски празници, чествани в православния храм.

Проектната работа предоставя възможност за интеграция, както на теоретични знания от различни предмети, така и между теорията и практиката. Според Р. Вълчев рамкирането на усвоявания материал, на наученото е ключ към интелигентността. Комплексните тематични рамки се появяват след като мозъкът е събрал достатъчно данни, които могат да направят контекста значим. От тази гледна точка голяма е ценността на интердисциплинарните модели (на гражданското образование) - те създават много повече релевантност и контекст, и което е по-важно, помагат на учениците да разберат връзките в ученето (Valchev 2006: 17).

Представеният проект интегрира следните учебни предмети: *Религия, Компютърно моделиране, Информационни технологии* и др. Следователно развива у учениците редица ключови компетентности в областта на религията и информационните технологии; дигитални компетентности; умения за учене; социални и граждански компетентности; инициативност и предприемчивост; културна компетентност и умения за изразяване чрез творчество.

Проектът може да се отнесе към групата „Изобразителни, визуални и конструктивно творчески дейности“. Той си поставя следните цели:

- да усъвършенства знанията по религия за ролята на храма като място за духовно и културно общуване и поведението в него;

- да развие умения за извличане на информация от различни източници, за систематизиране и класифициране на информация, за работа с книга и с електронен носител на данни;

- да повиши интереса към учене;

- да стимулира креативното мислене на учениците и да даде изява на техните творчески възможности;

- учениците да придобият умения за работа в екип.

Организирането на проектната работа на учениците започва с разделянето им на групи. Работата в група дава възможност да се създаде обстановка на сътрудничество, сигурност и възприемане, която се основава върху силните страни и способности на участниците (Valchev 2006: 39); тя предполага повече възможности за взаимодействие, за споделяне, за бързо предлагане на много идеи, за открояване на различни гледни точки, за разнообразяване на традиционната лекционна дейност или на взаимодействията в цялата група (Valchev 2006: 56). Екипната работа формира умения за решаване на проблеми и за преодоляване на конфликти. За реализиране на целта на проекта учениците се разделиха на четири групи, като всяка група включваше равен брой участници. Сформираните екипи се състояха от ученици с различни възможности, както от такива, които бързо и безпроблемно се справят с учебното съдържание и поставените задачи, така и от ученици, които срещат трудности и работят по-бавно и несигурно.

На всички участници се постави темата на проекта „Храмът в моя роден край“ и им се даде възможност да изберат кои храмове да представят, след което им се възложиха конкретни дейности за изпълнение. Всеки един екип имаше за задача да намери материали за един от варненските храмове, който да представи пред своите съученици – катедрален храм „Свето Успение Богородично“, храм „Св. Атанасий“, храм „Св. Николай Чудотворец“ и храм „Св. Атанасий“ – кв. Винаца. В този етап на проекта – подбор на материали за избраните храмове – приоритет имат учениците. Тяхната задача е да „преровят“ максимално повече материали в интернет и да подберат значимото, което ще включат в презентациите си. В групата се споделят различни мнения, което води до активност на всеки ученик.

Проектно-базираното обучение е метод, който дава възможност учениците да бъдат поставени в активна позиция, те мислят и самостоятелно планират своите дейности за постигане на крайната цел – реализация и съдържание на готовия продукт, начини на изпълнение и на представяне, сами извършват изследователско проучване. Ролята на учителя в този етап от проекта е на консултант.

Разнообразните източници, от които учениците извличат информация, са повод за обмяна на нови идеи; желание за изява на силните страни на личността; стимулиране на диалогичното общуване между децата; поощряване на тяхната любознателност и познавателна активност. Още на етапа на събиране на информация и материали, необходими за осъществяване на проекта, у децата се развива умението да преосмислят и дискутират върху всичко, което са чули и видели, да обменят мисли по въпросите, които ги вълнуват, да доизяснят помежду си, а и съвместно с педагозите това, което не са разбрали (Ivanova 2012: 33). „Ефективната комуникация през XXI век е фундаментална за личния, учебния и професионалния ни успех“ (Daneva 2016: 237), а комуникационните умения са в

основата на друга важна компетентност – работата в екип.

Резултатите от проучвателната дейност на учениците са включени в е-книжка.

Фиг. 1. Електронна книжка

Книжката е изработена с помощта на сайта Book Creator. Тя съдържа кратка история на споменатите четири варненски храма. Книжката е двуезична и озвучена от учениците, т.е историята може да се прочете и да се слуша както на български, така и на английски език. Озвучаването на български език е дело на Павел Христов, Ивора Иванова и Ванеса Димитрова, а на английски език – на Анджелина Казаз. Илюстрацията на корицата е на Преслава Лефтерова. Фотографиите, използвани в книгата, са на г-н Емилиян Ялъмов, организатор в ОДК. В книгата са включени също и занимателни игри – пъзел с изображение на храма и графична картинка за оцветяване с програма Paint. Картинките за оцветяване са дело на учениците.

Освен това книгата има генериран QR код, предлагащ бърз достъп до нейния URL адрес. Това е направено, защото QR кодовете са добър и модерен начин за обмяна на информация и бързо се утвърдиха като практичен и леснодостъпен маркетингов инструмент (Koleva).

Публичното представяне на резултата от проекта е смисълът и голямата награда на учениците за положените усилия при разработването на проекта.

Тя е отпечатана като книжно тяло с благословението на Негово Високопреосвещенство Варненския и Великопреславски митрополит Йоан.

Изработената електронна книжка „Храмът в моя роден град“ може да се разгледа на следния интернет адрес:<https://read.bookcreator.com/5_vbrP4uXQfh9N58GdSsHV8KDnFp2/BPIsIkG6QAqSzrJI0CzO2Q>.

Оценка на проекта

Готовият продукт може да се използва като образователен ресурс, защото достъпно и атрактивно представя храмове във Варна. Той е доказателство за отличните дигитални умения на учениците, придобити в часовете по *Компютърно моделиране* и *Информационни технологии*; за усвоените знания по *Религия* относно храма като дом Божий и място за духовно и културно общуване.

Разработеният от учениците проект на тема „Храмът в моя роден край“ безспорно показва тяхната информационна, медийна и технологична грамотност, тяхната креативност и иновативност, тяхната комуникативност и способност за работа в екип.

Заключение

Интерактивността е забавна и привлекателна за учениците, повишава интереса им, стимулира и мотивира тяхната активност в учебния процес, развива креативността им. Връщането на богословието единствено към текста и словото е незадоволително. Религиозното обучение трудно може да се откаже от изобилието, присъствието и сетивната сила на интерактивните средства. В днешния изпълнен с картини свят те са от голямо значение за религиозното обучение, именно поаради сетивно-естетическо си измерение (Andonov 2005: 210).

Проектно-базираното обучение не е ново в сферата на съвременното образование, но е един изключително актуален и ефективен метод в обучението по религия, тъй като съчетава поставянето на ученика в активна позиция и екипната форма на работа с възможностите на съвременните информационни технологии. Безспорно методът на проектите повишава познавателната и мотивационната ефективност на учениците, спомага да се осъществи цялостно и задълбочено проучване на дадена тема, а използването на ИКТ е ключов фактор за реализирането на дейностите.

Работата по проект освен че разширява и разнообразява учебната среда на учениците, включва изграждане на умения за самостоятелно учене, което се свързва с осмисляне на знанието и овладяване на социалния опит; работата в партньорски екипи съдейства за формиране на умения за общуване и вземане на решения, които са от първостепенно значение за бъдещия живот на учениците; възпитава чувство на отговорност в процеса на изпълнение на поставените задачи; развива аналитичното и критичното мислене; повишава успеваемостта на учениците и им дава шанс да създадат и представят един оригинален продукт с ясно изразена практическа стойност.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Andonov 2005: Andonov, B. Religioznoto obuchenie v Bulgariya v nachaloto na tretoto hilyadoletie. Sofia [Андонов, Б. Религиозното обучение в България в началото на третото хилядолетие, София].

Daneva 2016: Daneva, B. Komunikatsionni umeniya // **Kak da razvivame umeniya na 21-vi vek v chas? Ot uchiteli za uchiteli.** Sofia: Fondatsiya „Zaedno v chas“ [Данева Б. Комуникационни умения // Как да развиваме умения на 21-ви век в час? От учители и за учители. София: Фондация „Заедно в час“].

- Dimitrova 2021:** Dimitrova, N. Proektno-bazirano obuchenie vav virtualna sreda. // Dialogat v obrazovaniето – savremennost i perspektivi. Sofia: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”, DIUU [Димитрова, Н. Проектно-базирано обучение във виртуална образователна среда // Диалогът в образованието – съвременност и перспективи. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, ДИУУ].
- Ivanova 2012:** Ivanova, B. Vzaimovrazka mezhdu uchene i rabota po proekti v preduchilishtna vazrast. // Savremennoto obrazovanie: strategii, napravleniya, tsennosti. Plovdiv: Universitetsko izdatelstvo “Paisii Hilendarski”, s. 30-36 [Иванова, Б. Взаимовръзка между учене и работа по проекти в предучилищна възраст. // Съвременното образование: стратегии, направления, ценности. Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“, с. 30-36].
- Kirov 2017:** Kirov, D. Kontsepsiya s programa po religiya. Plovdiv: Universitetsko izdatelstvo “Paisii Hilendarski” [Киров, Д. Концепция с програма по религия, Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“].
- Koleva:** Koleva, Z. Instrumentat “QR kod” i negovite marketingovi prilozheniya [Колева, З. Инструментът „QR код“ и неговите маркетингови приложения]. <[https://www.academia.edu/9450341/\(status 26.07.2022\)](https://www.academia.edu/9450341/(status%2026.07.2022))>
- Kozhuharov 2001:** Kozhuharov, V. Pravoslavnoto obrazovanie v didakticheska svetlina. Teoriya i praktika na savremennoto uchilishtno pravoslavno obrazovanie. Veliko Tarnovo. [Кожухаров, В. Православното образование в дидактическа светлина. Теория и практика на съвременното училищно православно образование. Велико Търново].
- Lazarova 2018:** Lazarova, S. Proektat – forma za ovlad'yavane na osnovite na grazhdanskoto obrazovanie. // Inovatsii v obrazovaniето, Shumen, s. 360-366 [Лазарова, С. Проектът – форма за овладяване на основите на гражданското образование. // Иновации в образованието, Шумен, с. 360-366].
- Legkostup 2013:** Legkostup, M. Metodicheski aspekti na obuchenieto po religiya. Veliko Tarnovo: Faber [Легкоступ, М. Методически аспекти на обучението по религия. Велико Търново: Фабер].
- Legkostup 2021:** Legkostup, M. Sinodalnite uchebnitsi po religiya – inovatsii, uchebno sadarzhanie i prakticheski deynosti // Obrazovanie i tehnologii, br.12, s. 170-176 [Легкоступ, М. Синодалните учебници по религия – иновации, учебно съдържание и практически дейности // Образование и технологии, бр.12, с. 170-176].
- Nikolaeva 2012:** Nikolaeva, S. Proektat v obrazovaniето kato inovatsiya. – V: Inovatsii i interaktivni tehnologii v obrazovaniето, Sofia, s. 20-26 [Николаева, С. Проектът в образованието като иновация – В: Иновации и интерактивни технологии в образованието, София, с. 20-26].
- Nikolaeva 2004:** Nikolaeva, S. Proektno-bazirani podhodi v obrazovaniето: istoriya, nastoyashte, perspektivi. // Godishnik na Sofiyskiya universitet “Sv. Kliment Ohridski”, kniga Pedagogika, tom 97 [Николаева, С. Проектно-базирани подходи в образованието: история, настояще, перспективи, В: Годишник на Софийския университет “Св. Климент Охридски”, книга Педагогика, том 97].
- PBO:** Proektno-bazirano obuchenie [Проектно-базирано обучение]. <https://1suttg.com/files/inovativno/210640_%D0%B1%D0%B0%D0%B7%D0%B8%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%BE%20%D0%BE%D0%B1%D1%83%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5.pdf (status 20.08.2022)>
- Pedagozi.bg:** Pragmatizmat i personalizmat v didaktikata [Прагматизмът и персонализмът в дидактиката]. <<https://pedagogy-bg.blogspot.com/2018/03/personalizam-pragmatizam.html> (status 27.08.2022)>

- Програма 2018:** Uchebna programa po *religiya – hristiyanstvo – pravoslavie* [Учебна програма по *религия – християнство – православие*]. <file:///C:/Users/user/Downloads/UchProg_religia_hristiyanstvo_pravoslavie%20.pdf (status 25.09.2022)>
- Radev 2010:** Radev, P. Inovatsiite v razlichnite vidove obshtinski i darzhavni sredni uchilishta. // *Образование и технологии*. [Радев, П. Иновациите в различните видове общински и държавни средни училища. // *Образование и технологии*]. <<https://itlearning-bg.com/magazines/Spisanie2010/Ebook/e-book.pdf> (status 25.07.2022)>
- Religiya 2021:** Dechev, Z., L. Malev, D. Popmarinov, M. Legkostup, K. Nushev, D. Panayotova, K. Vateva. *Religiya – Hristiyanstvo-Pravoslavie, 6. klas*, Sofia: BPTS-BP [Дечев З., Малев Л., Попмаринов Д., М. Легкоступ, К. Нушев, Панайотова Д., К. Вътева. *Религия – Християнство – Православие, 6. клас*. София: БПЦ-БП].
- Stefanova:** Stefanova, R. Formirane na klyuchovi kompetentnosti chrez proektno bazirano obuchenie pri izuchavane na Vazrozhdenska literatura v gimnazialen etap [Стефанова, Р. *Формиране на ключови компетентности чрез проектно базирано обучение при изучаване на Възрожденска литература в гимназиален етап*]. <<https://diuu.bg/emag/9029/2/> (status 23.08.2022)>
- Valchev 2006:** Valchev, R. *Interaktivni metodi i grupova rabota v savremennoto obrazovanie*. Sofia: Tsentar “Otvoreno obrazovanie” [Вълчев, Р. *Интерактивни методи и групова работа в съвременното образование*. София: Център “Отворено образование”].

**ПРЕГЛЕД НА РЕЗУЛТАТИТЕ ОТ ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНИТЕ
ИЗСЛЕДВАНИЯ НА ТРАКИЙСКАТА ГРОБНИЦА ПРИ С. СВЕЩАРИ
(ПО ПОВОД 40 Г. ОТ ОТКРИВАНЕТО ѝ)**

Теодора Василева

REVIEW OF THE RESULTS OF THE INTERDISCIPLINARY RESEARCH OF THE
THRACIAN TOMB AT THE VILLAGE OF SVESHTARI
(ON THE OCCASION OF THE 40TH ANNIVERSARY OF ITS DISCOVERY)
Teodora Vasileva

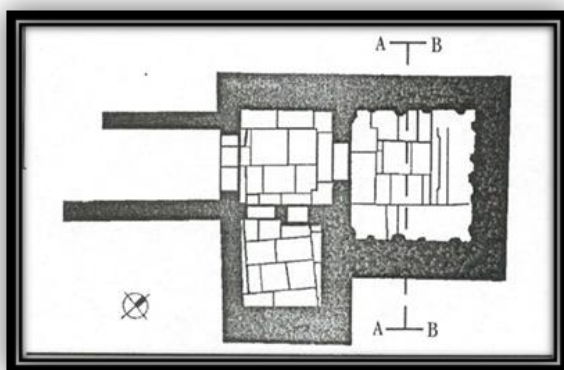
***Abstract:** The Thracian tomb near the village of Sveshtari was discovered in 1982 and three years later it was included on the UNESCO World Cultural Heritage list. For four decades after its discovery the tomb has been researched interdisciplinary. This short review is an attempt to present the tomb through the eyes of its researchers. The occasion is the fortieth anniversary of its discovery.*

***Key words:** tomb, interdisciplinary, Early Hellenistic Age, Getic state.*

<https://doi.org/10.46687/PRBZ9907>

Тракийската гробница при с. Свещари е открита през 1982 г. Тя е проучена през периода 1982 – 1989 г. от голям екип под ръководството на ст.н.с. Мария Чичикова. Поради уникалното съчетаване на архитектура с богата скулптурна и живописна украса, както и висока степен на запазеност, гробницата през 1985 г. е вписана в Списъка на световното културно наследство на ЮНЕСКО. В продължение на десетилетия този световен паметник се изследва интердисциплинарно. Тази година се навършват четиридесет години от откриването на Тракийската гробница при с. Свещари, което дава възможност още веднъж да се изтъкнат достойнствата ѝ. Направеният тук кратък преглед на публикациите за гробницата, няма претенции за изчерпателност, а е само опит за представяне на този световен паметник през погледа на неговите изследователи.

Тракийската гробница при с. Свещари е открита при проучването на Гинина могила. Могилата е регистрирана под № 7 и е най-високата от северната група могили в Източния могилен некропол на тракийския град Хелис (Vasileva 2013 a: 80-81, 86-92, Vasileva 2021: 1-8, 13-18 s tablitsa). Тя е висока 11, 50 м, диаметърът ѝ е ок. 60 и 70 м, заобиколена е от ров, с дълбочина 3 м и с широчина около 12-15 м, който вероятно се е оформил при изкопаването на пръст за насипа (Chichikova 1984: 53-54). В югоизточната част на могиления насип е разкрита монументална гробница, изградена от големи обработени каменни блокове. Гробницата е с обща дължина 7,65 м и ширина на фасадата 6,75 м. Тя се състои от коридор (дромос) и три камери: преддверие, централна гробна камера, разположени в една ос и странично помещение от източната страна на преддверието (обр. 1). Всяко една от трите камери е покрита с отделен полуцилиндричен свод. Входът на гробницата е на югоизток. Той е открит затворен с 5 реда каменни блокове. До входа се стига през дромос, оформен от два успоредни каменни зида (с дължина 4,01 м, средна ширина 1,88 м и височина 2,28 м). Дромосът е бил изграден след построяването на гробницата (Chichikova 1983: 42).

Обр. 1 – План на Свещарската гробница (по арх. Т. Теофилов 1988).

Асиметричният план на гробницата нарушава обичайната за тракийските гробници осова схема, което налага ново решение за използване на полуцилиндрични сводове над три камери с различна височина. Сводовете намаляват симетрията на фасадата. Те са украсени с два акротерия – страничен, който е украсен с трилистна полупалмета със завити навън три листа и централен – с шестлистна палмета. Приложеното по оригинален начин съчетаване на полуцилиндрични сводове с акротерии е непознато в архитектурата на класическия и елинистическия свят (Chichikova 2013: 13).

Обр. 2 – Снимка – общ изглед на гробницата в Гинаина могила
<[https://www.museumisperih.com/\(02.08.2022\)>](https://www.museumisperih.com/(02.08.2022)>).

Двата свода на предгробната и страничната камера са изградени като свързана, верижна конструкция (обр. 2). Разпорът, който се получава от тях при междинната стена, при неговото разлагане на хоризонтални и вертикални сили, взаимно се унищожават. Понеже помещенията и сводовете са с различни метрични параметри, остават незначителна остатъчна сила, която без проблем се поема от междинната стена, която е с дебелина само 0,38 м. Това на практика е позволило и олекотяването ѝ с отвор за прозорец и врата. Приложеният начин на изграждане

е новост и откритие, по отношение на възможностите на сводовата клинчата конструкция (Stoianova 2002 a: 37).

Архитектите на гробницата умело са използвали строителни знаци – гръцки букви за означаване на височината на редовете и маркирането на местата на блоковете при изграждането ѝ. Откритите графити върху различни квадрати и места, се интерпретират като използване на гръцки букви, чрез които по акрофоническата система изразяват конкретни числа. Сред тях е открита конфигурацията – $\Psi\Delta\Delta\Pi$ за числото 123 (Chichikova 1988: 134-135; Chichikova 2012: 69 s obr. 92, 70 s obr. 93 i 94).

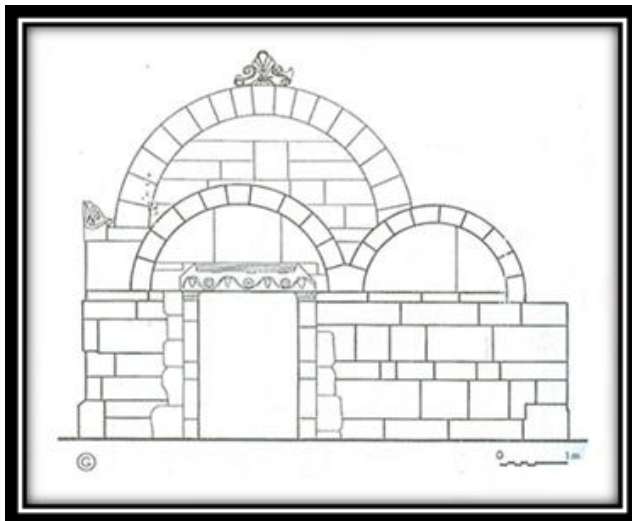
Установено е, че при оразмеряването на архитектурния модел и проектирането на гробницата е използвана мерна единица от 29 см. Моделите на проектиране и трасиране са разработени на базата на задълбочено архитектурно-метрично изследване (Vasileva, Stoianova 2005: 109 s fig. 54, 110 s fig. 55, 111-119 s fig. 56 b, 157-158).

Всички каменни елементи в гробницата са свързани помежду си с железни скоби с квадратно сечение, захванати в гнезда с оловна заливка. В зидовете скобите са употребени по-нарядко. При проучването на могилния насип са документирани големи късове олово и три огнища, в които има следи от топене на оловото. Откритите инструменти – оловен отвес, каменен шаблон за профил, хаван и чукало от камък, свидетелстват за различните етапи при работа на място от каменоделците. На външната североизточна стена на гробницата е и изрисуван с червена боя план на половината от свода на гробната камера, представен в мащаб 1:1 (Chichikova 2012: 65-66, 68 s obr. 89 i 90).

Установено е, че такива планове-рисуници се срещат рядко върху антични архитектурни паметници. Методът е бил известен и прилаган от архитектите в други райони на елинистическа Тракия, като открития в М 1:1 проект на фронтони по северната стена на гробницата Оструша край гр. Шипка. Той е използван и в една елинистическа гробница от Древна Македония – в дромоса на гробницата при Ангиста (III–II в. пр. Хр.), където са открити линии с червена боя, които изобразяват планове в различни хоризонтални плоскости (Chichikova 2005: 18-19).

Резултатите от изследвани образци от използваното олово в могила № 7 и съседните и могили № № 12 и 13 сочат, че използваното в гробниците олово произхожда от различни големи металодобивни центрове. За гробницата с кариатиди от Гинина могила №7 и тази в съседната могила № 12 оловото е от Източните Родопи и Тасос/ Халкидики. За гробницата в близката могила № 13 оловото е от Лаврион (в югоизточната част на Атика, Гърция, известен със сребърните мини и монетосечене), а за укрепването ѝ след земетресението в края на IV и началото на III в. пр. Хр. – е използвано и от Източните Родопи (Gergova 2005: 6).

Фасадата на гробницата впечатлява с постигнатата хармония от елегантни полуцилиндрични сводове и украса над входа (обр.3). За букраниите и розетите от горния праг на входа-щурца М. Чичикова посочва паралели в паметници от ранноелинистическата епоха, като Арсиноейона (изграден между 289-281 г. пр. Хр.) и Птоломейона на о-в Самотраки (285-280 г. пр. Хр.), както и в живописната украса на Казанлъшката гробница. Фризът е най-близък до фризовете от храмовете на о-в Самотраки и до фриза на Пергам, което го датира около средата на III в. пр. Хр. (Chichikova 1988: 126, 128-129).

Обр. 3 – Изглед към фасадата на гробницата (Chichikova 2012, 23).

Д. Стоянова обръща внимание на моделирания голям пискюл върху рогата и челото на букраниите, а за двете крайни розети посочва паралели от група розети, изпълнени върху касетирания таван в храма на Атина в Илион. Тя подкрепя изказаната от М. Чичикова теза, че щурцът с букраниите е работен на място. Въз основа на извършения анализ на букраниите, като сигурна дата на построяване на Свещарската гробница, се посочва края на първата – началото на втората четвърт на III в. пр. Хр. (Stoyanova 2008, 43-45, 49 s lit.).

Планът на гробната камера е квадратен. Интериорът ѝ впечатлява с богатата си архитектурна, пластична и живописна украса. Камерата е украсена от реални архитектурни елементи представени от дорийски ордер съчетан с коринтски (Chichikova 2012: 37) и е пример за най-ранното приложение на двата ордера заедно в Тракия (Chichikova 2004: 215; Chichikova 2008: 12). Срещу входа, архитравът се обляга на коринтска полуколона, а в ъглите – на две конзоли с релефно изображение на орел с разперени крила, държащ в ноктите си мълния, интерпретиран като символ, указващ царския ранг на погребания индивид (Chichikova 2012: 34 s bel. 37 i 38, 36 s obr. 48 i 49).

Гробната камера съчетава архитектурна украса, изобразяваща колонада на портик, може би на хероон, с оригинална скулптурна украса. Тя се състои от десет каменни пана, върху които във висок релеф са представени десет женски фигури, облечени с дълъг безръкавен хитон. Фигурите са оприличени на кариатиди, за които се предполага, че в композицията съответстват на свещен код, а равнопоставеността им се дължи на еднакъв статут в обществото (Ruseva 2009: 3-4, 8, 10-11).

Кариатидите са изпълнени във висок релеф и са представени фронтално, в тържествена йератическа поза с вдигнати ръце (Chichikova 2004: 215). Всяко от лицата е различно с подчертани индивидуални черти и възраст. Оцветената в тъмно кафяво коса, е сплетена на плитки, които падат на раменете, а върху главата е поставен калатос. Кариатидите са облечени в дълги безракавни хитони,

препасани на кръста с коланче, под което образуват гънки на полатанаподобяваща ефирна материя, са оформени като обърната чашка, съставена от три акантови листа. Краката им са обути в тесни островърхи обувки, което е новост в иконографската схема, в сравнение с изображенията на богини със спираловидни растителни и змиевидни крайници. Това изображение представя един от аспектите на Великата богиня, като богиня-покровителка на растителността и животните и плодородието, а присъствието ѝ в гробничен контекст се приема като символ на непрекъснатостта на живота и на прераждането. Кариатидите са определени като персонажи от култово-погребалната сфера, носителки на небесния балдахин над погребания бог или смъртен (Chichikova 2012: 39-44, s. bel. 56-62).

Интериорната украса на гробницата се разчита и като пластично представена десетстепенна космическа подредба. Десетте женски фигури са разположени в две групи, по три при срещуположните дълги стени и в една група от четири срещу входа. По този начин се образува тетрадата с двете триади или 4+3+3 позиции в космоградежа. Над четирите женски фигури в люнета е изобразена Богинята-майка поднасяща венец към покойния владетел, представен като конник. С това свещенодействие тя обявява антроподемонния му статус (Fol 2004: 186).

На северозападната стена на гробната камера, над гробно легло № 1, върху люнета е изобразена рисувана сцена – двама оръженосци и процесия от четири жени, носещи дарове, които следват две централни фигури – владетелят-конник, а срещу него-богиня, поднасяща му венец. Живописната сцена в люнета е с култов характер и представя хероизация, т. е. обожествяване на знатен тракиец след смъртта му (Chichikova 1983: 43-44 ; Chichikova 1988: 140). За изпълнението ѝ е приложена техниката сухо фреско (Chichikova 2012: 51). Рисунката е направена с черен въглен и не е довършена. С червена боя са оцветени само висулките на седлото.

Обр. 4 – Снимка – люнетът на северозападната стена с композицията <[https://www.museumisperih.com/\(02.08.2022\)>](https://www.museumisperih.com/(02.08.2022)>).

Ездачът се отличава с индивидуални черти – леко къдрава коса, откриваща долната част на ухото и спускаща се по тила, сравнително дълъг нос, отвесно чело, малка уста и брадичка. Ликът му е като от монетите, върху които през първите три десетилетия на III в. пр. Хр. се появяват истински портрети с имената на тракийските владетели – Севт III, Спарток и Скосток. В люнета са изобразени два атрибута на тракийски владетел – рог, разположен малко над ухото на ездача, подчертаващ божествения произход на владетеля, без самият той да е бил считан за бог и лавров венец, поднесен от богинята на владетеля, определящ смисъла на ритуалната сцена. За последната са изказани две хипотези: според Ал. Фол сцената представя въвеждане в царска инвеститура, а венецът е символ на царската власт. М. Чичикова поддържа тезата, че сцената изобразява хероизиране на мъртвия владетел, т.е. на превръщането му в богочовек или херой (Dimitrov 1988: 161-164).

Сцената от люнета (обр. 4) на Свещарската гробница пряко указва владетелския ранг на погребания и е важен домашен извор за символиката на хероизацията в тази част на ранноелинистическа Тракия (Delev 1990: 100). Някои изследователи допускат, че в Тракия са почитани поне два вида херои – митологични образи и хероизирани исторически личности, във връзка с култа към предците (Fol, V. 2004: 191-197). В тази гробница конникът с индивидуални черти е почитаната конкретна историческа личност – царят на гетите Дромихайт – победителят на Лизимах (Stoyanov 1998: 103-107; Chichikova 2012: 79 s bel. 133).

Оръжието и снаряжението от композицията в люнета са ценен извор за изследване на въоръжението на гетския владетел и гетската аристокрация. Първият оръженосец, след конника, носи дълъг меч, с тесен и издължен връх на ножницата, идентифициран като ксифос или по-скоро голяма махайра. Той е определен като гард с висока позиция в личната свита на царя (Stoyanov 2008: 60-61). В тази сцена за първи път в Елинистическа Тракия са представени елементи от ездитното снаряжение, което е решаващо при бойната езда – твърдото седло и стремената. За употребата му свидетелстват и откритите многобройни и типологично разнообразни шпори в гетската столица Хелис и други селищни центрове в Североизточна Тракия. В подкрепа на това е и откритата юзда в устата на коня-погребан в дромоса на Свещарската гробница, която е отнесена към познатия в Тракия тип – X по В. Вернер (Stoyanov 2008: 64).

Гробната мебелировка се състои от гробна камера, две клинета и наискос. Тя показва възприемането в Тракия на съвременните елинистически модели в гробната архитектура, декорация и мебелировка, което се дължи на тесните контакти на Тракия с Македония. Мебелите са свързани с личности с висок статус, които след смъртта си като хероси продължават да заемат в отвъдния живот първите места, които са заемали приживе (Chichikova 2009: 22-23).

Двете клинета показват, че гробницата е била семейна. Елементите на гробните легла са изработени от варовиков камък. Олицетворявайки гроба, леглото се явява най-сакралното пространство в гробницата и се свързва с идеята за хероизацията на погребаната знатна личност (Chichikova 2012: 53). В гробницата са открити две каменни възглавници са с правоъгълна форма и заоблени ръбове. Според Я. Иванов, възглавниците се свързват с вярването, че камъкът-възглавницата пази от Смъртта (Ivanov 2006: 132-144,142). Това заключение не се приема от М. Чичикова, която смята, че възглавницата е свързана

с леглото и не е натоварена с функцията да защитава мъртвия (Chichikova 2009: 24 s bel. 1).

При легло № 1 са открити фрагменти от дъска и дървени струговани крака, от които е реставриран стол тип дифрос. Той е изработен от крушово дърво, без гръб и странични облегалки. Дифросът от Свещарската гробница е от често срещания се тип през IV – III в. пр. Хр. Той се свързва с мъжкото погребение, съобразно мястото му на намиране. В гробната камера на Казанлъшката гробница, която се датира във втората четвърт на III в. пр. Хр., дифросът е нарисуван в сцената с погребалното угощение, където мъжът е изобразен седнал на стол без облегалка/дифрос пред правоъгълна маса с три крака, а жената е на трон (Chichikova 2012: 56 s obr. 75 a-v).

Обр. 5 – Триизмерна реконструкция на наискоса (Chichikova 2012, 60)

Каменният наискос (обр. 5), който е открит в интериора на гробницата, е единственият изграден от реални архитектурни елементи (Chichikova 2009: 29-31). Той е оформен като храмоподобна фасада от два пиластъра, над които върху триделен йонийски епистил и гейсон лежи фронтон, оцветен в червено с релефна глава на Горгона Медуза в тимпана, който е бил увенчан с три каменни статуетки на млади жени, вероятно изобразяващи богинята Нике. Подобни акротерии, представляващи богинята Нике е имало върху фронтоната на храма на Артемида в Епидавър, датиран в 300 – 280 г. пр. Хр. Въз основа на направения анализ М. Чичикова заключава, че наискосът символизира входа към „Светилището“, в което се е помещавал гробът на хероизирания покойник. Постигнатото в интериора на гробницата хармонично съчетаване на три ордера – дорийски,

коринтски и йонийски, е рядко срещано в гробничната архитектура от това време (Chichikova 2012: 56-59).

Вратите на наискоса попадат в група I с подгрупа „А“, при която има пластично оформяне на две/четири касети, без допълнителна украса върху рамките на касетите. Към същата група са включени и вратите от гробниците в могилите Голяма Арсеналка, Грифоните, Хелвеция, Сарафова могила и гробницата от с. Александрово. Посочените крила от врати се срещат само в Мала Азия, а с откриването им в тракийски гробници, се допуска посредничество и наличие на архитектурни школи, свързани с малоазийските традиции, които работят в гръцките колонии по бреговете на Тракия (Stoyanova 2002 b: 533-535, 540,542).

Въз основа на направените наблюдения арх. Т. Теофилов смята, че ложето и издигнатия пред него „символичен портик – олтарна преграда – едикула“ са синхронни, а за гробницата, че е произведение на местна строителна и художествена школа (Teofilov 1988: 158-160). Според С. Койнова-Мечкуева, едикулата е изработена едновременно с изграждането на гробницата. Съдейки от предварителната подготовка на монтажните легла, тя отбелязва, че леглото за мъжа е оформено плоскостно, без да е декорирано, понеже пред него е предназначено да стои едикулата с трите врати. По този начин гробницата представлява цялостен архитектурен ансамбъл, съобразен с основното събитие – погребването на знатен тракиец. Неговата хероизация се свързва с едикулата, внушаваща илюзията за вратата на храм в храма, според йерархията на погребаните (Коупова-Мечкуева 2006: 97-101).

В полихромната декорация на гробницата е използвана широка гама от цветове, съчетани в хармонично единство от – бяло, червено, охра, розово, черно, синьо, лилаво и техните нюанси (Chichikova 2012: 66-67, 89 s bel. 103). Резултатите от извършения анализ чрез Романова микроспектрометрия, са свързани с розова, синя, жълта и кестенява проби. Идентифицираните два пигмента са характерни за епохата на строеж на съоръжението, от синята – египетско синьо и от жълтата – железен оксид, а розово-виолетовата проба е с органичен произход (Soupy 2005: 25-34).

Извършените геоложки и петрографски изследвания на скални образци от гробницата, показват, че са използвани варовикови скали. Сравняването им с резултати от образци, взети от територията на Археологически резерват „Сборяново“, доказва, че строителният материал е добиван от близките кариери на тракийския град Хелис (Ivanov, Pimpirev 2005: 171-173). Извадените от кариерата на тракийския град каменни блокове, са били доставяни на мястото на градежа, където са били дообработвани, детайлирани, скулптирани и вградени. В подкрепа на това е откритият сравнително дебел пласт от варовиков трошляк, образуващ строителното ниво за гробницата. На практика пластът оформя крепидата, върху която е изграден стилобат от големи правоъгълни варовикови плочи с дебелина около 0,25 м. Извършените анализи на стиловите особености в архитектурата на гробницата, отчитат доброто състояние и високата степен на запазеност на автентичния градивен материал – органогенен местен варовик от двете близки по състав породи. Едната е по-здрава, хомогенна, бяла, а другата – жълтеникава, порьозна и по-слаба (Teofilov 1988: 144,156). При издигането на гробницата е използван строителен метод при който каменните блокове са

търкаляни със система от лостове върху наклонен насип от пръст примесен с каменен трошляк, съобразно нивото за монтирането им. С него са постигнати няколко решения – преместването и качването на камъните, трамбоване на насипа под тежестта на камъните, действащ като контрафорси при външните стени (Коупова-Мечкужева 2005: 35-36).

Гробницата е изследвана и чрез метод на археоастрономията – гномонни, светли проекции към вътрешността на дадено съоръжение, наречени условно „светлинни календарни ефекти“. Направените изчисления показват, че по време на равноденствие, при преминаване на слънцето през оста на гробницата, долният ръб на линтела се проектира точно на източния горен ръб на прага на входа към гробната камера. Въз основа на направените наблюдения е посочена последователността на извършените действия. Първо на терена е била настлана с камъни площадката за строежа, а след това е започнало издигането на съоръжението (по предварителен проект) във височина. В предварително избран желан ден на равноденствие, при преминаването на слънцето през оста на гробницата, чрез напасване на шаблон (ковани, подвижни дървени рейки?), е била определена височината на входа такава, че да остане завинаги свързана с избрания календарен момент. Този начин за вграждане на слънчева дата в архитектурни съоръжения е приложен и при съседната гробница от могила № 13, както и в Мъглижката гробница- на юг от Хемус (Dermendzhiev 2006: 155-161). Извършените метрологични изследвания на гробницата, хипотетично очертават една севернотракийска (гетска?) линейна мерна система. За гробницата $TSF = 0,2676 \text{ м}$ (Valev 2006: 179).

Свещарската гробница с кариатиди се причислява към ТИП I ABGD „Тричастни гробници с правоъгълна гробна камера, правоъгълна предкамера, странична камера и дромос“ с класификационен код: I A (5) Ф(5) G(5) FDE-E(?). Приложените в нея гръцки ордери са най-близко до канона, формите и архитектурните ѝ елементи са характерни за преходните десетилетия от IV към III в. пр. Хр. Силуетът и планът ѝ са близки до македонските гробници, но фасадата ѝ не е оформена като гръцки храм и акцентите тук са върху входа (Valeva 2005: 286-287).

Резултатите от дългогодишните интердисциплинарни проучвания на гробницата се допълват с предложената от М. Чичикова история на използването ѝ. Според нея, гробницата вероятно е била поръчана приживе на владетеля, но преждевременната му смърт е наложила да бъде използвана преди окончателното ѝ завършване. Първо върху гробно легло № 1 е бил погребан владетелят (на възраст около 30-35 години). Погребението вероятно е било съпроводено с богати гробни дарове, от които след ограбването ѝ в древността са открити само дървения дифрос, желязна стригила, железен меч и железен предмет, определен в някои публикации като „скиптър“ (Chichikova 2012: 92-93, obr. 3, s bel. 3-5 i lit.). Известно време след погребението на владетеля е била погребана и жената (на възраст около 25-30 години), която е била положена върху легло № 2. Откритите кости принадлежат на грацилен тип, а относно откритата дупка в черепа, антрополозите смятат, че това е станало *post mortem*, тъй като не се откриват следи от зарастване по ръбовете на костите (Chichikova 2012: 93-95). С женското погребение се свързват откритите в страничната и предгробната камери елементи от златни накити – златна верижка с пандатив, две малки златни копченца/пул/апликация ?

и златна обеча, завършваща с лъвска глава (Radoslavova, Dzanev, Gancheva, Ivanova 2004: 29, Vasileva 2013 b: 93-95). В този етап е бил монтиран и наискосък пред легло № 1, за да отдели гроба на хероизирания владетел. Двата скелета, чиито кости са открити разхвърляни в предгробната и страничната камера принадлежат на царската двойка, за която е била изградена гробницата. Не е ясно на кого принадлежи скелетът на възрастния мъж (на около 60 години) от вторичното погребение, извършено върху обърнатата лицева плоча на легло №1, придружено със скромнен инвентар. След вторичното погребение, входът на предгробната камера отново е бил преграден с каменни блокове, дромосът засипан и по този начин гробницата-затворена завинаги. Този процес е продължил в разстояние на 20 години-от началото на втората четвърт до средата на III в. пр. Хр. (Chichikova 2012: 80-81, Chichikova 2008: 14-17).

Въз основа на извършените археозоологични изследвания, се допуска, че по време на първата фаза на използването на комплекса, в предгробната и страничната камера са извършени жертвоприношения на пет коня, едно куче и едно прасе (като жертвена храна?) (Ninov 1988: 179-183, Kuzmanov 2005: 99, Chichikova 2012: 81). Костите на кучето и прасето са открити в централната част на предгробната камера. По добре запазения скелет на кучето се съди, че е било голямо, високо около 57,4 см, на възраст до 3 години. От погребаните пет коня, без да се нарушава целостта им - три (коне № 1 на възраст 6 г., № 2-на 10 г., № 3-на 11 г.) са положени край стените на предгробната камера и два (коне № 4 на възраст 5 г. и № 5-на 9 г.) в страничната камера. От тях четири са на жребци в добра възраст за експлоатация и един на кобила с патологични деформации. Два от конете спадат към групата на т. нар. елитни коне (Ninov 1988: 180). На 9 м югозападно от дромоса е открито конско погребение, извършено в яма дълбока 0,80 м, изкопана под древното ниво. Според костния материал, конят е бил жребец, среден на ръст – 138,6 см на възраст – около шест години, открит с желязна юзда в устата (Ninov 1988: 181-182). Предполага се, че откритият кон при дромоса може да се свърже с погребението на владетеля. Второ конско погребение е разкрито на югоизток от гробницата, но са запазени малко кости от него (Chichikova 2008: 15, Chichikova 2012, 81).

Конските погребения са разгледани и във връзка със семантиката на конското жертвоприношение в погребалния обряд. Конят се свързва с воинския статус на мъжа, особено белият кон, който е слънчев символ. Това се отнася към откритите конски погребения предимно в „слънчевите“ части на съоръженията – източната и южната. Конят се приема като медиатор между земния и отвъдния свят, поради което присъства в гробни комплекси, с цел улесняването на покойника в прехода му към другия свят. Той се свързва с царската инвестирура, при която основно място заема жертвоприношението на кон, което символизира обновяването на властта, на цялата природа и жизнените сили на космоса. Със самото поставяне на тялото на коня се показва и допълва сакрализацията на пространството в гробния комплекс. В гробницата са регистрирани погребения на хора и коне, което в контекста на погребалния обряд, разкрива, че конското жертвоприношение и човешкото погребение са равнопоставени при племето гети (Kuzmanov 2005: 104-105).

А. Фол изследва детайли от гробницата, които кореспондират с тракийския орфизъм – учение за безсмъртността, което не се покрива с философско-

религиозния възглед за безсмъртието на душата. Разгледания като осъзнато поведение тракийски орфизъм се дефинира като индивидуална вяра в безсмъртността на интелектуалната енергия на вярващия. Екстатичното посвещение е безсмъртност и персонифицирано от геткия учител Залмоксис. Според изследователя, доктриналната формула се съдържа в израза „Гетите мислят (смятат, вярват), че се обезсмъртяват“, в което се подразбира подготовка със свещен логос. Ал. Фол напомня, че Херодот назовава мистериалния факт и начин на изживяването му. Посочено е, че внушенията с *erōdaí* от Залмоксисовите лечители назовавания, постигат неделимостта на тялото и душата, равновесието между плът и дух (Fol 2004: 182-183 s lit.).

Анализът на текстовете от известния екскус на Херодот за обичаите на гетите (IV. 93-97), показва, че изразът *Γέται οἱ ἀθανάτιζοντες* у Херодот би трябвало да се разбира „гетите, които вярват/твърдят, че са безсмъртни“, като това безсмъртие се отнася единствено за човешката душа, която след смъртта отива при бог Залмоксис и в бъдеще, ще се завърне отново (Sharankov 2006, 501). За съжаление Херодот разказва за погребалните обичаи на траките, но не се спира на самия акт на обезсмъртяването. От него научаваме, че погребението става чрез заравяне в земята (поставянето на тялото в земята и свързването му с Великата богиня-майка, с която тя се отъждествява) или чрез изгаряне (при което се премахва всичко земно, което е ненужно за съществуването на безсмъртната душа) (Gocheva: 1997, 59-64).

М. Чичикова датира построяването на гробницата и извършването на първото погребение в нея към началото на втората четвърт на III в. пр. Хр. (Chichikova 2008: 16). Въз основа на приложения в гробницата мотив с букрании, датата на построяването ѝ се отнася към края на първата – началото на втората четвърт на III в. пр. Хр. (Stoyanova 2008: 42-58). Избраните находки, които са открити в гробницата и могилния насип, са анализирани в подробен каталог. Те поставят комплекса в хронологичните рамки – от края на първата четвърт до средата на III в. пр. Хр. (Chichikova 2012: 76, 91-112). Откритият в насипа на могилата синопски амфорен печат, според хронологията на И. Гарлан се отнася около 286 г. пр. Хр. и насочва към дата на построяване на гробницата в края на 80-те – началото на 70-те години на III в. пр. Хр. (Madzharov 2011: 242).

Опазването на гробница, след откриването ѝ, е поверено на голям екип от различни специалисти. То е съобразено с инженерния аспект на извършената консервация и реставрация (Georgiev 2006: 62-66), с предприетите стъпки за стабилизиране на конструкцията (Todorov 2006: 67-73), с въведените мерки и апарати за поддържане и контрол на микроклимата (Kadiyski 2006: 85-88) и др. Поради историческата и художествена стойност и запазената автентичност гробницата е обявена за паметник на световното културно наследство през декември 1985 г. на IX сесия на ЮНЕСКО и е вписана в листата – Тракийска гробница при село Свещари.

Гробницата е експонирана по оригинален начин под защитно бетонно покритие, над което е върнат насипа и е възстановен силуетът на могилата. До нея се стига през лабиринт, който допринася за поддържане на микроклимата. В него се намира постоянната експозиция с която започва разказ, представящ историята на гробницата, погребалните обичаи, откритите в нея предмети и част от резултатите от проведените през годините интердисциплинарни изследвания.

Краткият преглед на резултатите от изследваната в различни аспекти Тракийската гробница при с. Свещари разкриват, че с нея са заявени власт и величие. Богатата интериорна украса е своеобразен код, свидетелстващ за познаване на вярванията на гетите за живота след смъртта. В тази семейна гробница е погребан владетелят Дромихайт/Дромихет и съпругата му – македонска принцеса, дъщеря на Лизимах. Топографската и хронологическата връзка на укрепения град Хлис с некрополите му е доказателство за определянето му като столица на голяма гетска държава (Chichikova 2012: 78). През разглеждания период политическият център поддържа активни търговски и културни връзки с най-важните центрове от Черноморския и Егейския басейн и е част от елинистическото койне.

С уважение и почит към всички изследователи!

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Chichikova 1983:** Chichikova, M. s kolektiv. Trakiyskata grobnitsa kray Sveshtari, Razgradski okrag. – AOR prez 1982 g., Pleven [Чичикова, М. с колектив. Тракийската царска гробница край Свещари, Разградски окръг. – АОР през 1982 г., Плевен].
- Chichikova 1984:** Chichikova M., T. Stoyanov, D. Agre, T. Ivanov. Razkopki na Ginina mogila kray s. Sveshtari, Razgradski okrag – AOR prez 1983 g., Smolyan [Чичикова, М., Т. Стоянов, Д. Агре, Т. Иванов. Разкопки на Гинина могила край с. Свещари, Разградски окръг. – АОР през 1983 г., Смолян].
- Chichikova 1988:** Chichikova, M. Sveshtarskata grobnitsa – arhitektura i dekoratsiya // Terra Antiqua Balcanica, acta III, Sofia [Чичикова, М. Свещарската гробница – архитектура и декорация. // Terra Antiqua Balcanica, acta III, София].
- Chichikova 2004:** Chichikova, M. Dekorativnata sistema na grobnata zhivopis v Trakiya. // Godishnik na department “Sredizemnomorski i Iztochni izsledvaniya”. Akademichni cheteniya v chest na 110 godini ot rozhdenieto na professor Yanko Todorov. Tom 2. Sofia [Чичикова, М. Декоративната система на гробната живопис в Тракия. // Годишник на департамент „Средиземноморски и Източни изследвания“. Академични четения в чест на 110 години от рождението на професор Янко Тодоров. Том 2. София].
- Chichikova 2005:** Chichikova, M. Plan na svoda na grobnitsata s kariatidi kray Sveshtari (III v.pr.Hr.). – V: Helis IV. Izsledvaniya, rezultati i problemi v “Sboryanovo”. Sofia [Чичикова, М. План на свода на гробницата с кариатиди край Свещари (III в. пр. Хр.). – В: Хелис IV. Изследвания, резултати и проблеми в „Сборяново“. София].
- Chichikova 2008:** Chichikova, M. Pogrebalni praktiki ot Iztochniya Sveshtarski mogilen nekropol. – V: Sbornik “Esenni cheteniya “Sboryanovo”. Pogrebalni praktiki i rituali“. Tom 5. Varna [Чичикова, М. Погребални практики от Източния Свещарски могилен некропол. – В: Сборник „Есенни четения „Сборяново“. Погребални практики и ритуали“. Том 5. Варна].
- Chichikova 2009:** Chichikova, M. Grobnata mebelirovka v tsarskata grobnitsa s kariatidi ot Sveshtari. – V: Sbornik “Esenni cheteniya “Sboryanovo”. Predizvikelstvoto na terennata rabota 2008”. Tom 6. Varna [Чичикова, М. Гробната мебелировка в царската гробница с кариатиди от Свещари. – В: Сборник „Есенни четения „Сборяново“. Предизвикателството на теренната работа 2008“. Том 6. Варна].
- Chichikova 2012:** Chichikova, M./ Чичикова, М. Tsarskata grobnitsa s kariatidite kray selo Sveshtari. 30 godini ot otkrivaneto. Ispcrih. THE CARYATIDS ROYAL TOMB NEAR THE VILLAGE OF SVESHTARI. 30 SINCE THE DISCOVERY. Ispcrih [Чичикова, М./Chichikova, M. Царската гробница с кариатидите край село Свещари. 30 години

от откриването. Исперих. 2012. THE CARYATIDS ROYAL TOMB NEAR THE VILLAGE OF SVESHTARI. 30 SINCE THE DISCOVERY. Isperih].

- Chichikova 2013:** Chichikova, M. Kulturno-istoricheskoto znachenie na Tsarskata grobnitsa s kariatidi kray c. Sveshtari. – V: Sbornik “Esenni cheteniya “Sboryanovo”. Ot nahodkata do vitrinata 2011-2012”, tom 8/9. Veliko Tarnovo: “Faber” [Чичикова, М. Културно-историческото значение на Царската гробница с кариатиди край с. Свещари. – В: Сборник „Есенни четения „Сборяново“. От находката до витрината 2011-2012“, том 8/9. Велико Търново: „Фабер“].
- Coupry 2005:** Coupry, C. ANALYSE D’UN PIGMENT ROSÉ VIOLET PAR MICROSPECTROMÉTRIE RAMAN. – V: Helis IV. Izsledvaniya, rezultati i problemi v “Sboryanovo”. Sofia [Coupry, C. ANALYSE D’UN PIGMENT ROSÉ VIOLET PAR MICROSPECTROMÉTRIE RAMAN. – В: Хелис IV. Изследвания, резултати и проблеми в „Сборяново“. София].
- Delev 1990:** Delev, P. Trakiyskiyat grad pri Sveshtari – edna vazmozhnost za istoricheska identifikatsiya. // Terra Antiqua Balcanica. IV [Делев, П. Тракийският град при Свещари – една възможност за историческа идентификация. // Terra Antiqua Balcanica. IV].
- Dermendzhiev 2006:** Dermendzhiev, N. Svetlinni kalendarni efekti v arhitekturata na kultovi saorazheniya Sveshtarskata grobnitsa, Grobnitsata v Mogila № 13, Maglizhkata grobnitsa i dr. – V: Mezhdunarodna konferentsiya “Getite – kultura i traditsii”: 20 godini proushvaniya na Sveshtarskata grobnitsa i rezervata Sboryanovo. Kragla masa “Nasheto obshto nasledstvo: Arheologicheski rezervat”. Sofia [Дерменджиев, Н. Светлинни календарни ефекти в архитектурата на култови съоръжения Свещарската гробница, Гробницата в Могила № 13, Мъглижката гробница и др. – В: Хелис V. Международна конференция „Гетите – култура и традиции“: 20 години проучвания на Свещарската гробница и резервата Сборяново. Кръгла маса „Нашето общо наследство: Археологически резерват“. София].
- Dimitrov 1988:** Dimitrov, K. Izobrazhenie na trakiyski vladetel ot Sveshtarskata grobnitsa. // Terra Antiqua Balcanica, acta III, Sofia [Димитров, К. Изображение на тракийски владетел от Свещарската гробница. // Terra Antiqua Balcanica, acta III, Sofia].
- Fol 2004:** Fol, A. Trakiyskiyat orfizam // Godishnik na department “Sredizemnomorski i Iztochni izsledvaniya”. Akademichni cheteniya v chest na 110 godini ot rozhdenieto na professor Yanko Todorov. Tom 2. Sofia [Фол, А. Тракийският орфизъм. // Годишник на департамент „Средиземноморски и Източни изследвания“. Академични четения в чест на 110 години от рождението на професор Янко Тодоров. Том 2. София].
- Fol 2004:** Fol, V. Herooni – grobnitsi – svetilishta. // Godishnik na department “Sredizemnomorski i Iztochni izsledvaniya”. Akademichni cheteniya v chest na 110 godini ot rozhdenieto na profesor Yanko Todorov. Tom 2. Sofia [Фол, В. Хероони – гробници – светилища. // Годишник на департамент „Средиземноморски и Източни изследвания“. Академични четения в чест на 110 години от рождението на професор Янко Тодоров. Том 2. София].
- Georgiev 2006:** Georgiev, K. Inzheneren aspekt na konservatsiyata, restavratsiyata i opazvaneto ot vredni vazdeystviya na Sveshtarskata grobnitsa. – V: Helis V. Mezhdunarodna konferentsiya “Getite – kultura i traditsii”. 20 godini proushvaniya na Sveshtarskata grobnitsa i rezervata „Sboryanovo“. Sofia [Инженерен аспект на консервацията, реставрацията и опазването от вредни въздействия на Свещарската гробница. – В: Хелис V. Международна конференция „Гетите – култура и традиции. 20 години проучвания на Свещарската гробница и резервата „Сборяново“. София].
- Gergova 2005:** Gergova D., I. Katevski, Ya. Ivanov, D. Dencheva. Problemi na izsledvsneto

- na getskiya nekropol v Sbornovo. – Mogila 18. Sbornovo. Elinisticheskiyat nekropol (prouchvaniya prez 2004) GETIKA – knizhka 1, Sofia [Гергова, Д., И. Катеvски, Я. Иванов, Д. Денчева. Проблеми на изследването на гетския некропол в Сборяново. – Могила 18. Сборяново. Елинистическият некропол (проучвания през 2004) GETIKA – книжка 1, София].
- Gocheva 1997:** Gocheva, Z. Patyat na trakite kam bezsmartieto. – V: Zaveshtano ot trakite. V. Tarnovo [Гочева, З. Пътят на траките към безсмъртието. – В: Завещано от траките. В. Търново].
- Ivanov 2006:** Ivanov, Ya. Vazglavnitsite/vazglaviyata – hudozhestven ili sakralen element ot grobnichnite saorazheniya i pogrebeniya. – V: Helis V. mezhdunarodna konferentsiya “Getite – kultura i traditsii”. 20 godini proushvaniya na Sveshtarskata grobnitsa i rezervata Sbornovo. Kragla masa “Nasheto obshto nasledstvo: Arheologicheski rezervat”. Sofia [Иванов, Я. Възглавниците/възглавията – художествен или сакрален елемент от гробничните съоръжения и погребения. – В: Хелис V. Международна конференция „Гетите – култура и традиции“. 20 години проучвания на Свещарската гробница и резервата Сборяново. Кръгла маса „Нашето общо наследство: Археологически резерват“. София].
- Ivanov, Pimpirev 2005:** Ivanov, Zh., Hr. Pimpirev. Geolozhki i petrografski izsledvaniya na skalni obraztsi ot trakiyski mogili i tyahnata korelatsiya s terreni obraztsi ot rayona na s. Sveshtari, Ispirihska obshtina. – V: Helis IV. Izsledvaniya, rezultati i problemi v “Sbornovo”. Sofia [Иванов, Ж., Хр. Пимпирев. Геоложки и петрографски изследвания на скални образци от тракийски могили и тяхната корелация с теренни образци от района на с. Свещари, Исперихска община. – В: Хелис IV. Изследвания, резултати и проблеми “Сборяново“. София].
- Kadiyski 2006:** Kadiyski, Ts. Monitoringat na mikroklimata v grobnitsata kray Sveshtari – V: Helis V. Mezhdunarodna konferentsiya “Getite – kultura i traditsii”. 20 godini proushvaniya na Sveshtarskata grobnitsa i rezervata “Sbornovo”. Sofia [Кадийски, Ц. Мониторингът на микроклимата в гробницата край Свещари – В: Хелис V. Международна конференция „Гетите – култура и традиции“. 20 години проучвания на Свещарската гробница и резервата „Сборяново“. София].
- Koynova-Mechkueva 2005:** Koynova-Mechkueva, S. Konservatsionno-restravratsionni raboti, svarzani s mehanichni razrusheniya v Sveshtarskata grobnitsa. – V: Helis IV. Izsledvaniya, rezultati i problemi v “Sbornovo”. Sofiya [Койнова-Мечкуева, С. Консервационно-реставрационни работи, свързани с механични разрушения в Свещарската гробница. – В: Хелис IV. Изследвания, резултати и проблеми в „Сборяново“. София].
- Koynova-Mechkueva 2006:** Koynova-Mechkueva, S. Dvete trakiyski grobnitsi – Kazanlashkata i tazi kray Sveshtari. Opit za sravnenie. – V: Helis V. Mezhdunarodna konferentsiya “Getite – kultura i traditsii”: 20 godini proushvaniya na Sveshtarskata grobnitsa i rezervata Sbornovo. Kragla masa “Nasheto obshto nasledstvo: Arheologicheski rezervat”. Sofia [Койнова-Мечкуева, С. Двете тракийски гробници – Казанлъшката и тази край Свещари. Опит за сравнение. – В: Хелис V. Международна конференция „Гетите – култура и традиции“. 20 години проучвания на Свещарската гробница и резервата Сборяново. Кръгла маса „Нашето общо наследство: Археологически резерват“. София].
- Kuzmanov 2005:** Kuzmanov, M. Konyat v pogrebalniya obryad u trakite (po materiali ot V-I v.pr.Hr. – V: Helis IV. Izsledvaniya, rezultati i problemi v “Sbornovo”. Sofia [Кузманов, М. Конят в погребалния обряд у траките (по материали от V-I в. пр. Хр. – В: Хелис IV. Изследвания, резултати и проблеми „Сборяново“. София].
- Madzharov 2011:** Madzharov, K. Za hronologiyata na monumentalnite grobni saorasheniya ot Iztochniya mogilen nekropol v Istoriko-arheologicheskiya rezervat “Sbornovo” – COLLEGIUM HISTORICUM. Tom 1. IK “Gutenberg”. Sofia [Маджаров, К. За

хронологията на монументалните гробни съоръжения от Източния могилен некропол в Историко-археологическия резерват „Сборяново“. – COLLEGIUM HISTORICUM. Том 1. ИК „Гутенберг“. София].

- Ninov 1988:** Ninov, L. Arheozoologichni prouchvaniya na grobnitsata kray s. Sveshtari. // Terra Antiqua Balcanica, acta III, Sofia [Нинов, Л. Археозоологични проучвания на гробницата край с. Свещари. // Terra Antiqua Balcanica, acta III, Sofia].
- Radoslavova, Dzanev, Gancheva, Ivanova 2004:** Radoslavova, G., G. Dzanev, D. Gancheva, E. Ivanova. Katalog – RIM Razgrad. Parnas [Радославова, Г., Г. Дзанев, Д. Ганчева, Е. Иванова. Каталог – РИМ Разград. Парнас].
- Ruseva 2009:** Ruseva M. Sapostavyane na zhenskite izobrazheniya ot Ginina mogila kray selo Sveshtari s zhenski obrazi varhu srebarni trakiyski sadove. // Pametnitsi, restavratsiya, muzei, № 5 [Русева, М. Съпоставяне на женските изображения от Гинина могила край село Свещари с женски образи върху сребърни тракийски сдове. // Паметници, реставрация, музеи, № 5].
- Stoyanov 1998:** Stoyanov, T. Who was buried in the Cariatids Tomb at Sveshtary. – Tracia 12, (Studia in honorem Christo M. Danov), Sofia.
- Stoyanov 2008:** Stoyanov, T. Belezhki za vaorazhenieto i snaryazhenieto, predstaveni v lyuneta na tsarskata grobnitsa pri Sveshtari – V: Sbornik “Esenni cheteniya “Sboryanovo”. Pogrebalni praktiki i rituali. Tom 5. Varna [Стоянов, Т. Бележки за въоръжението и снаряжението, представени в люнето на царската гробница при Свещари. – В: Сборник „Есенни четения Сборяново 2007“. Погребални практики и ритуали. Том 5. Варна].
- Stoyanova 2002 a:** Stoyanova, D. Monumentalnata arhitektura v Trakiya v perioda V-III v.pr.Hr. (vklyuchvashto hramovo, obshtestveno, grobnichno stroitelstvo. Otdelno e krepostnoto stroitelstvo) – Avtoreferat na disertatsionen trud s obshto 502 stranitsi za prisazhdane na ONS “doktor”. Sofia [Стоянова, Д. Монументалната архитектура в Тракия в периода V-III в.пр.Хр. (включващо храмово, обществено, гробнично строителство. Отделно е крепостното строителство). Автореферат на дисертационен труд с общо 502 печатни страници за присъждане на ОНС „доктор“. София].
- Stoyanova 2002 b:** Stoyanova, D. “Gratskata vrata” v Trakiya. – В: πύλη. Izsledvaniya v chest na prof. Ivan Marazov. Sofia [Стоянова, Д. „Гръцката врата“ в Тракия. – В: πύλη. Изследвания в чест на проф. Иван Маразов. София].
- Stoyanova 2008:** Stoyanova, D. Bukraniite ot grobnitsata v Ginina mogila, s. Sveshtari. – V: Sbornik “Esenni cheteniya “Sboryanovo”. Pogrebalni praktiki i rituali. Tom 5. Varna [Стоянова, Д. Букраниите от гробницата в Гинина могила, с. Свещари. – В: Сборник Есенни четения „Сборяново“. Погребални практики и ритуали. Том 5. Варна].
- Teofilov 1988:** Teofilov, T. Analiz na stilovite osbenosti na arhitekturata na trakiyskata grobnitsa kray selo Sveshtari. // Terra Antiqua Balcanica, acta III, Sofia [Теофилов, Т. Анализ на стиловите особености на архитектурата на тракийската гробница край село Свещари. // Terra Antiqua Balcanica, acta III, Sofia].
- Todorov 2006:** Todorov, V. Ekspanziyata na razrushitelnite protsesi i tehnologichni resheniya za stabilizirane na konstruksiyata na trakiyskata grobnitsa kray s. Sveshtari. – V: Helis V. Mezhdunarodna konferentsiya “Getite – kultura i traditsii”. 20 godini proushvaniya na Sveshtarskata grobnitsa i rezervata Sboryanovo. Sofia [Тодоров, В. Експанзията на разрушителните процеси и технологични решения за стабилизиране на конструкцията на Тракийската гробница край с. Свещари. – В: Хелис V. Международна конференция „Гетите – култура и традиции“. 20 години проучвания на Свещарската гробница и резервата „Сборяново“. София].
- Sharankov 2006:** Sharankov, N. HOW DID THE GETAE ‘IMMORTALIZE’? – V: Helis

V. Mezhdunarodna konferentsiya "Getite – kultura i traditsii": 20 godini proushvaniya na Sveshtarskata grobnitsa i rezervata Sboryanovo. Sofia [Sharankov, N. HOW DID THE GETAE 'IMMORTALIZE' ? – В: Хелис V. Международна конференция „Гетите – култура и традиции“. 20 години проучвания на Свещарската гробница и резервата „Сборяново“. София].

Vasileva 2013 a: Vasileva, T. Trakiyskite obekti ot Arheologicheski rezervat "Sboryanovo" prez pogleda na izsledovatelite (opit za bibliografski ukazatel). – V: Sbornik „Esenni cheteniya "Sboryanovo". Ot nahodkata do vitrinata". Tom 8/9. 2011/2012. Veliko Tarnovo [Василева, Т. Тракийските обекти от Археологически резерват „Сборяново“ през погледа на изследователите (опит за библиографски указател). – В: Сборник „Есенни четения „Сборяново“. От находката до витрината“. Том 8/9. 2011/2012. Велико Търново].

Vasileva 2013 b: Vasileva T. Zlatna obetsa, zavarshvashta s lavska glava. V: Narodnite zanayati – minalo, nastoyashte i badeshte. Osma mezhdunarodna nauchna konferentsiya. EMO Etar [Василева, Т. Златна обеца, завършваща с лъвска глава. – В: Народните занаяти – минало, настояще и бъдеще. Осма международна научна конференция. ЕМО Етър].

Vasileva 2021: Vasileva, T. Osnovni karakteristiki na pogrebalnite praktiki i grobni saorazheniya prez perioda IV – III v. pr. Hr. v nekropolite na Sevtopolis i Helis [Василева, Т. Основни характеристики на погребалните практики и гробни съоръжения през периода IV – III в. пр. Хр. в некрополите на Севтополис и Хелис] < http://litermedia.com/index.php?ind=downloads&op=entry_view&iden=335 > (29.08-2022).

Vasileva, Stoyanova 2005: Vasileva D. sas satrudnichestvoto na D. Stoyanova. Trakiyskite grobnitsi. Arhitekturno-metricno izsledvane. Sofia [Василева, Д. със сътрудничеството на Д. Стоянова. Тракийските гробници. Архитектурно-метрично изследване. София].

Valev 2006: Valev, P. Metrologichni problemi v trakiyskite grobnitsi kray Sveshtari. – V: Helis V. Mezhdunarodna konferentsiya "Getite – kultura i traditsii": 20 godini proushvaniya na Sveshtarskata grobnitsa i rezervata Sboryanovo. Kragla masa "Nasheto obshto nasledstvo: Arheologicheski rezervat". Sofia [Вълев, П. Метрологични проблеми в тракийските гробници край Свещари. – В: Хелис V. Международна конференция „Гетите – култура и традиции“: 20 години проучвания на Свещарската гробница и резервата Сборяново. Кръгла маса „Нашето общо наследство: Археологически резерват“. София].

Valeva 2005: Valeva Yu. Prilagane na gratskite orderi v ukrasata na trakiyskite grobnitsi. – V: HEROS NEPHAISTOS STUDIA IN HONOREM Liubae Ognenova-Marinova. Veliko Tarnovo [Вълева, Ю. Прилагане на гръцките ордери в украсата на тракийските гробници. – В: HEROS NEPHAISTOS STUDIA IN HONOREM Liubae Ognenova-Marinova. Велико Търново].

СРЕДНОВЕКОВНИТЕ ХРИСТИЯНСКИ ХРАМОВЕ И СКАЛНИ ОБИТЕЛИ ПО ШУМЕНСКОТО ПЛАТО – СВЕДЕНИЯ И ПРОУЧВАНИЯ ОТ XVII В. ДО ДНЕС

Георги Кънчев

MEDIEVAL CHRISTIAN CHURCHES AND ROCK MONASTERIES ON THE
SHUMEN PLATEAU - DATA AND RESEARCH FROM THE XVIITH CENTURY
TO THE PRESENT
Georgi Kanchev

Abstract: The article attempts to present and summarize in a chronological aspect the data and studies related to the medieval Christian churches and monasteries located along the rocky ridge surrounding the Shumen plateau. The sites, that at different times have attracted the attention of many historians and archaeologists, are mostly the abodes associated with the entry of hesychasm into the Bulgarian lands. Evidence has been presented that these were not independent monastic units, but were part of rock hermitages to a monastery or a main church at the foot of the slopes in the ravines of the Shumen Plateau. It can be assumed that the period XII-XIVth century was the apogee of the functioning of the rock monasteries in the Shumen region, but some of them most likely existed in an earlier stage - the Early Bulgarian Middle Ages. The scholarly issues in connection with the model of building of complexes of a main church or monastery and adjoining rock cloisters can be examined in future joined expeditions and research aimed at completing the archaeological map of the Shumen Plateau.

Key words: archaeological map of the Shumen Plateau, medieval Christian churches, monasteries

<https://doi.org/10.46687/ZDGB8632>

В настоящата разработка се прави опит да бъдат проследени и обобщени в хронологичен аспект сведенията и проучванията, свързани със средновековните християнски църкви и манастири, които попадат в границите на Шуменското плато. Обектите, които са привличали в различно време вниманието на редица историци, краеведи, археолози, са най-вече обителите, разположени по скалния венец, опасващ платото.

Шуменското плато е сред височините в източната част на Дунавската равнина, които са с важно географско и стратегическо значение. То се издига самостоятелно, като от север, юг и изток е затворено от стръмни скалисти склонове, а на запад постепенно се снишава към източните склонове на Стара планина¹. Благоприятните природни условия и реките Осмарска, Троицка, Калугерска, Поройна, Стражка и др., прорязващи платото, предоставят възможност за заселването му от дълбока древност, за което свидетелстват

¹ Шуменското плато (за разлика от Природен парк „Шуменско плато”, обявен за защитена територия през 1980 г.) обхваща територията, заключена между р. Голяма Камчия на юг, р. Врана на югозапад, р. Пакуша и възвишението Фисек на северозапад, Шуменското поле на изток. По периферията на така очертаната територия на платото са разположени селищата Троица, Осмар и Кочово по южните склонове, Новосел, Средня и Черенча по северозападните склонове, Лозево, Градище и Белокопитово по северните склонове и Шумен по източния склон.

праисторическите артефакти, открити от Рафаил Попов (Роров 1904) в естествените пещери по скалистия карстов бряг под Шуменската крепост.

Шуменското плато е имало значимо място през Античността и Средновековието, както и по времето на Първото и Второто българско царство, за което свидетелстват многочислените останки от старинни селища, крепости, пътища, манастирски комплекси, скални църкви, гробници и килии. Най-значимите обекти по Шуменското плато са Шуменската крепост в м. Хисарлъка и християнските храмове и скалните обители. Съществуването на църкви² в крепостта и около нея може да се проследи от ранновизантийския период до Късното средновековие (XII – XIV в.), когато Шуменската крепост се превръща в един от най-важните градски центрове на Второто българско царство. Скалните комплекси от своя страна са разположени най-вече по обширните скални венци и масиви в източните и южните части на Шуменското плато. Описани и до голяма степен проучени³ и каталогизирани⁴ са скалните килии, скитове, гробници и манастирски комплекси в Осмарския, Троишкия, Калугерския и Дивдядовския боаз, както и в местностите Хисаря и Йълдъз табия („Звездно укрепление“) и в долината на р. Стражка (край с. Лозево).

Сведения за християнските храмове и скалните манастири по Шуменското плато

Макар че вековната история на Шумен и околността да е отразена в редица писмени паметници от Същинското и Късното средновековие (византийски летописи⁵, пътеписи⁶, литературни произведения⁷, османски документи⁸),

² За броя, датирането и архитектурния облик на църквите в крепостта и около нея вж.: Antonova 1995: 69-82.

³ Вж. Zlatarski 1897: 42-61; Zlatarski 1901: 726-730; Popov 1904; Shkorpil 1905: 428-442; Dremsizova, Antonova 1960: 2-5, 29-32; Maslev 1963: 95-102; Antonova 1981: 86-93; Dremsizova-Nelchinova 1997: 131-139; Nikolov 2008: 49-56.

⁴ Dremsizova-Nelchinova, Antonova 1975.

⁵ В чешката енциклопедия „Ригеров научен речник“ (1872 г.) се споменава, че в документи от IX век в Шумен се е намирало седалището на българския владетел Крум и че през 811 г. крепостта е разрушена от имп. Никифор, вж.: Antonova 1975: 45-46; Urban, Vachkova 1995: 95-96. Спорно е тълкуването на т.нар. „Симеонов връх/хълм“, споменат в „Алексиада“ (XII в.) на Анна Комнина, като място, където имп. Алексей I Комнин останал на бивак по време на похода си към Дръстър: според В. Антонова въпросният връх/хълм е Шуменската крепост, а според В. Златарски – хълмът при с. Войвода, североизточно от Плиска. Вж.: Antonova 1995: 10; Zlatarski 1934: 497.

⁶ В най-ранното описание от 1153 г., принадлежащо на Ал-Идриси, за Шумен е споменато, че е стар и значим град в подножието на една височина (планина) с добре развита търговия и изобилни природни богатства. Вж.: Shkorpil 1910: 104; Nedkov 1960: 45, 83; Staynova 1995: 131.

⁷ Немският поет Михаил Бехайм в своя поема, написана по разказ на очевидец, участвал в обсадата на Шумен в армията на Владислав III Ягело, отразява падането на Шумен в ръцете на кръстоносците през 1444 г.: „дойдоха до една крепост, наречена Шемла, доколкото чух. Тя лежеше върху скалата на една планина и не можеше да се превземе с лека обсадна машина“. Вж.: Georgieva, Penkov 1996: 22-23.

⁸ В османски хроники, административни, съдебни и данъчни документи се споменава за превземането на Шуменската крепост и последвалото разрастване на града в равнината

информация за съществуването и съдбата на средновековните християнски храмове и скални обители по Шуменското плато не се открива. За пътешествията от XVII–XIX в. Николай Тодоров отбелязва, че пътешествениците предварително се запознавали със селищата, през които е трябвало да минават, при което в своите описания отдавали голямо значение на останките от Античността и Средновековието (Todorov 1972: 20). Дори и в тези по-подробни писмени паметници нито в едно описание на град Шумен и околностите (напр. на Хаджи Калфа от 40-те години на XVII в., на Евлия Челеби от 1651 г., на Васиф ефенди от 1774 г., на арменския историк Минас Пъжъшкян от 1798 г., на множество западноевропейски военни и учени като полк. Ротие, д-р Ами Буе и др.)⁹ на християнските култови сгради и центрове по Шуменското плато не е отделен нито ред¹⁰.

Първи сведения за скалните манастири по Шуменското плато дава архиепископ Петър Богдан Бакшев след посещението си в Шумен през 1640 г., което е отразено в неговия труд „Описание на царство България”¹¹:

„18 септември 1640 година, посетих град Шумен, без стени, разположен под планината, и на изток има обширни поля и неголеми хълмове; плодове, всякакви животни, биволи и пр., лук, чесън и много други зеленчуци. Също и тук няма католическа църква, извършва се богослужба по къщите със страх, както сега изпитавме. Има 20 души за причастие, със 7 деца, по народност дубровчани и не плащат данък на турците, защото Републиката плаща годишно за всички. Имат свещена одежда и чаши, когато понякога идва свещеник от Провадия, защото те нямат свещеник. Помазах 7 деца. Към север над града в планината се намира отшелническа обител, издълбана в скалата, и добре се виждат славянски или сръбски писмена и образите, но всичко е разрушено от турците (подчертаното мое – Г.К.)” (Dimitrov 2001: 132)¹².

като важен административен и военен център в Османската империя. Вж.: Georgieva, Penkov 1996.

⁹ В текстовете на посочените автори Шуменската крепост е локализирана „върху един хълм”, „извън града на една височина”, но е интересно, че Ф. Каниц отбелязва, че „Моите последователи ще трябва да определят мястото, където се е намирала старата шуменска крепост, за която говори и Васиф ефенди.”, вж.: Belezhki 1963: 135.

¹⁰ Една от причините за това може да бъде, че авторите на пътешествията наблягат на фортификационните съоръжения, на пътната мрежа, на етническият състав и икономическият облик на града. От друга страна, възможно е по онова време в известна степен сред местните хора паметта за християнските храмове и обители по Шуменското плато да е избледняла, а точното им местоположение да е било известно на малцина (вж. по-долу коментара за объркването на местностите и манастирите у К. Иречек).

¹¹ Както посочва Б. Димитров, този историко-географски труд на П. Бакшев, част от релацията от 1640 г., приживе на епископа остава в непубликуван ръкопис, съхраняван във фонда „Барберини”. Вж.: Dimitrov 2001: 72.

¹² В посоченото издание при описанията на посетенията от П. Бакшев градове в България за датата **8 септември 1640 г.** е отбелязано, че архиепископът е пребивавал и в Русчук, и в Шумен, като първото съобщение се отнася за град Русчук. Без да се коментират причините за несъответствието, за пребиваването в Шумен в настоящото изложение се приема датата

От същия труд на П. Бакшев научаваме за съществуването на манастир, намиращ се в село до Преслав, като архиепископът отбелязва, че селото е било епископски център, че по това време в манастира „седи владика” и че все още се виждат кирилски надписи, които не са добре запазени и трудно може да се разчетат (*Acta Bulgariae* 1887: 77). Вероятно за същия манастир свидетелства в записките си германският пътешественик на датска служба Карстен Нибур, който през 1767 г. на връщане от Арабия посещава Преслав, където от местни жители научава за „Св. Троица” („Sfetta Troiza”), отстоящ(а) на 1¼ ч. от Преслав (*Jireček* 1888: 643).

Сведения за скалните обители по южния склон на Шуменското плато в района на с. Осмар и за състоянието им към средата на XIX в. се откриват в автобиографията на Сава Доброплодни. Българският възрожденски учител съобщава, че през 1857 г. „По пътя стигнахме до едно село, именуемо Осмар. Там вън от селото, вътре в канарите намерихме черквица малка или монашески килии, с икони, обезобразени от неверници, дето навярно са се криели и живеели монаси българи; намерихме и като гробница там и човечески кости и пр. Юнакът, който се покатери и влезе в тяз стръмни канари и мен покачи с въже, беше Васил Стоянов” (*Dobroplodni* 1893: 52). В предосвобожденския период старините в Шуменския регион привличат вниманието не само на бележити български възрожденци като В. Друмев, Д. Войников, В. Стоянов, Хр. Бояров и др., но и на редица чуждестранни учени и пътешественици като Ф. Каниц, К. Иречек, братята Шкорпил и др.¹³

Следващото известие, свързано с християнските обители в околностите на Шумен, е на К. Иречек, който в своето описание на българските земи от 1888 г. (издадено на чешки език в Прага, а преведено на български език през 1899 г.) отбелязва, че „над изворите на Боклуджа има някаква си пещера Хинди-бунар, а горе над нея лежи местността на стария Хисар, средновековната Шуменска крепост. Към нея е принадлежал и някакъв манастир, тъй като лозята под Илдъз-табия се наричат мананстирски лозя...” (*Irechek* 1974: 865-866). В сведението на К. Иречек се забелязва несъответствие по отношение на посочените местности по Шуменското плато, с които той свързва маркирания от него манастир: дали става въпрос за скалния манастир под Шуменската крепост, или за скалната обител под Йълдъз табия. Това обаче може да се обясни с факта, че К. Иречек не е посетил посочения манастир (който не е прилежащ към Шуменската крепост), а информацията за него ползва от по-ранното описание на П. Бакшев (*Jireček* 1888: 636). В същия труд на К. Иречек се открива и информация, че през 1869 г. при прокарване на път от Дивдядово до Шумен в издадената долна част от варовиковия масив работниците откриват две отделни каменни ниши (*Jireček* 1888: 641), които най-вероятно са свързани с регистрираните по-късно от К. Шкорпил останки от малка църква (*Shkorpil* 1905: 437).

18 септември, тъй като тази дата се чете в изданието на разглеждания труд на П. Бакшев в края на XIX в., вж.: *Acta Bulgariae* 1887: 77.

¹³ За първите опити за създаване на Археологическо дружество и за началото на музейното дело в Шумен вж.: Velikov 1979: 200-208.

Проучвания на християнските храмове и скалните манастири по Шуменското плато

В края на XIX и началото на XX в. се засилва интересът към средновековните старини в Шуменския край. Първите достижения от проучванията на християнските храмове по Шуменското плато стават достояние за науката чрез публикациите на В. Златарски, К. Шкорпил и Р. Попов.

През 1897 г. В. Златарски в своя статия (Zlatarski 1897), опитвайки се да локализира манастира на черноризец Тудор Доксов, дава сведение за разкопани и унищожени руини по южния склон на Шуменското плато между селата Хан Крум и Троица, където се е намирала богата и голяма църква, около която е имало и други сгради, а това дава основание на автора да изкаже хипотезата, че на това място е съществувал средновековен манастир¹⁴. В тази си разработка В. Златарски описва също така посетените от него изкуствени пещери по скалните масиви в Осмарския, Троишкия и Калугерския боаз. След като представя най-общо състоянието на пещерите (планове, размери, частично запазени фрески), заключава, че скалните обители са служили до Късното средновековие като скитове към предполагаемия средновековен манастир „Св. Троица” (Zlatarski 1897: 56-59).

В следваща своя публикация от 1901 г. В. Златарски съобщава, че при „случайни разкопки вънъ отъ гр. Шуменъ надъ мѣстността, наречена „Къошкетовъ” (Zlatarski 1901: 726) е открит т.нар. *Надпис на Стилиян*, като представя първото разчитане на текста. Интерпретирайки съдържанието на епиграфския паметник, свидетелстващ за съществуването на църква на това място, българският учен лансира идеята, че споменатият в текста храм е бил част от манастирски комплекс или в близост до манастир (Zlatarski 1901: 728-730). В свое научно съобщение за втори епиграфски (двуетичен) паметник, открит на същото място над м. Къошкове, В. Златарски доразвива идеята си за съществуването на скит или постница, свързан(а) с манастира „Св. Троица” (Zlatarski 1902: 223-224), намиращ се на южния склон на Шуменското плато между селата Троица и Хан Крум, просъществувал според сведения на пътешественици до втората половина на XVIII век (Zlatarski 1901: 729).

Последвалите системни огледи, описания и проучвания – снимки, скици, окоммерни схеми и карти (ИРАИК т. X)¹⁵ – на Шуменската крепост и скалните манастири по Шуменското плато са дело на чешкия археолог К. Шкорпил. След като обхожда целенасочено Шуменското плато, К. Шкорпил маркира видимите и добре запазени по това време старини от Античността и Средновековието. В резултат на тези проучвания: 1) е изработена първата скица за формата и обхвата

¹⁴ В. Златарски свързва въпросните руини с посочения от П. Бакшев манастир в „село, което е било епископство” в близост до Преслав и със „Св. Троица”, спомената от К. Нибур. Вж.: Zlatarski 1897: 60.

¹⁵ В предходни публикации на братята К. и Х. Шкорпил е изложена диференциация на скалните колонии в Североизточна България по географски принцип („IV. Колонии по Шуменската планина”), но заявяват, че изследванията върху скалните пещерни паметници от Провадийската и Шуменската планина ще бъдат поместени в следващи публикации, вж.: Шкорпил, К. и Х. Североизточна България в географско и археологическо отношение. – *СбНУ*, VII, 1892, 49; *СбНУ*, VIII, 1892, 31.

на Шуменската крепост (**Обр. 1**); 2) са изработени плановете и схемите на скалните църкви, килии и манастири в боазите по Шуменското плато, до които е имал достъп¹⁶; 3) е изследвана терасата над дола, известен с наименованието Хисар боаз (едно от трите разклонения на Харачи боаз, започващ южно от Кьошковете), като фиксира мястото на една църква (№ 11), в чиито руини са открити надписи и рисунки, а в близост и една баня (**Обр. 1, 2**); 4) разчита и интерпретира откритите гръцки и славянски надписи.

През същия период трябва да бъдат отбелязани също така проучванията на Р. Попов, който през 1901 г. предприема частично изследване на пещерите при т.нар. Цар-Крумове порти (по-късно продължени от В. Антонова и Цв. Дремсизова – 1958/59 г.). През 1905 г. под ръководството на Р. Попов и Шуменското окръжно археологическо дружество са проведени частични сондажни разкопки на манастира при селата Хан Крум и Троица, локализиран по-рано от В. Златарски. През 1925 г. Р. Попов извършва разкопки на т.нар. Римска баня в подножието на югоизточния склон под Шуменската крепост, но резултатите от проучванията не са публикувани (Dremsizova, Antonova 1960: 1).

До средата на XX в. редовни археологически разкопки и проучвания на старините по Шуменското плато не са предприемани, а със задачата за опазване, разчистване и популяризиране на културно-историческото наследство от региона е ангажирано сдружение „Българска старина“¹⁷, създадено по инициатива на К. Шкорпил. Спасителните дейности на сдружението по м. Хисаря довеждат до това, че през 1924 г. при изкопни мероприятия в северния сектор на укреплението са открити основи на църква¹⁸, датирана в XIII–XIV век.

В периода до средата на XX век трябва да бъдат отнесени и наблюденията на Н. Мавродинов върху южния склон на хълма Хисарлъка, свързани с локализирането на останките на църква № 12 – най-вероятно трикорабна базилика, чийто план, частично възстановен поради твърде лошото състояние на основите при откриването им, е предоставен на В. Антонова за публикуване от В. Мавродинова (Antonova 1995: 132, бел. 246). При последвалите проучвания В. Антонова заварва напълно разрушени и почти заличени основите, като отбелязва, че всички камъни са вдигнати, но се вижда, че „църквата е била строена солидно, подобно на църква № 5 във вътрешната крепост“. Опирайки се на този аналог и на откритата керамика, авторката предлага два варианта на датирание – от периода на Второто българско царство или от по-ранен период, но преизползвана през XII–XIV век (Antonova 1995: 81).

През 1956/57 г. са извършени частични сондажни проучвания на Шуменската крепост от В. Антонова и Цв. Дремсизова-Нелчинова, за да се уточнят устройството, планът и периодът на съществуването ѝ. През този период археоложките продължават проучването на поляната по югоизточния склон на Шуменския хисар, където още К. Шкорпил маркира останки на малка едноапсидна

¹⁶ Описанието на скалната църква между селата Средня и Лозево е според разказите на местен овчар, а не от лично проучване на К. Шкорпил. Вж.: Shkorpil 1905: 441–442.

¹⁷ За създаването и дейността на сдружението през първите години от съществуването му вж.: Slavcheva 2014: 149–155.

¹⁸ Според Т. Тихов посочената църква е или № 6, или № 7, вж.: Tihov 2019: 223 и цит. там лит.

църква (№ 11). Спасителни археологически разкопки на този обект са проведени по време на започналото през 1958 г. изграждане на пътя от Къошковете към Шуменската крепост и последвалото разширяване през 1964 г., но след като вече трасето на пътя е пресякло и е унищожило голяма част от архитектурния облик на руините¹⁹. Именно поради това маркираните още от К. Шкорпил останки от църква (№ 11) са почти напълно унищожени, без да бъдат цялостно и системно проучени, което позволява днес по различен начин да се интерпретират датировката и функциите им. От проведените проучвания и намерените артефакти авторките правят заключението, че „на поляната под „Хисаря“ е било разположено селище от втората българска държава (XII – XIV)” и че „то е продължило своето съществуване и през ранното турско владичество” (Dremsizova, Antonova 1960: 25).

През 1959 г. Цв. Дремсизова и В. Антонова доизследват и скалните пещери под „Цар-Крумови порти”, проучвани и от Р. Попов. От наблюденията, които извършват, авторките заключават, че пещерите са служили за жилища през каменно-медната епоха, а по откритите фрагменти от среднобългарска керамика и по следите от допълнителна обработка в пещери № 2 и № 6 съдят, че са обитавани между XII–XIV век и че са в тясна връзка със скалния манастир, разположен под северната крепостна стена (Dremsizova, Antonova 1960: 5). В. Антонова и Цв. Дремсизова проучват трите килии под Шуменския Хисар на североизточния скален склон. Правят заключение, че следите от по-късна обработка, както и изкуствените вдлъбнатини в скалата сочат, че тези естествени пещери са били използвани за жилища, подобно на скалните пещери в Осмарския и Калугерския боаз, над Дивдядово и Мадара, свързани обикновено с монашески общества, които са обитавали тези места през Късното средновековие (XII-XIV век). Според авторките монасите, обитавали килиите под Шуменската крепост, са обвързани с недалечната църква „Св. Богородица” (№ 11) (Dremsizova, Antonova 1960: 30-31; Dremsizova-Nelchinova 1997: 135).

В посочената статия В. Антонова и Цв. Дремсизова представят своите наблюдения на пещерите, част от скалния манастир под Илдъз Табия, като описват плана и архитектурните им особености. В резултат на проучванията си авторките заключават, че „пещера № 1 и издълбаните отделения № 2 и 3 са служили за монашески килии и са били във връзка с църквата, разположена на склона под височината” и че „останките от описания манастир трябва да отнесем към времето на втората българска държава” (Dremsizova, Antonova 1960: 29-30).

През този период В. Антонова и Цв. Дремсизова (Dremsizova, Antonova 1960: 31-32; Dremsizova-Nelchinova 1997: 134) извършват допълнителни изследвания на скалния манастир в Осмарския боаз, в който още В. Златарски и К. Шкорпил маркират скална църква, известна под името „Костадинов манастир”. Установяват съществуването на редица други килии и гробници, които са във връзка с манастира. На скален блок, южно от Костадиновия манастир откриват изсечена в скалата стълба, водеща към килии, разположени вляво и вдясно от стъпалата. На 20 метра югоизточно от първия скален блок в горната част на друга стръмна скала откриват останки от стъпала, а в южния край – издълбано корито, използвано за гробница. В централната част на боаза във високо издигнат скален

¹⁹ Dremsizova, Antonova 1960: 22-25; Antonova 1965: 30.

блок е издълбана килия с кръгъл отвор (т.нар. Диреклията), но тъй като е останала недостъпна, подробни проучвания не правят. На югоизток от „Диреклията” в самотно отделена скала отбелязват килия с форма на подкова, а под нея – триъгълна площадка с широко стъпало.

В началото на 60-те години на XX в. Стоян Маслев предприема ново обхождане и проучване на част от скалните обители по Шуменското плато, като целта му е да открие „някои незабелязани или съзнателно изпуснати подробности” в описаните от К. Шкорпил скални църкви (Maslev 1963: 95-102). Първият обект, който е труднодостъпен и поради тази причина е останал непроучен от предходните изследвачи, е скалната църква „Диреклията” в Осмарския боаз. Именно на Ст. Маслев дължим подробното описание на плана и скицирането на обителта, а също така и обнародването на открития и разчетен от него надпис от югозападната стена на църквата. Според автора надписът свидетелства, че скалния храм е посветен на св. Архангел Михаил. В заключение Ст. Маслев датира скалната църква „Диреклията” и надписа в нея „към XIII в.” (Maslev 1963: 96-97).

В Троишкия боаз Ст. Маслев се спира на надписите и изображенията в изкуствената пещера „Манастира”, „които Шкорпил вероятно съзнателно е пропуснал <...>, но които по наша преценка представляват все пак известен интерес” (Maslev 1963: 97). На североизточната стена, намираща се на прехода от църквата към северозападното помещение, Ст. Маслев установява надпис с името на Андрей Граматик, а под него – изображение на брадва и елен. На каменен стълб, разделящ северозападното помещение на две, открива следните изображения – схематично изрисувана човешка фигура, специално оформено поле с надпис на два реда – АМИН и кръст с вписан надпис (IC XC NIKA) от горната и долната страна на хоризонталното рамо.

Следващото, на което се спира Ст. Маслев, е надписът, открит от него в ниша, намираща се в помещение в подножието на южната страна на „Момина скала”. Според предложеното разчитане е направено заключението, че „се касае за едно параклисче, посветено вероятно само на св. Дух (от св. Троица)” (Maslev 1963: 98), свързано с манастира на името на св. Троица, който се е намирал на друго място²⁰. Ст. Маслев коригира също така предположението на К. Шкорпил, че църквата в „Момина скала” е изградена на върха. Според предложеното ново локализиране църквата е издълбана на южната страна на скалата на височина 6-7 м от основата, оформяйки четириъгълно помещение. Описвайки плана на църквата и прилежащите помещения – диаконикон, протезис и гробница, Ст. Маслев акцентира на факта, че църквата е изработена старателно, но „по някаква причина тя не е била завършена и следователно не ще е била и използвана” (Maslev 1963: 99)²¹.

В посочената статия авторът разглежда една труднодостъпна скална църква по северните склонове на Шуменското плато, намираща се между селата Средня и Лозево. След направените *de viso* проучвания Ст. Маслев прецизира предложеното по-рано от К. Шкорпил описание на плана на храма и прилежащите помещения – наоса, нартекса и предполагаем склад в естествената скална дупка

²⁰ За съществуването на манастира „Св. Троица” вж. хипотезата на В. Златарски, коментирана по-горе.

²¹ Ст. Маслев не предлага датировка на църквата.

източно от църквата. Авторът дава подробно описание на нишите и отворите по стените на помещенията, като прави предположения за техните функции. Не открива следи от стенописи и надписи по стените на църквата, както и следи от гробове. Обобщавайки проучванията си на тази скална църква, Ст. Маслев прави извода, че скалните църкви по Шуменското плато, подобно на монашеските колонии по долината на р. Русенски Лом, свидетелстват за изградени монашески общности, съществували в периода XIII–XV век (Maslev 1963: 100-102).

Започналите в началото на 60-те год. на XX в. системни разкопки на Шуменската крепост под ръководството на В. Антонова и Цв. Дремсизова позволяват в следващите десетилетия да се разкрият, проучат и консервират християнските храмове във вътрешността на крепостта и извън крепостните стени (в т.нар. подградие/-ия). Това позволява до 1987 г. да се установят броят, хронологическата последователност при изграждането и архитектурният облик на храмовете (**Обр. 3**). През 1969 г. в източния сектор на крепостта са разкрити няколко църкви, надградани една върху друга през различни периоди: № 1 и № 2 – раннохристиянски, III–VI в.; № 3 – старобългарска, вт. пол. на X в.; № 4 – късносредновековна, XIII–XIV в. (Antonova 1972: 3-27; Antonova 1995: 70-74). През 1971 г. северно от кула № 3 са разкрити основите на еднокорабна, едноапсидна църква – № 5, датирана XII–XIV в. При проучванията са установени два строителни периода, свързани с преустрояването и изографисването на храма, наличието на двор, ограден със стени, в който са разкрити три гроба (Antonova 1973: 42-53; Antonova 1995: 74-78).

В периода 1973–74 г. в северния сектор на крепостта са разкопани още три църкви от XII–XIV в.: № 6 – еднокорабна, едноапсидна, при която са разкрити няколко общи християнски гробници; № 7 – аналогична на предходната, но с по-малки размери, с прилежащ към нея некропол; № 8 – еднокорабна, едноапсидна, открита, както и предходната, в много лошо състояние. До края на 70-те години на XX в. са разкрити и проучени още два християнски храма: църква № 9 от XIII–XIV в., намираща се в източния сектор на крепостта, е еднокорабна, едноапсидна и е най-малката култова сграда в крепостта, вероятно притежание на висш духовен сановник; църква № 10, намираща се под южната крепостна стена, е трикорабна базилика, при която се наблюдават два строителни периода – ранновизантийски от VI в. и старобългарски от IX–X в., при което възстановяването на храма повтаря почти напълно плана на първоначалния градеж (Antonova 1975a: 26-27; Antonova 1995: 78-81).

Докато тежат проучванията на Шуменската крепост и скалните обители по Шуменското плато, през 1979 г. по сигнал на археолога Стоян Витлянов, че в землището на с. Хан Крум при засаждане на лозя са разкрити и са разрушени солидни основи, започват спасителни проучвания на манастирския комплекс, най-вероятно споменатия от П. Бакшев, локализиран от В. Златарски и частично проучван от Р. Попов (вж. по-горе). Местността, в която са руините, се нарича „Манастира“ („Църквището“) по пътя между селата Хан Крум и Троица (**Обр. 4**), по южния склон на Шуменското плато, в който се намират църква и скитове. Проучвателките – В. Антонова, Д. Владимирова и П. Петрова – установяват, че това е обектът, който В. Златарски маркира като манастир, център на скалните обители, изсечени в близките боази. След проведените сондажи са разкрити контурите на сграда, която по своя архитектурен план е трикорабна, триапсидна,

скъсен тип базилика с преливащи една в друга кръгли апсиди. Вземайки под внимание класическия план на базиликата и масивния ѝ каменен градеж, наподобяващ този на Голямата базилика в Плиска, екипът прави извода, че първоначалното изграждане на храма трябва да се отнесе към края на IX в., след което е претърпял редица преустройства, като е продължил функционирането си и през X в., превръщайки се в духовен и просветен център. Авторките свързват построяването на храма с мащабното църковно строителство по времето на княз Борис Покръстител, а по-късните преустройства от X в. – с времето на царуването на Симеон и Петър, когато църквата се превръща в център на манастира, а за окончателното унищожаване приемат първите години на XI в., когато византийските войски повторно превземат Източна България (Antonova, Vladimirova, Petrova 1981: 65-76).

Християнският култов комплекс край селата Троица и Осмар е разглеждан от редица учени във връзка с епиграфския материал, свидетелстващ за значимостта на това сакрално пространство. Трябва да се отбележи, че Троишкият ктиторски надпис, открит от Т. Балабанов, а публикуван от К. Попконстантинов, отразява целенасоченото отношение на средновековния български владетелски двор за изграждане на голяма църква в подножието на платото. Както отбелязва К. Попконстантинов, анализът на паметника позволява да се направи заключението, „че храмът се е отнасял към манастир около с. Троица, за какъвто свидетелствува и католическият епископ Петър Богдан” (Popkonstantinov 1980: 64)²².

В следващите години проучванията се концентрират в Шуменската крепост и прилежащата ѝ територия. През 1984 г. на поляната под източната крепостна стена отново са проведени сондажни разкопки, като откритите останки от дълги оградни зидове позволяват на В. Антонова да предположи, че подградието е било защитено от крепостна стена. В един от сондажите, близо до църква № 11, са разкрити три християнски погребения, вероятно част от некрополола при храма. Всичко това (включително откритите съоръжения и артефакти) дава основание на В. Антонова да препотвърди, „че непосредствено под крепостните стени била разположена част от подградието на средновековния Шумен” (Antonova 1989: 58). През следващите десетилетия различни проучватели и учени изказват свои хипотези относно ситуирането на храма – дали е църква в подградието, дали е част от манастирски комплекс извън границите на крепостта, или е митрополитска резиденция през XIV в.

Както бе посочено по-горе за подградието на средновековния град Шумен, обхващащо поляната по югоизточния склон на Шуменския Хисар в м. Харачи боаз, още К. Шкорпил съобщава, че в най-западната част са съществували следи от основи на малка едноапсидна църква. За този християнски храм се откриват сведения и в „Описание на град Шумен” на възрожденския учител К. Божилов, който отбелязва, че е оглеждал каменни блокове с надписи и рисунки, измерени от турчин иманяр в руините на църквата (Georgieva 2008: 119 и цит. лит.). Богатият епиграфски материал, открит сред руините на църквата и включен от К. Шкорпил в таблата към т. X на ИРАИК, ни дава информация за името на храма – „Св. Богородица”, и че със сигурност е съществувал в първите десетилетия на XV

²² За различните разчитания на част от епиграфските паметници от района вж. също: Konstantinova 1983: 74-76; Ovcharov, Andreev 1998: 34-46.

в. (според наличната 1415 г. в ктиторския надпис)²³. Открит е също така камък с изображение на триетажно сдание – вероятно църква, с кръст на входа и върху двете страни на фасадата (по К. Шкорпил), което според Т. Тихов може да свидетелства за резиденция на висш църковен архиерей в манастир²⁴.

Първоначалната хипотеза на проучвателките Цв. Дремсизова и В. Антонова е, че под „Хисаря“ е съществувало селище от Второто българско царство, като без съмнение това поселение е в тясна връзка с крепостта (Dremsizova, Antonova 1960: 25). По-късно В. Антонова разглежда храма от подградието като средишна църква („особено през зимата“) на монасите от скалния манастир около Шуменската крепост (Antonova 1981: 92).

Според Д. Георгиева църквата е в рамките на средновековен манастир, в чиято територия са открити некропол, баня, охранителна кула, стопански сгради и грънчарска работилница. За съществуването на манастирска сграда авторката търси потвърждение в споменатото по-горе изображение на триетажна сграда върху камък, открит до църквата. Според изследователката комплексът съществува от IX в. до 1444 г., като „допълва градоустройствената схема на средновековния Шумен“ (Georgieva 2008: 126).

В своя публикация Е. Дерменджиев също отделя внимание на църквата „Св. Богородица“ (**Обр. 5**), разглеждайки я като част от манастир, но в рамките на подградието. Според автора е възможно около храма да се е оформил манастирски комплекс, който включва и маркираната още от К. Шкорпил „Римска баня“ (Dermendzhiev 2017: 81-83) (**Обр. 1, 2**). Т. Тихов се присъединява отчасти към това мнение, тъй като отбелязва, че е възможно манастирската обител да е функционирала в периода XIII – XIV в. до 1444 г., защото според него археологическите данни за подградията са оскъдни, за да се твърди, че манастирът е изграден още през Ранното българско средновековие (Tihov 2019: 236-237 и цит. лит.).

При продължилите около три десетилетия проучвания на Шуменската крепост са обособени 6 християнски храма в 6 квартала от периода на Късното българско средновековие (XII-XIV в.) – три в северната половина, два в централния сектор и един в южния сектор. Според П. Георгиев 6-те църкви в Шуменската крепост имат функцията на „енорийски храмове на отделни квартали в поселението“, като „единствената църква с ясно изразен обществен характер се явява голямата църква № 4, която несъмнено е била главният храм на поселението в крепостта“, влизащо в „една култово-религиозна единица - енория“. П. Георгиев уточнява, че населението извън крепостта навярно е образувало „още една или две такива енории със свои църкви в подградията“ (Georgiev 1993: 77-79).

След като в края на 80-те год. на XX в. археологическите проучвания на Шуменската крепост са преустановени, остават отворени дискуссионните въпроси, свързани с наличието на едно или повече подградия, със съществуването на манастирски комплекс под източната стена на крепостта, с ролята на църкви № 11 и № 12. През 90-те години на XX в. и първото десетилетие на XXI в. учените

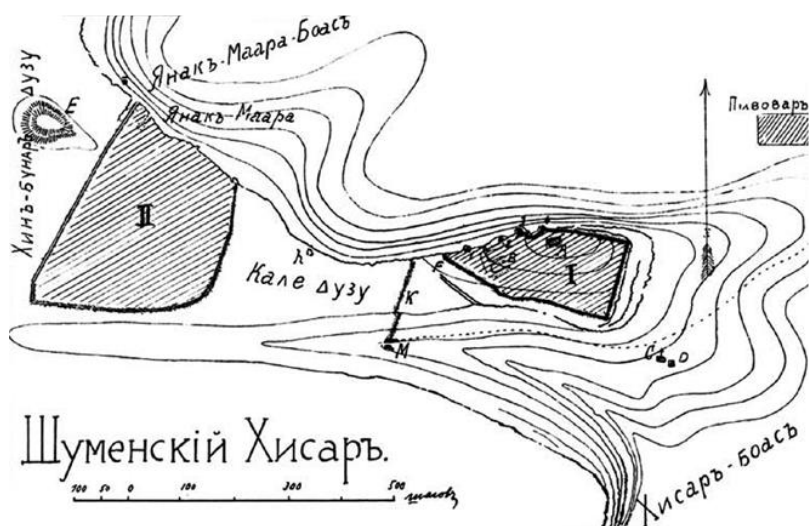
²³ Вж. Zlatarski 1901: 726-727; Margos 1973: 419-424; Konstantinova 1983: 68-78.

²⁴ Вж.: Tihov 2019: 236 и цит. лит. На посочената страница Т. Тихов поставя въпроса дали изображението не може да е на църква № 12. За възможността църквата да е резиденция на преславския митрополит през XIV век вж.: Zhekova 2014: 508.

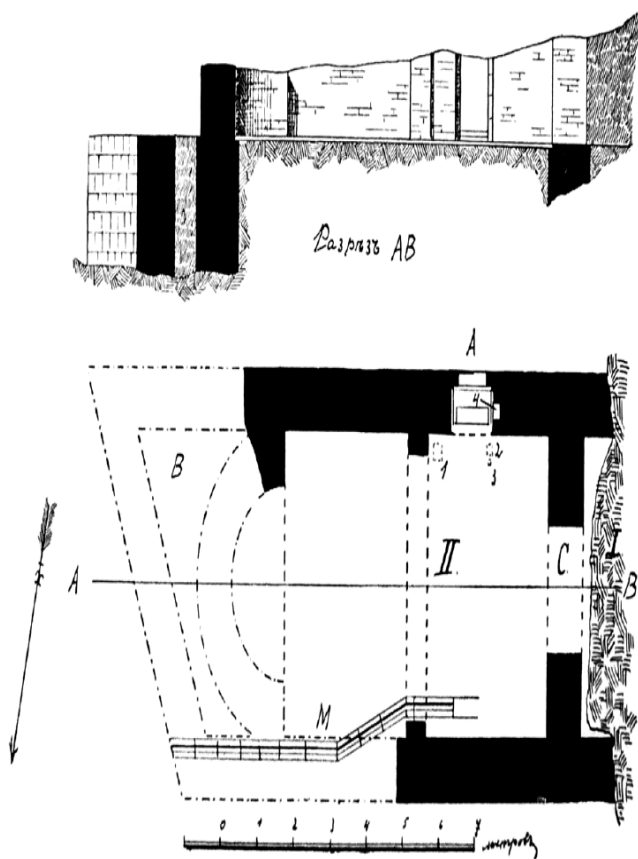
историци и археолози отново насочват вниманието си към скалните манастири по венца на Шуменското плато и са проведени някои нови наблюдения на обителите в района на селата Троица и Осмар (Ovcharov, Andreev 1998: 34). В своя публикация, разглеждайки археологическите паметници в околностите на с. Новосел, Ст. Бонев също обръща внимание на описаната по-рано от Ст. Маслев скална църква. Според Ст. Бонев над въпросната църква „се откриват следи от пострройки, а културните останки около тях са свидетелство за живот именно в годините на зрелия феодализъм”. Това дава основание на автора да идентифицира посочените останки със съществуващ манастир в м. Балкан тарлъ (Bonev 1993: 48-49).

След 2000-та год. М. Николов предприема нови проучвания по цялата долина на р. Стражка и допълва по-ранните наблюдения, описания и скици на Ст. Маслев (**Обр. 6**). По време на своите експедиции М. Николов открива три неописани пещери – две естествени и една изкуствено прокопана, намиращи се на различно отстояние от скалната църква. Авторът приема, че скалната ниша, отстояща на 30 м от църквата, се е използвала за гробница. Обобщавайки наблюденията си, заключава, че наличието на църква, гробница и скални килии свидетелства за обособен скален манастирски комплекс по горното течение на р. Стражка, като предлага датиране в границите на XII–XIV в. (Nikolov 2008: 53-55).

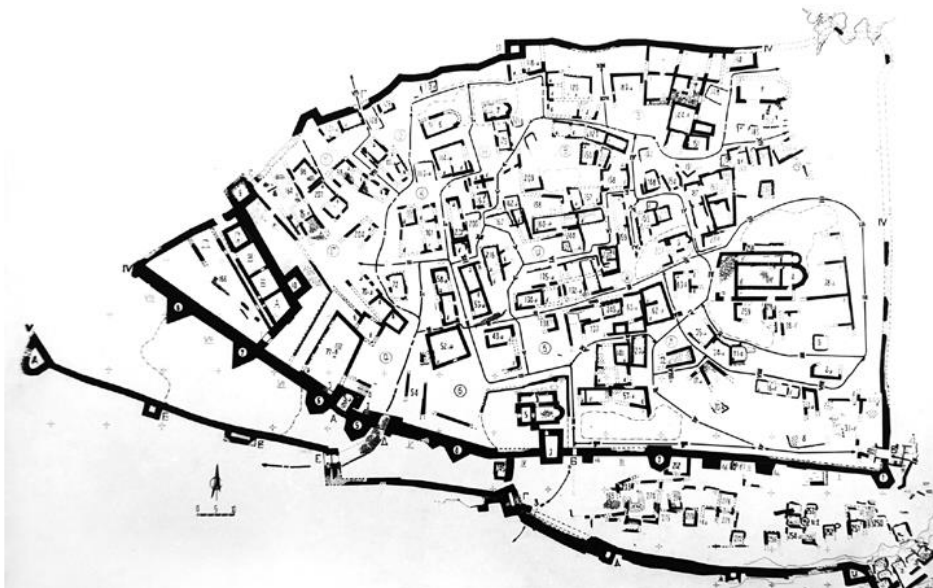
Настоящото изложение открие в обобщен план постигнатото в проучванията на средновековните християнските храмове и скални обители по Шуменското плато. В най-общ план изследователите приемат, че скалните комплекси се датират в периода XII–XIV в. и ги свързват основно с навлизането на исихазма по българските земи. Проучванията обаче доказват, че това не са самостоятелно възникнали монашески единици, а са част от скални скитове към манастир или средищна църква в подножието на склоновете в боазите на Шуменското плато. В този ред на мисли може да се предположи, че през XII–XIV е апогейт на функционирането на скалните манастири в Шуменско, но част от тях най-вероятно са съществували в по-ранен етап – Ранното българско средновековие. Въпросите около модела на изграждане на комплекси от средищна църква или манастир и прилежащи към тях скални обители могат да получат отговор при едни бъдещи комплексни експедиции и изследвания, целящи попълването на археологическата карта на Шуменското плато.

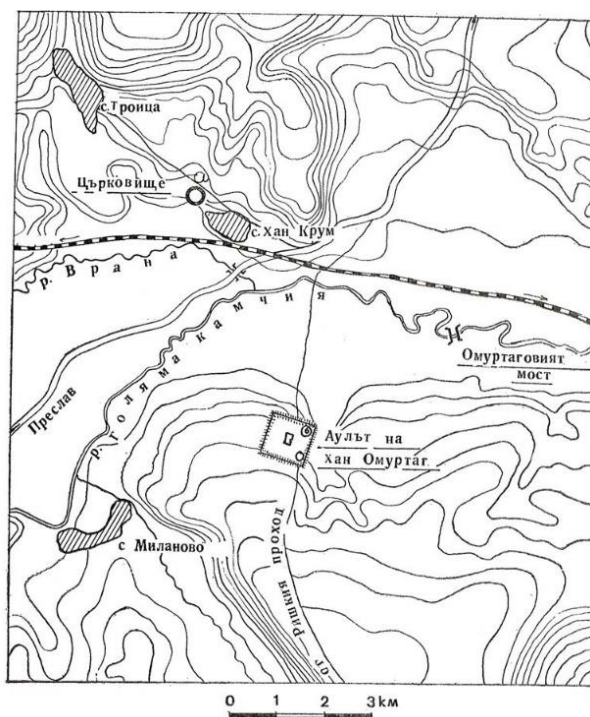
Обр.1. План на Шуменската крепост (I) със землено укрепление-лагер (II) от запад – ситуиране на църквата „Св. Богородица“ (С) и банята (D).
(по К. Шкорпил – ИРАИК, Т. X., 1905 г.)

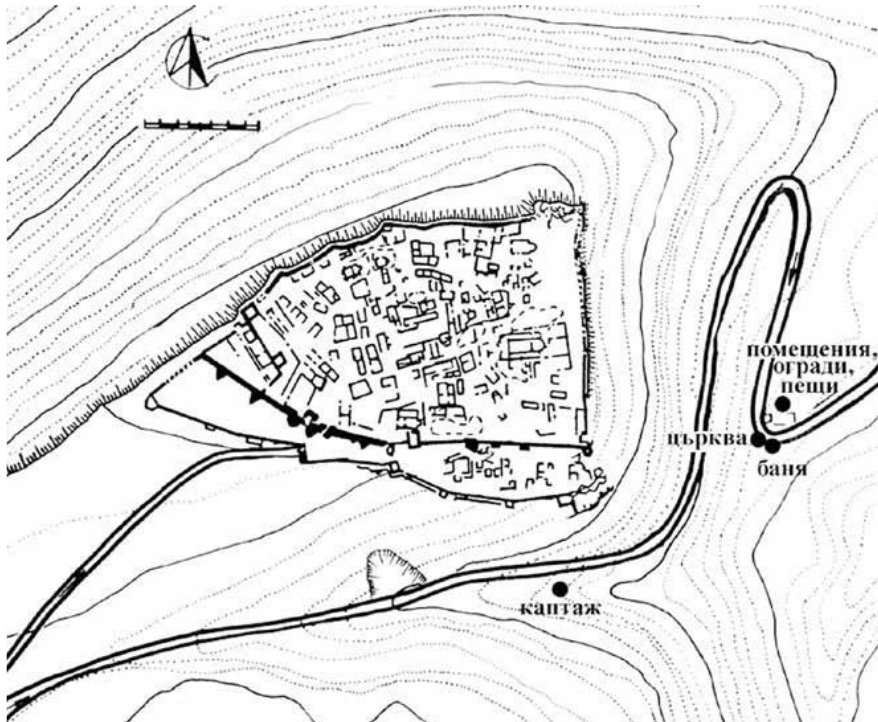
Обр. 2. План и надлъжен разрез на църквата „Св. Богородица“ с водопровода
(по К. Шкорпил – ИРАИК, Т. X., 1905 г.)

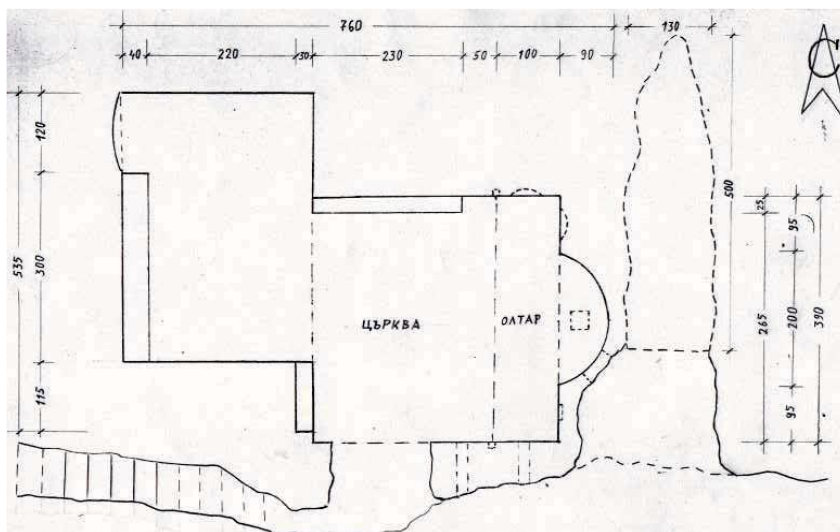
Обр. 3. План на Шуменската крепост и разположението на църквите през XII – XV в.
(по В. Антонова – 1995 г.)

Обр. 4. Местността Манастира (Църквището) при с. Хан Крум, Шуменско
(по В. Антонова, Д. Владимирова, П. Петрова – 1981 г.)

Обр. 5. План на Шуменската крепост (XII – XV в.) с подградието –
ситуиране на банята, църква № 11 „Св. Богородица“ и др.
(по В. Антонова – 1982 г.; допълнения по Е. Дерменджиев – 2017 г.)

Обр. 6. Скалният манастир при р. Стражка
(по Ст. Маслев – 1963г.; допълнения по М. Николов – 2008 г.)

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Acta Bulgariae 1887:** Acta Bulgariae ecclesiastica ab. a. 1565 usque ad a. 1799. Collegit et digessit P. Fr. Eusebius Fermendžiu. – In: Monumenta Spectantia Historium Slavorum Meridionalium. Edidit Academia Scientiarum et Artrium Slavorum Meridionalium. Volumen Decimum Octavum. Posita veno in Taberna libraria eiusdem Academiae L. Hartman (Kugli-Deutsch). Zagrabiae.
- Antonova 1965:** Antonova, V. Srednovekovni lapidarni pametnitsi s nadpisi i risunki ot Kolarovgrad. // INMK, III, 30 [Антонова, В. Средновековни лапидарни паметници с надписи и рисунки от Коларовград. // ИИМК, III, 30].
- Antonova 1972:** Antonova, V. Novootkriti църкви в Шуменската крепост. // ИИМШ, V, 3-27 [Антонова, В. Новооткрити църкви в Шуменската крепост. // ИИМШ, V, 3-27].
- Antonova 1973:** Antonova, V. Tsarkva N 5 v Shumenskata крепост. // Arheologiya, 1, 42-53 [Антонова, В. Църква № 5 в Шуменската крепост. // Археология, 1, 42-53].
- Antonova 1975a:** Antonova, V. Arheologicheski prouchvaniya na Shumenskata крепост (XII–XIV v.). // GMSB, I, 26-27 [Антонова, В. Археологически проучвания на Шуменската крепост (XII–XIV в.). // ГМСБ, I, 26-27].
- Antonova 1975:** Antonova, V. Grad Shumen do XV v. Shumenska крепост. Patevoditel. Shumen [Антонова, В. Град Шумен до XV в. Шуменска крепост. Пътеводител. Шумен].
- Antonova 1981:** Antonova, V. Skalniyat manastir okolo Shumenskata крепост. // ГМСБ, VII, 86-93 [Антонова, В. Скалният манастир около Шуменската крепост. // ГМСБ, VII, 86-93].
- Antonova 1989:** Antonova, V. Za podgradieto na srednovekovniya grad Shumen prez XIII-XIV v. // GMSB, XV, 58 [Антонова, В. За подградието на средновековния град Шумен през XIII–XIV в. // ГМСБ, XV, 58].
- Antonova 1995:** Antonova, V. Shumen i Shumenskata крепост. Shumen [Антонова, В. Шумен и Шуменската крепост. Шумен].
- Antonova, Vladimirova, Petrova 1981:** Antonova, V., D. Vladimirova, P. Petrova. Novi arheologicheski prouchvaniya pri s. Han Krum, Shumensko (predvaritelno saoshtenie). // GMSB, VII, 65-76 [Антонова, В., Д. Владимирова, П. Петрова. Нови археологически проучвания при с. Хан Крум, Шуменско (предварително съобщение). // ГМСБ, VII, 65-76].
- Belezhki 1963:** Patni belezhki za grad Shumen (Kolarovgrad) ot Feliks Kanits. Prevod i komentar ot Tsv. Tsvetkova. // INMK, II, 135 [Пътни бележки за град Шумен (Коларовград) от Феликс Каниц. Превод и коментар от Цв. Цветкова. // ИИМК, II, 135].
- Bonev 1993:** Bonev, St. Kam arheologicheskata karta na Shumensko. // ИИМШ, VIII, 48-49 [Бонев, Ст. Към археологическата карта на Шуменско. // ИИМШ, VIII, 48-49].
- Georgiev 1993:** Georgiev, P. Opit za ustanovuavane chislenostta i sotsialnata organizatsiya na naselenieto v Shumen prez XIII-XIV v. // ИИМШ, VIII, 77-79 [Георгиев, П. Опит за установяване числеността и социалната организация на населението в Шумен през XIII–XIV в. // ИИМШ, VIII, 77-79].
- Dermendzhiev 2017:** Dermendzhiev, E. Banya v podgradieto na srednovekovniya Shumen. // ИИМШ, 17, 81-83 [Дерменджиев, Е. Баня в подградието на средновековния Шумен. // ИИМШ, 17, 81-83].
- Dimitrov 2001:** Dimitrov, B. Petar Bogdan Bakshev. Bulgarski politik i istorik ot XVII vek. Vtoro izdanie. Sofia [Димитров, Б. Петър Богдан Бакшев. Български политик и историк от XVII век. Второ издание. София].
- Dobroplodni 1893:** Dobroplodni, S. I. Kratka avtobiografiya. Sofia [Доброплодни, С. И. Кратка автобиография. София].
- Dremsizova, Antonova 1960:** Dremsizova, Tsv., V. Antonova. Prinos kam nay-starata istoriya na Shumen i Shumenskoto plato. // Shumen – Kolarovgrad. Sbornik ot statii i materialii za minaloto na grada. Kn. I. Kolarovgrad [Дремсизова, Цв., В. Антонова. Принос към

- най-старата история на Шумен и Шуменското плато. // Шумен – Коларовград. Сборник от статии и материали за миналото на града. Кн. I. Коларовград].
- Dremsizova-Nelchinova 1997:** Dremsizova-Nelchinova, Tsv. Skalnite manastiri v Shumensko. // ПМСН, IX, 131-139 [Дремсизова-Нелчинова, Цв. Скалните манастири в Шуменско. // ИИМШ, IX, 131-139].
- Dremsizova-Nelchinova, Antonova 1975:** Dremsizova-Nelchinova, Tsv., V. Antonova. Katalog na arheologichesките pametnitsi ot Shumenski okrag. Sofia [Дремсизова-Нелчинова, Цв., В. Антонова. Каталог на археологическите паметници от Шуменски окръг. София].
- Georgieva 2008:** Georgieva, D. Podgradie ili manastir na yugoiztochniya sklon na Shumenskata krepost. // ПМСН, XIV, 114-130 [Георгиева, Д. Подградие или манастир на югоизточния склон на Шуменската крепост. // ИИМШ, XIV, 114-130].
- Georgieva, Penkov 1996:** Georgieva, D., M. Penkov (eds.). Shumen i Shumensko XV-XIX vek. Shumen [Георгиева, Д., М. Пенков (съст. и ред.). Шумен и Шуменско XV–XIX век. Шумен].
- Irechek 1974:** Irechek, K. Patuvaniya po Bulgaria. Prevod ot cheshki St. Argirov. Pod red. na Ev. Buzhashki i V. Velkov. Sofia [Иречек, К. Пътувания по България. Превод от чешки Ст. Аргиров. Под ред. на Ев. Бужашки и В. Велков. София].
- Jireček 1888:** Jireček, K. Cesty pro Bulharsku. – In: Novočeská bibliothéka. Vyd. Nákladem musea Království Českého. Č. XXVII. Praha, s. 643.
- Konstantinova 1983:** Konstantinova, V. Srednovekovni nadpisi ot Shumensko (XII–XV v.). // Starobulgaristika, 3, 68-78 [Константинова, В. Средновековни надписи от Шуменско (XII–XV в.). // Старобългаристика, 3, 68-78].
- Margos 1973:** Margos, A. Kam vaprosa za cheteneto na dva nadpisa ot srednovekovnata tsarkva pod Shumenskata krepost. – In: Sbornik v pamet na profesor Aleksandar Burmov. Sofia, s. 419-424 [Маргос, А. Към въпроса за четенето на два надписа от средновековната църква под Шуменската крепост. – В: Сборник в памет на професор Александър Бурмов. София, с. 419-424].
- Maslev 1963:** Maslev, St. Neizsledvani skalni tsarkvi v Kolarovgradsko. // IAI, XXVI, 95-102 [Маслев, Ст. Неизследвани скални църкви в Коларовградско. // ИАИ, XXVI, 95-102].
- Nedkov 1960:** Nedkov, B. Bulgaria i sasednite y zemi prez XII vek spored Idrisi. Sofia [Недков, Б. България и съседните ѝ земи през XII век според Идриси. София].
- Nikolov 2008:** Nikolov, M. Skalnite manastiri po Shumenskoto plato. Prinost kam tyahnoto prouchvane. // ПМСН, XIV, 49-56 [Николов, М. Скалните манастири по Шуменското плато. Принос към тяхното проучване. // ИИМШ, XIV, 49-56].
- Ovcharov, Andreev 1998:** Ovcharov, N., Hr. Andreev. Hristyanskiyat kultov kompleks pri selata Troitsa i Osmar (Shumensko) spored epigrafските svedeniya ot XIII–XIV v. // Arheologiya, 3-4, 34-46 [Овчаров, Н, Хр. Андреев. Християнският култов комплекс при селата Троица и Осмар (Шуменско) според епиграфските сведения от XIII–XIV в. // Археология, 3-4, 34-46].
- Popkonstantinov 1980:** Popkonstantinov, K. Starobulgarski ktitorski nadpisi ot s. Troitsa, Shumensko. // Arheologiya, 4, 64 [Попконстантинов, К. Старобългарски ктиторски надписи от с. Троица, Шуменско. // Археология, 4, 64].
- Popov 1904:** Popov, R. Prinost kam predistoriyata na Bulgaria. Peshterite ot Tarnovskiya dervent, selishteto pri Madara i peshterite nad Shumen. – In: Sbornik za narodni umotvoreniya, nauka i knizhnina. Кн. XX. Sofia [Попов, Р. Принос към предисторията на България. Пещерите от Търновския дервент, селището при Мадара и пещерите над Шумен. – В: Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. Кн. XX. Нова редица книга втора. София].
- Shkorpil 1905:** Shkorpil, K. Pamyatniki v okrestnostyah Abobskoy ravniny: Stana, Provadiyskie gory, vodorazdelnyne vozvyshenosti i Shumenskie gory. // IRAIK, X, 428-442

[Шкорпил, К. Памятники в окрестностях Абобской равнины: Стана, Провадийские горы, водораздельные возвышенности и Шуменские горы. // ИРАИК, X, 428-442].

Shkorpil 1910: Shkorpil, K. Preslav. // IVAD [Шкорпил, К. Преслав. // ИВАД].

Slavcheva 2014: Slavcheva, S. Arheologicheskoto sdruzhenie "Bulgarska starina" – Shumen i deynostta mu po opazvane i populyarizirane na kulturno-istoricheskoto nasledstvo (1924-1928). // ПМСН, 16, 149-155 [Славчева, С. Археологическо сдружение „Българска старина“ – Шумен и дейността му по опазване и популяризиране на културно-историческото наследство (1924-1928 г.). // ИИМШ, 16, 149-155].

Staynova 1995: Staynova, M. Osmanski izkustva na Balkanite XV–XVIII v. Sofia [Стайнова, М. Османски изкуства на Балканите XV–XVIII в. София].

Tihov 2019: Tihov, T. Shumenskata krepost – minalo i badeshte (60 godini ot nachaloto na redovnite arheologicheski prouchvaniya. 100 godini ot rozhdenieto na st.n.s. Vera Antonova). // ПМСН, 18, 223 [Тихов, Т. Шуменската крепост – минало и бъдеще (60 години от началото на редовните археологически проучвания. 100 години от рождението на ст.н.с. Вера Антонова). // ИИМШ, 18, 223].

Todorov 1972: Todorov, N. Balkanskiyat grad XV-XIX vek. Sofia [Тодоров, Н. Балканският град XV-XIX век. София].

Urban, Vachkova 1995: Urban, Zd., K. Vachkova. Cheshki stranitsi za Shumen prez Vazrazhdaneto. Shumen [Урбан, Зд., К. Вачкова. Чешки страници за Шумен през Възраждането. Шумен].

Velikov 1979: Velikov, V. Muzeynoto delo v Shumenskiya kray prez perioda 1857-1904 g. // ГМСБ, 5, 200-208 [Великов, В. Музейното дело в Шуменския край през периода 1857-1904 г. // ГМСБ, 5, 200-208].

Zhekova 2014: Zhekova, Zh. Myastoto na grad Shumen v administrativnata struktura na srednovekovna Bulgaria. – In: Gradat v bulgarskite zemi (po arheologicheski dannii). Shumen, 501-514 [Жекова, Ж. Мястото на град в Шумен административната структура на средновековна България. – В: Градът в българските земи (по археологически данни). Шумен, 501-514.

Zlatarski 1897: Zlatarski, V. N. Koy e bily Tudory chernorizets Doksovy? // Bulgarski pregled, IV, kn. 3, 42-61 [Златарски, В. Н. Кой е бил Тудоръ черноризецъ Доксовъ? // Български преглед, IV, кн. 3, с. 42-61].

Zlatarski 1901: Zlatarski, V. N. Ediny bulgarski nadpisy oty XV. vyaky. // Periodicheskoto spisanie na Bulgarskoto knizhovno druzhestvo vy Sofia, LXI, 726-730 [Златарски, В. Н. Единъ български надписъ отъ XV. въкъ. // Периодическо списание на Българското книжовно дружество въ София, LXI, с. 726-730].

Zlatarski 1902: Zlatarski, V. N. Nadpisy ot g. Shumeny. // Periodicheskoto spisanie na Bulgarskoto knizhovno druzhestvo vy Sofia. LXII, 223-224 [Златарски, В. Н. Надписъ отъ г. Шумень. // Периодическо списание на Българското книжовно дружество въ София, LXII, с. 223-224].

Zlatarski 1934: Zlatarski, V. N. Istoriya na bulgarskata darzhava prez srednite vekove. T. II. Sofia [Златарски, В. Н. История на българската държава през средните векове. Т. II. София].

РАЗКАЗИТЕ НА ЕЛИН ПЕЛИН В НЕМСКОЕЗИЧНОТО СПИСАНИЕ „DER BULGARIENWART“ В КОНТЕКСТА НА СЪБИТИЯТА В МЕЖДУВОЕННА БЪЛГАРИЯ

Илияна Обретенова-Велинов

ELIN PELIN' S SHORT STORIES IN THE GERMAN LANGUAGE PERIODICAL *DER BULGARIENWART* IN THE CONTEXT OF THE EVENTS IN BULGARIA BETWEEN THE TWO WORLD WARS
Iliyana Obretenova-Velinov

Abstract: *The third decade of the 20th century are considered in history as the time of preparation for the Second World War. Certainly propaganda is the way to reach the masses and the printed media was usually the tool to promote ideas to as many people as possible. In the periodical Der Bulgarienwart along with the publicistic texts there are many literary ones to find as well. The following article presents seven short stories by Elin Pelin, translated into German and published in the journal. By means of discourse analysis a first attempt is made to establish an interdisciplinary connection between the thematic scope of the short stories, the main translator Stefan Yovev' s views and the national socialist propaganda ideas during the period.*

Key words: *DerBulgarienwart, Elin Pelin, Stefan Yovev, National Socialism*

<https://doi.org/10.46687/EGHM6534>

По повод 145 години от рождението
на Димитър Иванов Стоянов (Елин Пелин)

„Но коренът ми е в селото, то е живо в душата ми и пиша за него с вълнение“
Елин Пелин

30-те години на ХХ век слагат край на затихналите след Първата световна война българо-германски икономически, дипломатически и културни отношения. В различни сфери на обществения живот се наблюдава масова германизация, като по този начин Германия настоятелно се стреми да устои и затвърди отново своите позиции с бившия си съюзник – България. Докато след 1933 г. Хитлер целеустремено марширува към налагане на националсоциалистическата доктрина в Третия райх, този процес в България не е толкова отявлел, а по-скоро деликатно прикрит в различни литературни и алтернативни политически кръгове. Все повече млади хора, недоволни от разклатената и корумпирана политическа обстановка, търсят изход от това положение и решения за бъдещето на България, намирайки ги в крайно десни идеологически движения и проекти. Един от най-достъпните канали за мащабно разпространение и пропагандиране на подобни визионерски възгледи е бил и остава периодичният печат – доказан във времето инструмент за прокламиране на алтернативни политически идеи.

Чрез прилагането на дескриптивния метод в настоящата статия са изследвани публикуваните разкази на Елин Пелин в превод на немски език в българското немскоезично списание *Der Bulgarienwart* (*Български наблюдател*), като е направен първи опит да се потърси интердисциплинарна връзка между проблематиката в произведенията на Елин Пелин и тяхната преводна рецепция в политико-историческия контекст на междувоенна България. Въз основа на дискурсия анализ се установява прокарване на националсоциалистическа

идеология чрез тематиката на литературни текстове, популяризирани в периодичния немскоезичен печат.

Периодичното издание *Der Bulgarienwart* (*Български наблюдател*) с подзаглавие – *Илюстрирано месечно списание за международен туризъм, стопанство и култура*, е издавано в България от януари 1933 г. до ноември 1943 г. с кратко, обусловено от военните действия в страната, прекъсване от ноември 1942 г. до юли 1943 г. Неговата цел е пробуждане на интереса на немскоезичното население в европейските страни към България и съответно популяризирането ѝ сред тях. Това се разбира още на първа страница на брой 1/1933 г. в гръмкия увод „Като въведение“¹ [Zum Geleit!] (Die Redaktion 1933/1: 1). В него редакционният колектив подхожда с огромно внимание към „уважаемите читатели“² [der verehrten Leser] и ги уверява, че си поставя „трудоемката“³ [mühevoll], но напълно „оправдаваща“⁴ [lohnende] целта си задача да спомогне за засилване на туризма към и в България, като това ще стане чрез пропагандиране на нейните морски, зимни и балнеоложки курорти, фолклор, култура и литература, национални, природни и културни паметници, както и с актуална информация за икономическото развитие и транспорт в страната. По този начин редакционният колектив разяснява избора на подзаглавие и тематизира съдържанието на периодичното издание. Акцентът е поставен върху теми, които са обособени най-общо в три насоки, а именно: туризъм, международен и на национално ниво; култура, представена чрез литературни и публицистични текстове, и икономическо развитие на страната, подкрепено от банкови отчети и стопански отраслови статистики. Отново от увода на първи брой от 1933 г. става ясно, че списанието е подкрепено финансово и споделя изцяло интересите на Генералната дирекция на Държавните железници и пристанища в България, чийто началник на Отделението за пропаганда и стопански туризъм при Главната дирекция на БДЖ е д-р Никола Марашлиев (вж. Mihaylov 2017: 21), който още от първи брой е редактор на *Der Bulgarienwart*. Пак в увода е посочено, че месечното издание е официален орган на Съюза на градовете (вж. ВРР 1969: 26) за опазване на националните исторически крепости и паметници. По-късно *Der Bulgarienwart* става и орган на Немския научен институт, основан в София през 1940 г., и на Българо-немското дружество за разширяване на културните връзки между България и националсоциалистическа Германия. Списанието е издавано от д-р Ернст Бинг, бивш капитан от артилерията на австрийската армия, а част от членовете на редакционния колектив са д-р Никола Марашлиев, д-р Оскар Вуди, Вилхелм А. Баумфелд, изявената и в Германия германистка и преводачка Сава Манолова, д-р Живка Драгнева и поетът Теодор Траянов.

Разглеждайки публицистичната конюнктура в България в началото на ХХ век се забелязва подем в журналистическото дело, както в българския, така и в чуждоезичния печат. По данни на публицистичната статистика, документирала периода от 1844 до 1944 в трите тома на справочника *Български периодичен печат* на Националната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“ гр. София, 43

¹ Преводът от немски език тук и до края е мой, ако не е посочен друг преводач – И. О.

² Преводът е мой – И. О.

³ Преводът е мой – И. О.

⁴ Преводът е мой – И. О.

немскоезични вестници и списания с различна тематика, обем, адресати, години и продължителност са били издавани в България (вж. ВРР 1969: 25-29). Като по-значими от тях могат да бъдат определени ежедневникът *Deutsche Balkan-Zeitung* (Немски балкански вестник) с илюстрирано приложение *Bumoua*, излизал през 1917 и 1918 г., отразявайки немските интереси в България по време на Първата световна война; също така *Bulgarische Wochenschau* (Български седмичен преглед), седмичник за политика, стопанство и култура, отразявал германо-фашистките интереси и излизал от 1940 до 1943 г. включително, и *Blätter der Deutschen Schule – Sofia* (Списание на немското училище – София), издавано между 1929 и 1939 г., представляващо илюстрирано списание на учениците от немската гимназия в София, като в него са поместени и първи литературни опити. Това ясно показва, че немскоговорящите българи в страната съставляват една значителна част от обществото, като разпространението на немския език се радва на възход не само благодарение на усиленото му преподаване в българските училища, а и благодарение на възстановяването на закритите немски училища след Първата световна война и основаването на нови такива в страната (вж. Lindenberg 1936: 3).

Литературните и публицистичните текстове в българската немскоезична периодика не са били предмет на изследване до началото на XXI век, когато Емилия Стайчева, поставя обещаващо начало в тази насока със статията, в която изследва културните страници на немскоезичното списание *Der Bulgarienwart* (вж. Staycheva 2005). В нея систематично са описани и представени произведенията на български автори, публикувани на страниците на списанието в превод на немски език, като е обърнато внимание и на всички статии, свързани с културния живот на българското общество през този период. Това изследване провокира интереса към тази тематика сред колеги – филолози и полага основите за бъдещи проучвания.

Няколко години по-късно Даниела Кирова предприема първия по рода си задълбочен анализ на литературни и публицистични текстове в рубриката „Фейлетон“ в немскоезичния вестник *Deutsche Balkan-Zeitung* (Немски балкански вестник), като събраният литературно-исторически материал допринася за проучването на развитието на българо-немските културни отношения по време на Първата световна война (вж. Kirova 2014). Това изследване не само спомага за изясняване на културно-историческата и литературната проблематика в този период, но и поставя една сериозна тематично-основополагаща рамка в междудисциплинарния дискурс на филологическо, литературно и медийно ниво.

В тази насока е и настоящата статия, в която чрез приложения дискурсен анализ се разглеждат публикуваните на страниците на периодичното издание *Der Bulgarienwart* литературни произведения на големия български писател Димитър Иванов Стоянов, световно известен сред литературната общественост най-вече с един от псевдонимите, под които пише, а именно Елин Пелин. Роден през 1877 г. в село Байлово, той израства в семейство, където книгите и образованието са на почет. Започва да пише още от ученическа възраст, като в младежките си години се увеличава повече по поезията. За пръв път се подписва с псевдонима Елин Пелин по од стихотворението „Тихи тъги“ (ноември 1897), отпечатано в сп. *Български преглед*. В зрялото си творчество се насочва към разказа и повестта, като продължава да пише детски и хумористични стихотворения⁵. Характерно за

⁵ <https://www.slovo.bg/showbio.php3?ID=85>

творчеството на всепризнатия „майстор на късия разказ“ е, че той до край остава верен на тематиката за селото, земята, хората и животните в българския бит и фолклор. Неговите спомени и впечатления за реалната, динамична и често трагична обстановка, в която живее българският селянин, неговите тревоги и неволи, неговото щастие, дори при най-малките жестове на съдбата, са основата на многобройните му произведения. Рисувайки сцените на селската идилия, запознавайки читателя с колоритните му персонажи, Елин Пелин се отличава от другите писатели, като Годор Влайков, Христо Максимов, Антон Страшимиров и Михалаки Георгиев (вж. Yanev 1994: 6) със своите живо определени и характерни черти в използвания език, в изграждането на един съвършено различен образ на селянина, не като плах, беспомощен, объркан, дълбоко страдащ в нещастieto си човек, а като трезвомислещ, съдържан, жилав, жизнен и иронично гледащ на света и себе си (вж. Yanev 1994: 15). Със своя стил и образност, изразяващи изконната и несекваща привързаност към селския живот, бит и живописност, Елин Пелин — певецът на българското село⁶, остава в съзнанието на поколенията като сладкодумен разказвач, повлиян в творчеството си от селската действителност, в която живее и прекарва голямата част от живота си.

Но всичко, което може да се каже тук за огромния талант на Елин Пелин, е вече многократно и мащабно изследвано, дискутирано, обобщено и написано. Целта на това изследване не е в литературно-критическо задълбочаване и анализ на публикуваните разкази в превод на немски език на големия писател и поет Елин Пелин в разглежданото периодично немскоезично издание, а в литературната и преводна рецепция на разказите му в политическо-историческата конюнктура на довоенна България. При преглед на отпечатаните разкази, изникват интересни въпроси, като: защо се публикуват точно тези разкази и точно на този автор; от кого са преведени на немски език и може ли да се направи връзка между основната тематиката в разказите, техния преводач и политико-историческата обстановка в България между двете световни войни?

От биобиблиографията на Елин Пелин, излязла от печат през 2002 г., става ясно, че до 1940 г. няма публикувани преводи на негови произведения в Австрия (има в Австро-Унгария, но не са на немски език, а на унгарски). През 1940 г. във Виена излиза от печат книгата *Bulgarische Novellen* (Български разкази) на Мели М. Шишманова и в нея, в неин превод на немски език, е поместен разказът на Елин Пелин „*Seltsame Beichte*” (Изповед) (вж. Vasileva 2002: 393). Но не такава е ситуацията в Германия. Отново от неговата био-библиография, се установява, че първите издадени разкази на Елин Пелин, в превод на немски език от Ото Мюлер-Нойдорф⁷, са „*Schnitter*” (Косачи) и „*Gevattergäste*” (Кумови гости), отпечатани в антологията *Blumen aus dem Balkan* (Цветя от Балкана) през 1917 г. в Берлин (вж. Vasileva 2002: 400). В нея са поместени преводите на немски език на избрани български стихотворения и разкази на автори като Хр. Ботев, И. Вазов, Ст. Михайловски, А. Страшимиров, К. Христов, П. К. Яворов, П. Тодоров, Ст. Чилингиров, Д. Немиров, както и два разказа на Елин Пелин (Schaller 2015: 19-21), като издаването на антологията става със съдействието на Немско-българското

⁶ <https://bulgarianhistory.org/elin-pelin/>

⁷ Ото Мюлер-Нойдорф е кореспондент на немската преса в София, като един от вестниците, за които е работил, е *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (Haralampieff 1982: 4).

дружество. Следват преводи от Рода Рода⁸ на разказите „*Der Advokat*” (Адвокат), „*Die Mönche*” (Братя), „*Der Junggesell*” (Ерген), „*Besuch aus der Heimat*” (Среща) и отново „*Zum Gevatter auf dem Besuch*” (Кумови гости), публикувани през 1918 г. в Хамбург и Лайпциг, в изданията от него сборник *Das Rosenland. Bulgarische Gestalter und Gestalten* (Страната на розите. Български творци и образи). До края на 30-те години на XX век са преведени и публикувани за немската читателска аудитория в Германия още „*Frühlingstrug*” (Пролетна измама) и „*Die Seele des Lehrers*” (Душата на учителя) отново от Рода Рода, както и „*Die Windmühle*” (Ветрената мелница), „*Liebe*” (Любов) и „*Kalina*” (Самодива), в превод на изключителната преводачка и филоложка Живка Драгнева, в книгата ѝ *Neue bulgarische Erzähler* (Съвременни български разказвачи), издадена през 1936 г. в Мюнхен. Също така разказът „*Seltame Beichte*” (Изповед) е публикуван на немски език веднъж в септемврийско-октомврийски брой на немското списание *Europäische Revue* (Европейски преглед⁹) през 1943 г. и чак през 1944 г. в Бреслау е издадена самостоятелно повестта „*Die Geraks*” (*Гераците*), в превод на немски език от Ерих Кюл (вж. Vasileva 2002: 400).

Така изглежда ситуацията с преводите на немски език на произведения на Елин Пелин извън България от началото на XX век до 1944 г. – периодът, през който е излизало месечно от печат и списанието *Der Bulgarienwart* в България, и периодът, който е предмет на това изследване. Но освен в Австрия и Германия преводни публикации на немски език на творби на Елин Пелин могат да бъдат открити и в българската немскоезична периодика. Още в първите броеве на *Deutsche Balkan-Zeitung* (*Немски балкански вестник*), немскоезичен вестник излизал ежедневно през 1917 и 1918 г., от 1-ви до 18-ти брой през януари 1917 г., е публикуван като роман с продължения първият превод на немски език на повестта „*Die Gerazi*“ (*Гераците*), а преводач е сътрудникът на *Deutsche Balkan-Zeitung* Хелмут фон ден Щайнен (Kirova 2014: 145-146). Позовавайки се на библиографията на Елин Пелин от 2002 г. и на изследването на рубриката „Фейлетон” във вестника (Kirova 2014), може да се твърди със сигурност, че това е не само първи превод на повестта на немски език, но и първа немскоезична преводна публикация на произведение от Елин Пелин в България. Отново от събраната био-библиография за автора, и потвърдено от библиографския указател за българска художествена литература на чужди езици, съставен от Веселин Трайков и издаден през 1964 г. (вж. Трайков 1964), става ясно, че чак през 1930 г. в брой 6 на българското немскоезично списание *Mitteilungen des Bundes Deutschsprechender in Bulgarien* (*Известия на Дружеството на говорещите немски език в България*), месечно издание на Дружеството на говорещите немски език в България, излизало от май 1930 г. до декември 1932 г., е поместен нов немски превод, този път на разказ от Елин Пелин, и той е познатият вече „*Zum Gevatter auf Besuch*” (Кумови гости) в превод от Рода Рода. Прави впечатление, че времевата рамка, която се образува от първия превод на немски език на

⁸ Рода Рода е псевдоним на Александър Розенфелд, роденият в Чехия австрийски офицер, който по време на Първата световна война е член на пресцентъра на австрийското върховно командване на няколко фронта и същевременно е изявен преводач и писател (Schaller 2015: 21).

⁹ Преводът е мой – И. О.

произведение на Елин Пелин, „Гераците” през 1917 г., до следващия – „Кумови гости” през 1930 г., публикувани в българска немскоезична периодика, е много разтеглена. Това от една страна може да се обясни с неразбирането и недооценяването на Елин-Пелиновото ранно творчество от тогавашните литературни критици¹⁰ от една страна, а от друга – с политическо-историческите събития в България, които обуславят различни от литературната тематика публикационни тенденции в немскоезичните издания в страната.

До публикуването на първия брой на *Der Bulgarienwart* през януари 1933 г. в България са публикувани само гореспоменатите два превода на немски език на произведения на Елин Пелин. Още през първата година в брой 12 на страница 13 е поместен за първи път, но както ще стане ясно по-нататък не и за последен, разказът на Елин Пелин „*Beltscho*” (*Старият вол*) в превод на немски език (Pelin 1933: 13). Творбата разкрива незаглъхващата привързаност на автора към селото и неговите обитатели, като предизвиква тъга и умиление за живота и смъртта на стария вол, наречен Белчо. Дори тръгнал си от селото, то никога не излиза от мислите, думите и сърцето на писателя, намирайки своето отражение в богатото му творчество. Точно този разказ поставя една своеобразна рамка на публикуваните в *Der Bulgarienwart* преведени разкази на Елин Пелин, тъй като последният превод на негово произведение, отпечатан в изданието, отново е „*Beltscho*” (*Старият вол*) в сборния брой 7-8 от 1941 г. (Pelin 1941: 28-29) и до края на издаване на списанието през ноември 1943 г. не е публикувано повече произведение от великия „майстор на късия разказ” Елин Пелин.

През следващата 1934 г. три нови разказа – „*Im Jenseits*” (*На оня свят*) (Pelin 1934a: 5-7), „*Ein Unglück*” (*Нещастие*) (Pelin 1934b: 13) и „*Die Wallfahrt*” (*Спасова могила*) (Pelin 1934c: 5-6) намират своето място на страниците на списанието, като техен преводач е писателят Стефан Йовев, а през 1935 г. само един разказ е поместен в брой 7 – „*Der Advokat*” (*Адвокат*) (Pelin 1935: 2-3). Поради факта, че в *Der Bulgarienwart* не е посочено изрично, кой е извършил превода, е интересен въпросът за преводача на разказите „Старият вол” и „Адвокат”. Докато за трите разказа, издадени през 1934 г. ясно е посочено, че това е Стефан Йовев, преводът на разказа „Старият вол” и през 1933 г. и през 1941 г. остава да витае в една преводаческа анонимност. Имайки предвид факта, че това произведение в превод на немски език за първи път е отпечатано на страниците на немскоезичното списание през декември 1933 г., само два месеца преди публикуването на последващия разказ – „На оня свят” (февруари 1934 г.), и знаейки, че преводач на „На оня свят” и на следващите два разказа е Стефан Йовев, би могло да се предположи, че и преводът на „Старият вол”, няколко месеца по-рано, също е от него. Отново царя преводаческа неизвестност и върху разказа „Адвокат”, публикуван през месец май следващата 1935 г. Но знаейки вече, че

¹⁰ За разлика от други автори като млад писател Елин Пелин бива посрешнат критично от д-р Кръстьо Кръстев - най-влиятелният критик на тогавашното време, който отказва да отпечата негови произведения в най-авторитетното за времето си списание “Мисъл”. По-късно Елин Пелин влиза в полемика и с Владимир Василев, издателя на списание “Златорог” и заместник на д-р Кръстьо Кръстев в литературната критика, и така си създава едно митично име за големия писател, никога не допуснат от официалните критици в официалната литература (Yanev 1994: 138-149).

първият превод на немски език на разказа е от Рода Рода през 1918 г. в антологията *Das Rosenland. Bulgarische Gestalter und Gestalten* (*Страната на розите. Български творци и образи*), може да се предположи твърдението, че именно неговият превод е поместен в брой 7/1935 г. След направеното сравнение на преведения разказ „Адвокат” в списанието със същия такъв в антологията, може със сигурност да се потвърди, че на страниците на *Der Bulgarienwart*, е публикуван същият разказ в превод на Александър Розенфелд (Рода Рода).

Следващият превод на разказ на Елин Пелин в *Der Bulgarienwart* е след две години, т.е. през юли 1937 г. в брой 7-ми – „*Die verstummten Glocken*” (*Занемелите камбани*) от белетристичния цикъл „Под манастирската лоза” (Pelin 1937: 3-5). Този сборник събира едни от най-добрите разкази на големия автор, като „Очите на свети Спиридон”, „Една обиколка на свети Георги”, „Чорба от греховете на отец Никодим”, „Жената със златния косъм” и други. Издаден през 1936 г., той е жизнена интерпретация на народния дух и макар героите му да не са селяни, а монаси и светци, и макар, че тук не съществува връзката човек - природа или човек - държава, а събитията се обясняват от свързаността между човека и бога, цикълът носи бодрост, мъдрост и поучителност. Преводач на разказа „Занемелите камбани” на немски език е Живка Христова Драгнева¹¹ - българска преводачка от немски, френски и английски език и литературна изследователка, име, положило традициите на преводната литература в България. В контекста на идеологичния цикъл „Под манастирската лоза” трябва да се отбележи и последният, различаващ се от другите, но не последен за списанието, публикуван разказ – „*St. Georgs Feldrundgang*” (*Една обиколка на Свети Георги*) (Pelin 1939: 10). И двата публикувани разказа от сборника „Под манастирската лоза” са прекрасни и изпълнени с дълбок смисъл, носещи в себе си морал, вяра и доброта. Тук преводач е Хайнрих Нивьонер¹², известен германист, който след Втората световна война от 1951 г. работи в Института по немски език и литература към Германската академия на науките в Берлин.

Въпреки че не е превод на произведение от Елин Пелин, тук трябва да се отбележи и статията в брой 1 от 1939 г. на Сава Манолова, главна редакторка и от 1939 г., след смъртта на досегашния собственик и издател д-р Ернст Л. Бинг, собственичка на списанието. Поводите се два - 60-годишният юбилей и 40 години творческа дейност на Елин Пелин (Manolova 1939: 7-8). Тя го нарича „глашатай на българската земя”¹³ [ein K nder der bulgarischen Erde], а неговите произведения – „вечни”¹⁴ [ berzeitlich]. Въпреки времето несъответствие - писателят вече е бил навършил 60 години през 1937 г., статията е възхвала и преклонение пред творческия гений на големия Елин Пелин.

За десетте си години публикационен живот изданието *Der Bulgarienwart* става дом и дава глас не само на седем различни, преведени на немски език, къси разкази от Елин Пелин, но на общо осем техни публикации. Това, че първият отпечатан разказ е и последният такъв, предполага една цикличност и създава чувство на завършеност. Тази многобройност на публикуваните разкази от Елин

¹¹ <https://literaturensviat.com/?p=127837>

¹² <https://archiv.bbaw.de/nachlaesse/nachlaesse/niewoehner-heinrich>

¹³ Преводът е мой – И. О.

¹⁴ Преводът е мой – И. О.

Пелин в периодичното издание е първото нещо, което прави веднага впечатление. Не може да не се отчете фактът, че до 1933 г. (публикуването на първия негов разказ в списанието *Der Bulgarienwart*) единствено преводите на повестта „Гераците“ и разказа „Кумови гости“ са намерили присъствие в българската немскоезична преса. А от 1933 г. в рамките на осем години до 1941 г. само в едно от всички немскоезични издания през този период, но за сметка на това почти всяка година, в страната са публикувани цели седем разказа на Елин Пелин. Но за да се обясни това „внезапно“ популяризиране на българския автор сред немскоговорящото общество в България и в чужбина, трябва публикациите на неговите разкази на немски език да се разгледат не само в политико-историческия контекст на довоенна България, а също така и през призмата на нейната млада генерация – едно поколение от интелектуалци-идеалисти, което общественикът и журналист Стефан Попов¹⁵ нарича „Третото поколение“ (Роров 1981), и на което е представител и принадлежи преводачът на някои от изброените разкази – Стефан Йовев.

Широкото разпространение на немския език, както и неговото прагматично възприемане от българския народ, се свързва с историческата, дипломатическата, икономическата и политическата динамика на събитията в периода между двете световни войни. След Първата световна война българо-германските дипломатически отношения остават в застои по времето на управлението на БЗНС и Александър Стамболийски до деветоюнския преврат, когато правителството е свалено и е съставено ново, начело с Александър Цанков. В последващите години дипломатическите отношения между двете държави остават по-скоро неутрални, отколкото изявено приятелски, когато през 30-те години отново настъпва сближаване и търсене на „сърдечен“ диалог с германците, продиктувани най-вече от неотстъпчивата позиция на Франция и Великобритания за ревизиране на тежките репарации и разоръжаването, и надеждата, че Ваймарската република ще помогне в тази насока и на България. (вж. Markov 1984: 13-25).

Разпространяващата се германизация през 30-те години на XX век се наблюдава във всички сфери на обществения живот на българите, но най-силно е изразена в икономически, образователен, културен и военен аспект. Отчита се подем в икономическите отношения, когато на 22 август 1932 г. се подписва първата българо-германска клирингова спогодба, включваща договора от 24 юни 1932 г. за търговия и корабоплаване. По този начин страните си дават правото на най-облагодетелствана нация във външната търговия, но с клиринговите мерки, които България получава срещу своите стоки, може да купува само на германския пазар. Така клиринговите сделки спасяват българското село, но и затвърждават зависимостта на България от Германия в експортната търговия. Възстановяват се немските училища, затворени и забранени след Първата световна война, и се

¹⁵ Стефан Попов е писател и философ, дълги години активист в емигрантските среди, говорител в Радио „Свободна Европа“, дългогодишен главен редактор на българската секция на „Гласът на Америка“ и главен редактор на българското списание „Млада България“, издавано между 1932 и 1940 г. От 1938 г. е и главен редактор на списанията „Нация и политика“ и „Пролом“. Около тези списания се формира влиятелен профашистки интелектуален кръг (вж. Metodieva 2021: 264-273).

изграждат нови такива. От статията на писателя Паул Линденберг¹⁶ в брой 3 от 1936 г. на немскоезичното издание *Der Bulgarienwart* може да се почерпи достоверна информация, че немски училища има в София, Пловдив, Варна и Бургас, където учат предимно българчета, като само в София в Немското училище се обучават 836 българчета и само 103 германчета (Lindenberg 1936: 3). Поради това не е изненадващ фактът, че разпространението и изучаването на все възприемания от населението за прагматичен немски език нараства с бързи темпове. В университетските среди също се наблюдава засилване на немското присъствие чрез изнасяне на доклади от немски политици, общественици и учени, намирайки там поприще за прокарване на крайнодясната германска идеология. Изнасят се и лекции за културното строителство на нова Германия и за изясняване на еврейския въпрос, като се забелязва и засилена активност на дейността на Германско-българското дружество в Берлин и на Българо-германското дружество в София. В армията присъствието на Германия е също осезаемо – военната техника се модернизира, провеждат се обучения, дори униформите на офицерите се доставят от Третия Райх (вж. Metodieva 2021: 260-262).

По това време България е обхваната от обществено недоволство и критики към съществуващата стопанска, политическа и обществена система. Партиите не са сплотени, сред младите преобладават песимистични нагласи без виждане за ясно бъдеще на страната. Поддръжниците на тези настроения търсят опора в едно митологизирано минало на слава, възход и съзидание и виждат в националсоциализма спасителна нова управленска система, възможност за изход от тази кризисна политическа обстановка, и за изграждането на един нов български дух със стабилни национални и социални устои (вж. Metodieva 2021: 266-267). И точно в тази угнетена обстановка израства генерацията, наречена от журналиста, писател и идеолог Стефан Попов „Третото поколение“. Това са интелектуалци, млади хора, чиито рождени дати трябва да се търсят в първите години на ХХ век, които са имали възможността да следват в реномирани европейски университети и да попият от културата и модерните идеи на съвременното си. „Третото поколение“ - поколението на самия Стефан Попов - той очертава като пионерско, търсещо нови истини и проправящо културни пътища (Popov 1981). А за младежите от новосъздалите се движения и организации това е единствено възможно чрез възприемане на идейното поведение на дясно визионерство.

Всичко това води до все по-голяма зависимост, идейна подкрепа и от там влияние от страна на Германия, натрупващо се в обществения живот и нагласите на българина. Един от най-ефикасните и доказани във времето инструменти за прокарване на нови, революционни идеи е бил и си остава българската преса, а специално за разпространяване на така нужните за Третия райх националсоциалистически позиции – немскоезичните периодични издания. Статията „Nationalsozialistische Rechtserneuerung“ (*Националсоциалистическа правна реформа*¹⁷) от 1936 г. в списанието *Der Bulgarienwart* от д-р Вернер Шпор е само един от примерите. Той използва за нейно мото част от първата правителствена декларация на Хитлер от 23 март 1933 г., в която фюрерът

¹⁶ Паул Линденберг е писател и главен секретар на основаното в Берлин през 1916 г. Германско-българско дружество (вж. Kirova 2014: 41).

¹⁷ Преводът е мой – И. О.

призовава, че тяхната „... правна система трябва на първо място да служи за запазването на националната общност. Не индивидът, а народът може да бъде обект на правна загриженост¹⁸” (Spohr 1936: 11-13). Въпреки че статията е оставена без коментар от страна на редакционния колектив, тя е една предварителна заявка за ориентацията и лоялността на списанието.

Но възможно ли е не само чрез публицистични текстове, но и чрез проблематиката на литературни такива, да са се правили опити за внушаване на идейни възгледи за целите на националсоциалистическата пропаганда? Възможно ли е по-специално тематиката в публикуваните преведени разкази на Елин Пелин в немскоезичното списание да е послужила за пропаганден мост между позициите на националсоциализма и битието, а от там и за нагласите на немскоговорящите читатели? Случайност ли е засилената дейност по немските преводи на произведения на Елин Пелин, и то отразена в *Der Bulgarienwart*, списание разпространявало се както в България, така и в други европейски страни? Може би съществува такава червена нишка, която да доведе до подобна взаимосвързаност.

Но нека първо да се обърне внимание на основното съдържание в разказите на Елин Пелин. Тематиката за българското село, за бита и самоличността на неговите обитатели е смисъла на емблематичното му творчество, представен пред читателската публика като модел за подражание. През 30-те години на XX век такъв курс на застъпничество на живота в българското село, като стожер на едно по-духовно и естествено общество, поддържа и един друг писател и философ – Стефан Йовев. С оглед на този факт, за никой не би трябвало да бъде изненадващо, че точно Йовев е преводач на по-голямата част от публикуваните разкази в *Der Bulgarienwart*. Но кой е Стефан Йовев?

Възможен отговор на този въпрос дава статията на Васил Балеvски от 2009 г. за писателя на антитоталитарна литература Стефан Маринов Йовев, или по-известен с прозвището си Стефан Троянски. Балеvски описва в изследването си Йовев като писател в емиграция, „... личност [...] създава най-силната и най-стойностната антитоталитарна (антикомунистическа) литература в Германия” (Balevski 2009: 322). За него Балеvски твърди, че е роден през 1908 г. в Троян (може би родното място е препратка към псевдонима му, с който се подписва). Завършва гимназиалното си образование в Хамбург, Германия, където баща му е бил представител на тютюнева фабрика. По-късно следва в София и се дипломира в Стопанския факултет на Свободния университет. След септември 1944 г. напуска България и заминава за Виена, където става член на българското правителство в изгнание под председателството на проф. Александър Цанков. През 1948 г. защитава докторска степен по философски науки в университета в Кьолн. Повече от 20 години е лидер на емигрантския печат в Германия и Европа. Умира в Мюнхен през 1999 г. и до смъртта си пише книги, брошури, статии и монографии, отразяващи идейната му борба срещу световния комунизъм (вж. Balevski 2009: 323-324). Но дали това е същият Стефан Йовев, превел и предоставил за публикуване в разглежданото списание Елин-Пелиновите разкази? Този въпрос е провокиран от обстоятелството, че както в медийното пространство, така и в статията на Балеvски, авторът е известен като Стефан Маринов, а не Стефан Йовев по фамилно име, или като Стефан Троянски - неговия псевдоним. Друг въпрос

¹⁸ Преводът е мой – И. О.

относно самоличността на преводача на Елин-Пелиновите разкази, който се поражда от статията е, защо Балеvски не е споменал за негови публикации или преводи преди 1944 г., а представя само творчеството му в емиграция? Тук възможният отговор е свързан с предположението, че в статията си Балеvски изследва антиоталитарната литература, а споменаването на по-ранни преводи или публикации на автора Стефан Йовев би било ирелевантно.

Отново в медийното пространство, в търсене на името Стефан Йовев, се открива философ, критик и писател, живял и творил по същото време, написал статии като: „Кичът” в съвременния културен живот“ през 1937 г., „Въздържателното движение като упадъчна проява” през 1939 г. и „Селячеството като основа на нацията”, публикувана през 1942 г., и други. Негови са и книгите „Кюстендил в миналото и сега” от 1936 г., „Варварска кръв” от 1937 г. и „Национална култура”, публикувана през 1938 г. В „Периодическите (*sic!*) сборници *Философия и социология*” освен публикуваните му собствени статии, има негови преводи на статии от немски на български език. Също така от задната корица на сборника, в книга 2 от 1942 г., става ясно, че е и член на редакционния колектив. Негови статии са поместени също и в списанието „*Философски преглед*”¹⁹. Тук е мястото да се спомене и статията на журналиста Георги Боршуков за Стефан Йовев, публикувана на страниците на вестник „*Предел*” от 1937 г., в която авторът се изказва критично и не много ласкаво за писателя Стефан Йовев, дръзнал да отхвърли вижданията на проф. Асен Златаров²⁰, привърженик в своите публицистични трудове на леви социалистически идеи (вж. Vorshukov 1937: 1 и 4).

Ако се пренебрегне фактът за различното отразяване на името на автора – веднъж като Стефан Йовев, а друг път като Стефан Маринов или Стефан Троянски, и знаейки вече от статията на Васил Балеvски, че Маринов е все пак презимето на писателя, може да се предположи, че става дума за един и същи човек и това е преводачът на Елин-Пелиновите разкази на немски език.

Довод в подкрепа на тази теза може да се потърси в разбиранята и вижданията, отразени в творчеството на Стефан Йовев. На първо място – следването на националсоциалистическите доктрини и изявената антикомунистическа позиция, която Йовев поддържа до края на живота си. Балеvски твърди, че писателят „има около 6000 печатни страници произведения на фронта на идейната борба срещу световния комунизъм” (Balevski 2009: 324). В отделни статии от Стефан Йовев преди 1944 г. се срещат изказвания в подкрепа на германските позиции и отричане на „... руския[*t*] месианизъм - сантименталното, безволево човеколюбие [...] на гнила, упадъчна основа” (Yovev 1941b: 16). В статията си „Нова Европа” в сборника „*Философия и социология*” от 1941 г. Йовев описва „новия[*t*] европеец” не като човек, който се увлича по „упадъчни и утопични идеологии” и чете „марксистическа (*sic!*) литература”, която „от десетилетия насам е наводнила страната”, а като „образован[*ия*] човек”, който трябва да се учи от „епохалните съчинения на ръководителя на новия ред, като напр. „*Моята борба*” от Адолф Хитлер”, за която авторът изразява

¹⁹<http://www.philosophybg.com/wpcontent/uploads/2011/05/%D0%A4%D0%B8%D0%BB%D0%BE%D1%81%D0%BE%D1%84%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B3%D0%BB%D0%B5%D0%B4.pdf>

²⁰ <https://bulgarianhistory.org/asen-zlatarov-v-služba-na-choveka/>

съжаление, че не е преведена още на български език. Пак там се споменава, че е започнала да излиза периодична библиотека „Нова Европа”, която има за цел да издаде написани трудове на *„най-авторитетните експоненти на националсоциалистическата мисъл, разясняващи новите схващания на националсоциализма из всички области на материалния и духовен живот”* (Yovev 1941a: 141).

В статията от 2011 г. на Нина Димитрова *„Кафенето/Кръчмата - свърталище на „асфалтената” интелигенция: визии на междувоенния български авторитаризъм”* името на писателя Стефан Йовев се свързва с гореспоменатото идейно движение „Третото поколение”, по-рано разгледано в изследването, което вижда и търси своите решения на национално ниво в духа на утвърждаващия се националсоциализъм в страната. Димитрова умело определя *„кафенето/кръчмата като един от модусите на интелигентското битие”* (Dimitrova 2011: 133), като фокусът е върху отношението на част от авторитарните идейни движения по това време е насочен към този битиен модус на българската интелигенция, която обуславя елита на нацията. Този маргинален аспект - кафенето/кръчмата - е разгледан като част от градската, а не от селската култура. Противопоставени са пространствените модуси град - село, като тази опозиция еднозначно е съпоставена с опозицията болно - здраво, лошо - добро. Така на българското село се приписва една чувственост и сантименталност, селячеството бива фаворитизирано в хармоничен резонанс с новите авторитарни програми, а градът, заедно с градската интелигенция, е принизен до упадъчен (Dimitrova 2011: 132-134). Това не би трябвало да предизвиква учудване и поради факта, че след клиринговите спогодби на Хитлер се гледа като на спасител на българското село от дясно крайните движения в България.

Тезата за селото, като начин на живот, със своите положителни възпитателни функции, и на неговата алтернатива – града, и съответно градската интелигенция, с техните изродени и упадъчни морални устои, е основата, която доминира в публицистичните текстове на автора Стефан Йовев. Този факт още повече допринася за изграждането на неговия образ на писател, преводач и философ, доближавайки го идейно до разпространяващите се германофашистки позиции. Има много примери за това в неговото публикувано творчество, например: в книгата си *„Национална култура”* от 1938 г. авторът постулира, че

„Бай Ганю не е българския селянин, нито търговец, нито индустриалец, а българския интелигент. Сборище от лица, лишени от каквато и да било култура - това е съвременната българска интелигенция. [...] Днешните български лекари, адвокати [...] вместо да бъдат елита на нацията, са баласт за племето ни...”
(Yovev 1938: 19),

а в статията си във *„Философски преглед”* година по-рано през 1937 г. той категорично заявява, че *„един обикновен селяк, със своя примитивен дух, цялостен характер и неизкуственост, внушава повече уважение към личността си, отколкото вманиячените, жалки “културтрегери”...”* (Yovev 1937: 66). Апотезът на селското е постоянно в съжденията на Стефан Йовев, а градската култура и морал се свеждат до *„една упадъчна свръхцивилизация”*, която има *„неблагоприятни симптоми”* и *„гнили признаци”*, и е *„результат от неестествен,*

изнежен градски живот” (Yovev 1941 b: 19). Още една опозиция изниква от противопоставянето на града на селото като маргинални единици. Тъй като десните идеологични движения и кръгове се възхищават на принципите на бита в селото, градския начин на живот и култура се свързва повече с левите социалистически политически течения. Изгражда се опозицията ляво - дясно, съответстваща на опозицията град - село. Това се разбира най-добре в критичната статия на Георги Боршуков за Стефан Йовев, наричайки го „един господин, на когото името е Стефан Йовев – не бихме го споменали, ако не трябва да остане в нашата литература като синоним на нахалство” (Borshukov 1937: 1), по повод на това, че Йовев дръзва да напише брошура, опровергаваща вижданията на Асен Златаров – известен в литературните и публицистични среди с левите си комунистически убеждения.

Представите за „добрата” селска и „лошата” градска среда са типични за авторитарния националистически дискурс от междувоенния период, а това от своя страна е основното в начина, по който е възпято селото в творчеството на Елин Пелин. Тези възгледи биха дали възможен отговор на въпроса за „внезапно” зачестилите преводи на немски език на разказите на българския писател Елин Пелин и да се направи връзка между преводача и тяхното публикуване в немскоезичното списание *Der Bulgarienwart*. Стефан Йовев доказано е преводачът на три, а може би и на четири²¹ от седемте разказа на Елин Пелин, поместени в периодичното издание. В следствие на настоящия анализ, би могло да се изкаже твърдението, че подборът и публикуването на голяма част от литературните текстове са били с цел разпространяване на националистични внушения и ценности. През 30-те години на XX век пропагандната германофашистка култура превзема и се внедрява успешно в много сфери от обществения живот, подпомогната от младежките организации на националсоциалистически ориентираните идейно-политически кръгове, които харесват, възприемат и подкрепят идеята за селският бит в социума, като „основа на нацията”²². А от кой друг голям словесен художник би могло да се почерпи повече истинност за моралните устои на българския селянин, и кой друг би могъл така ефирно и самоиронично да втъче в произведенията си красотата и извисената духовност на българското село, ако не големият писател и радетел на българското село Елин Пелин.

От всичко написано дотук се достига до извода, че Елин-Пелиновите разкази целенасочено и с умисъл са преведени на немски език, повечето от които от писателя и поддръжник на националсоциалистическите идеи Стефан Йовев. Публикувани в списанието *Der Bulgarienwart*, разказите са използвани да докоснат немскоговорящата аудитория не само със своята сюжетна интенция, която безспорно умело разкрива и презентира българския бит и душевност, но и да предадат и внушат правилната за времето си германска идеология, порицавайки всичко градско за сметка на покровителстваното селско население. Това

²¹ Без да има други данни за преводача, най-логичното и близко предположение е, че разказът “Beltscho” (Старият вол), публикуван два пъти, и през 1933 г. и през 1941 г., е от писателя Стефан Йовев.

²² Стефан Йовев публикува през 1942 г. статия със заглавие: “Селячеството като основа на нацията” (Yovev 1942: 10-28).

твърдение от направения анализ влиза в разрез със строгата позиция на редакцията, представена в увода към първи брой на периодичното издание, че редакционният колектив ще се стреми да привлече вниманието на уважаемите читатели към всичко, от което чуждите страни може да се заинтересуват относно България, с изключение на политиката, която завинаги е забранена в статиите по страниците на списанието (*Die Redaktion 1933: 1*). И показва едно възможно намерение за влияние върху мисленето и нагласите на немскоезичните читатели.

В заключение може да се каже, че рецепцията на публикуваните разкази на Елин Пелин в превод на немски език допринася, макар и без каквито и да било интенции от страна на „майстора на късия разказ“, за прикритото пропагандиране на целите и идеалите на фашистка Германия още от самото начало на издаване на немскоезичното списание, въпреки че това е в противоречие с официалната му позиция. Този принос трябва да се разглежда от гледна точка на възприемането на текстовете като вече завършено авторово творчество, а не замисъл, и като умело използване на тематиката в неговите разказите в унисон с намеренията на германската пропагандна култура. Въпреки, че това твърдение звучи потискащо и тъжно в нашето съвремие, и изследваният период принадлежи към най-мрачните в световната история, не може да се отрече огромният и незаменим принос на списанието *Der Bulgarienwart*, на страниците на което са отпечатани първи преводи на отделни разкази на Елин Пелин на немски език.²³

Немскоезичното периодично списание *Der Bulgarienwart* (Български наблюдател) заслужава своя подробен преглед и изчерпателно изследване. Не само защото е издавано в България, и по този начин е част от журналистическата, културна и литературна история на страната, а защото се явява като информационен мост между България и европейските държави. Изключително важната му роля на свързващо звено между немскоезичната и българската литература и култура, икономика и туризъм обуславя и значителното му стратегическо положение в международния политически, исторически и културен дискурс в изследвания период. Създава се първоначално с цел да пропагандира културното и икономическо състояние, както и състоянието на туризма в България след Първата световна война в мащаб, излизащ извън пределите на страната и обхващащ немскоезичното население в Европа, като в последствие става официална трибуна на герmano-фашистката идеологическа пропаганда. Популярността му е голяма не само у нас и в немскоезичните страни Германия и Австрия, а и в съседните на тях страни, като по този начин оказва силно влияние в обществения живот, нагласите и мисленето на немскоезичната аудитория в целия си ареал на разпространение в навечерието и в началото на Втората световна война.

²³ Твърдението е въз основа на наличните източници до настоящия момент (вж. Traykov 1964, Haralampieff 1982, Vasileva 2002, Kirova 2014).

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Balevski 2009:** Balevski, V. Stefan Marinov Yovev (Stefan Troyanski) nay-golyamoto ime v bulgarskata emigrantska antitotalitarna literatura v Germaniya. - V: Chernokozhev, V., B. Kunchev, E. Sugarev. Antitotalitarnata literatura. Sofia: Izdatelski tsentar "Boyan Penev", 321-328 [Балевски, В. Стефан Маринов Йовев (Стефан Троянски) най-голямото име в българската емигрантска антитоталитарна литература в Германия. - В: Чернокожев, В., Кунчев, Б., Сугарев, Е. Антитоталитарната литература. София: Издателски център „Боян Певен“, 321-328].
- Borshukov 1937:** Borshukov, G. As. Zlatarov "unishtozhen". // Predel, 1-4 [Боршуков, Г. Ас. Златаров „унищожен“. // Предел, 1-4].
- BPP 1969:** Balgarski periodichen pechat 1844-1944, T. III, Sofia: Natsionalna biblioteka "Sv. Sv. Kiril i Metodiy", 25-29 [Български периодичен печат 1844-1944, Т. III, София: Национална библиотека "Св. Св. Кирил и Методий", 25-29].
- Die Redaktion 1933:** Die Redaktion. Zum Geleit. // Der Bulgarienwart, Vol. 1, 1.
- Dimitrova 2011:** Dimitrova, N. Kafeneto/Krachmata – svartalishte na „asfaltinata“ inteligentsiya: vizii na mezhduvoenniya bulgarski avtoritarizam, 131-137 <<http://tksi.org/SUB/papers/2-2/2-2-19.pdf> (status 25.08.2022)> [Димитрова, Н. Кафенето/Кръчмата – свърталище на „асфалтената“ интелигенция: визии на междувоенния български авторитаризъм, 131-137].
- Haralampieff 1982:** Haralampieff, K. Otto Muller-Neudorf – sein Wirken für Bulgarien. - In: Gesemann, W., Haralampieff, K., Schaller, H. (Hrsg.). 1300 Jahre Bulgarien. Studien zum 1. Internationalen Bulgaristikkongress Sofia 1981. Teil 2. München: Otto Sagner Verlag, 3-20.
- Hadzhikosev 2004:** Hadzhikosev, R. Leksii po bulgarska literatura (1918-1944). Bukuresht: Universitetsko izdatelstvo v Bukuresht [Хаджикосев, Р. Лекции по българска литература (1918-1944). Букурещ: Университетско издателство в Букурещ].
- Kirova 2014:** Kirova, D. Literaturni i publitsistichni tekstove v rubrikata „Feyleton“ na bulgarskiya nemscoezičen vestnik „Doyche Balkan-Tsaytung“. Shumen: Universitetsko izdatelstvo „Episkop Konstantin Preslavski“ [Кирова, Д. Литературни и публицистични текстове в рубриката „Фейлетон“ на българския немскоезичен вестник „Дойче Балкан-Цайтунг“. Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“].
- Lindenberg 1936:** Lindenberg, P. Wieder in Bulgarien. // Der Bulgarienwart, Vol. 3, 1-5.
- Manolova 1939:** Manolova, S. Elin Pelin, ein Kunder der bulgarischen Erde feiert Jubiläum! // Der Bulgarienwart, Vol. 1, 7-8
- Markov 1984:** Markov, G. Bulgaro-germanskite otnosheniya 1931-1939. Sofia: Izdatelstvo Nauka i izkustvo [Марков, Г. Българо-германските отношения 1931-1939. София: Издателство Наука и изкуство].
- Metodieva 2021:** Metodieva, Yu. "Tretoto pokolenie" – s belezi na kontrakultura, no i na fashistkiya "ideologichen minimum". – V: Grekova, M., P. Kabakchieva, M. Hristov, M. Yakimova. Vreme i pamet. Yubileen sbornik za 70-godishninata na Lilyana Deyanova. Sofia: Narodna biblioteka "Sv. Sv. Kiril i Metodiy", 259-274 [Методиева, Ю. „Третото поколение“ - с белези на контракултура, но и на фашисткия „идеологически минимум“. – В: Грекова, М., Кабакчиева, П., Христов, М., Якимова, М. Време и памет. Юбилеен сборник за 70-годишнината на Лиляна Деянова. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 259-274].
- Mihaylov 2017:** Mihaylov, P. Prinos kam istoriyata na stopanskiya turizam v Bulgaria predi 1944 godina. Studiya. Plovdiv: Intelekspert-94 [Михайлов, П. Принос към историята на стопанския туризъм в България преди 1944 година. Студия. Пловдив: Интелексперт-94].
- Pelin 1933:** Pelin, E. Beltscho // Der Bulgarienwart, Vol. 12, 13.
- Pelin 1934a:** Pelin, E. Im Jenseits // Der Bulgarienwart, Vol. 2, 5-7.

- Pelin 1934b:** Pelin, E. Ein Unglück // Der Bulgarienwart, Vol. 3, 13.
- Pelin 1934c:** Pelin, E. Die Wallfahrt // Der Bulgarienwart, Vol. 12, 5-6.
- Pelin 1935:** Pelin, E. Der Advokat // Der Bulgarienwart, Vol. 7, 2-3.
- Pelin 1937:** Pelin, E. Die verstummten Glocken // Der Bulgarienwart, Vol. 7, 3-5.
- Pelin 1939:** Pelin, E. St. Georgs Feldrundgang // Der Bulgarienwart, Vol. 5, 10.
- Pelin 1941:** Pelin, E. Beltscho // Der Bulgarienwart, Vol. 7-8, 28-29.
- Pondev 1977:** Pondev, P. Elin Pelin v bulgarskata kritika. Sofia: Bulgarski pisatel [Пондев, П. Елин Пелин в българската критика. София: Български писател].
- Popov 1981:** Popov, St. Tretoto pokolenie. – V: Bulgarskata ideya. Myunhen, <
<https://kultura.bg/web/%D1%82%D1%80%D0%B5%D1%82%D0%BE%D1%82%D0%BED0%BF%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5/> (status 27.08.2022) > [Попов, Ст. Третото поколение. – В: Българската идея. Мюнхен].
- Schaller 2015:** Schaller, H. Bulgarische Literatur in Deutschland: Von den Anfängen am Ende des 19. und bis zum Beginn des 21. Jahrhunderts. In: Schaller, H., Comati, S., Krauß, R. Bulgarien-Jahrbuch 2013. Verlag Otto Sagner München–Berlin–Leipzig–Washington, D.C., 11-48.
- Spohr 1936:** Spohr, W. Nationalsozialistische Rechtserneuerung. // Der Bulgarienwart, Vol. 1, 11-13.
- Staycheva 2005:** Staycheva, E. Die Kulturseiten der Zeitschrift „Der Bulgarienwart“ im historischen Kontext der 30er Jahre des 20. Jahrhunderts. – In: Riecke, J., Schuster, B. Deutschsprachige Zeitungen in Mittel- und Osteuropa. Berlin: Weidler, 457 – 476.
- Traykov 1964:** Traykov, V. Bulgarska hudozhestvena literatura na chuzhdi ezitsi. Bibliografski ukazatel 1823-1962. Sofia: Darzhavno izdatelstvo “Nauka i izkustvo” [Трайков, В. Българска художествена литература на чужди езици. Библиографски указател 1823-1962. София: Държавно издателство “Наука и изкуство”].
- Vasileva 2002:** Vasileva, E., R. Trendafilova, G. Sredkova. Elin Pelin 1877-1949. Biobibliografiya. Sofia: Narodna biblioteka “Sv. Sv. Kiril i Metodiy” [Василева 2002: Е. Василева., Р. Трендафилова, Г. Средкова. Елин Пелин 1877-1949. Биобиблиография. София: Народна библиотека “Св. Св. Кирил и Методий”].
- Yanev 1994:** Yanev, St. Elin Pelin. Veliko Tarnovo: Abagar [Янев, Ст. Елин Пелин. Велико Търново: Абгар].
- Yovev 1937:** Yovev, St. “Kichat” v savremenniya kulturen zhivot. // Filosofski pregled, kn. 1, 62-70 [Йовев, Ст. „Кичът“ в съвременния културен живот. // Философски преглед, кн. 1, 62-70].
- Yovev 1938:** Yovev, St. Natsionalna kultura. Sofia: Kultura [Йовев, Ст. Национална култура. София: Култура].
- Yovev 1939:** Yovev, St. Vazdarzhatelnoto dvizhenie kato upadachna proyava. // Filosofski pregled, kn. 3, 276-283 [Йовев, Ст. Въздържателното движение като упадъчна проява. // Философски преглед, кн. 3, 276-283].
- Yovev 1941a:** Yovev, St. Nova Evropa. // Filosofiya i sotsiologiya, kn. 1, 139-144 [Йовев, Ст. Нова Европа. // Философия и социология, кн. 1, 139-144].
- Yovev 1941b:** Yovev, St. Revolyutsiya v etikata // Filosofiya i sotsiologiya, kn. 1, 1-21 [Йовев, Ст. Революция в етиката. // Философия и социология, кн. 1, 1-21].
- Yovev 1942:** Yovev, St. Selyachestvoto kato osnova na natsiyata. // Filosofiya i sotsiologiya, kn. 2, 10-28 [Йовев, Ст. Селячеството като основа на нацията. // Философия и социология, кн. 2, 10-28].

ОНЛАЙН ИЗТОЧНИЦИ

25.08.2022 г. < <https://www.slovo.bg/showbio.php3?ID=85> >

25.08.2022 г. < <https://bulgarianhistory.org/elin-pelin/> >

25.08.2022 г. < <https://bulgarianhistory.org/asen-zlatarov-v-služba-na-choveka/> >

25.08.2022 г. < <http://www.philosophybg.com/wp-content/uploads/2011/05/%D0%A4%D0%B8%D0%BB%D0%BE%D1%81%D0%BE%D1%84%D1%81%D0%BA%D0%B8-%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B3%D0%BB%D0%B5%D0%B4.pdf> >

25.08.2022 г. < <https://literaturesviat.com/?p=127837> >

25.08.2022 г. < <https://archiv.bbaw.de/nachlaesse/nachlaesse/niewoehner-heinrich> >

СЕМАНТИЧНИ РАЗШИРЕНИЯ НА ГЛАГОЛИТЕ ЗА ВЪЗПРИЯТИЕ В АНГЛИЙСКИ И БЪЛГАРСКИ ЕЗИК ОТ КОГНИТИВНА ГЛЕДНА ТОЧКА

Цветалина Анева

SEMANTIC EXTENSIONS OF VERBS OF PERCEPTION IN ENGLISH AND BULGARIAN FROM A COGNITIVE PERSPECTIVE

Tsvetalina Aneva

Abstract: *The study discusses the different extensions in the semantic field of visual, auditory, tactile, gustatory and olfactory perception verbs in English and Bulgarian within the framework of Cognitive Linguistics. The analysis outlines 41 patterns and a wide range of lexical meanings, realized within a given pattern with emphasis on how contextual meanings appear. The research aims to present a new approach to analyzing lexical items, by paying special attention to verbs denoting passive perception in particular.*

Keywords: *verbs of perception, cognitive linguistics, semantic extensions*

<https://doi.org/10.46687/BNFS2787>

Увод

Студията е част от по-голямо изследване на глаголите за възприятие в английски и български език. Целта ѝ е да разгледа някои базови прилики и разлики в основните и метафоричните значения на *виждам, чувам, докосвам, вкуся и помирисвам / намирисвам / замирисвам* в двата езика.

Анализите се основават на употребата на глаголите и са насочени към разкриване на това как техните значения се променят според различните ситуации и как те се свързват с други лексикални единици. Изследването има за цел да представи нов подход за анализ на лексикални единици, като обърне специално внимание на глаголите, обозначаващи пасивно възприятие. Крайната цел на изследването е да допринесе за сравнителното типологично изучаване на двата езика, както и за типологичното изследване на глаголите за възприемане на различни езици.

Студията представлява корпусно изследване, което има за цел да подчертае сложното поведение на най-често срещаните структурни модели, извлечени от Корпуса на съвременния американски език и Българския национален корпус. Включени са и примери от тълковни речници, за да бъдат представени допълнителни разширени значения. Значенията са групирани в съответствие с целите на анализа и включват най-често използваните метафорични употреби на глаголите за възприятие.

В това отношение, основна цел на настоящото изследване в по-общ план, е да определи, анализира и класифицира лингвистичните модели с участие на глаголи за възприятие от представените корпуси, както и да разгледа различните им употреби в двата езика. Проучването разкрива широкия спектър от контекстуални значения на глаголите и търси отговор на въпроса какво означава човек да „види“, „чуе“, „докосне“, „вкуси“ и „помирише“ в различни езикови ситуации.

Друга цел е да бъдат обсъдени концептуалните метафори, залегнали в основата на метафоричните изрази, свързани с английските глаголи за възприятие и да бъдат представени когнитивните процеси, които глаголите за възприятие

представят в различен контекст на тяхната употреба в английски и български език. В тази връзка описанията и анализите в изследването са базирани на употребата на глаголите и са организирани в зависимост от контекста, в който те се използват. Проучването има за цел да изследва и интерпретира установените и конвенционално приетите от носителите на двата езика значения.

Студията също изследва приложимостта и ефективността на теорията MIND-AS-BODY (Sweetser 1990) и търси отговор на въпроса как носителите на езика възприемат различните значения на глаголите за възприятие.

За анализа са използвани следните **методи** на изследване:

- *Корпусния анализ* (Biber et al. 1998, 2015) е основен метод за идентифицирането и класификацията на езиковия материал. Прилагането на корпусно-лингвистичната методология прави лингвистичния анализ по-обективен и задълбочен (McEnergy & Wilson 2001).

- *Когнитивният лингвистичен подход* е надежден инструмент за извършване на анализа и проверка на хипотезите на изследването, тъй като проучването се основава на идеята, че значенията на понятията се определят от контекста на тяхната употреба.

- *Контрастивният анализ* е от съществено значение за развитието на езиково съзнание (Kortmann 1996; James 1980, 2005; Mair 2005). Прилагането на този ефективен аналитичен и прагматичен метод позволява пряко сравнение на значенията на глаголите за възприятие в двата езика.

Предидни изследвания, свързани с темата

Процесът на възприятие е дефиниран в речниците като „способността да се види, чуе или да се осъзнае нещо чрез сетивата“ (Oxford Lexico), „отражение на непосредствено действащите върху сетивата предмети и явления във формата на цялостни нагледни образи“ (Речник на българския език). Sekuler и Blake (1994) определят възприятието като биологичен процес, при който мозъкът извлича описания на обекти и събития в света, като събира информация чрез сетивата.

Глаголите за възприятие са подробно анализирани от учени в областта на когнитивната лингвистика (Al-Asmer 2007; Ibarretxe-Antuñano 2013a, 2013b, 2019). Семантично те са групирани в пет различни модалности: зрение, слух, докосване, вкус и мирис.

Съществуват голям брой съпоставителни изследвания на глаголите за възприятие в различните езици, английски и руски (Rylyna 2013), английски и вьетнамски (Oanch 2016), английски и испански (MacArthur, Krennmayr, Littlemore 2015; Rojo, Valenzuela 2005), английски и арабски (Jumaah et al. 2020), английски, испански и баски (Ibarretxe-Antuñano 1997, 1999), английски и португалски (Santos 2006), английски и китайски (Li 2013; Yu 2004, 2008), английски и японски (Kubota 2016), английски и български (Nedelcheva 2020), български и полски (Mihailova 2001), английски, френски и румънски (Neagu 2013), английски, немски, френски, испански, италиански и унгарски (Galac 2020), чешки и български (Mladenova 2016). Всички те разглеждат два основни типа значения: тези, свързани с физическо възприятие, и тези, които не са свързани с възприятие във физически смисъл (Ibarretxe-Antuñano 2013a; Essa 2010). Вторият тип доказва универсалната връзка между метафоричните значения в различни езици.

Прецидни изследвания са проведени и на българските глаголи за възприятие. Младенова (2016) представя контрастивен анализ върху използването на неспецифични глаголи с екзистенциална функция в чешки и български език. В своето изследване „Виждам, значи съществува (употреба на неспецифични глаголи с екзистенциална функция в чешкия и българския език)” Младенова разглежда метафоричните значения на глаголите за възприятие, свързани със сетивните модалности зрение, слух, вкус и мирис, отнасящи се до абстрактни ситуации или човешки качества. Михайлова (2001) представя сравнителен компонентен анализ на глаголите за възприятие в български и полски език, като анализира езиков материал от съвременните български и полски писмени медии. Друго изследване е направено от Ласкова (Laskova 2008), която изучава изказвания с глагола за възприемане *виждам* в българския език и неговите многозначни значения, като се фокусира върху гледната точка както на възприемащия, така и на познаващия в дискурса.

Това, което отличава настоящото изследване от споменатите по-горе, е, че то представлява контрастивен анализ на метафоричните значения на глаголите за възприятие в английския и българския език, като фокусираме вниманието си върху базовите глаголи за пасивно възприятие¹, които Viberg (1984, 1993) определя като по-многозначни от тези, които изразяват активни процеси.

Проучването изследва приложимостта на концепцията на Sweetser за метафората „MIND-AS-BODY“ (Sweetser 199), която включва концептуализацията на една цяла област на преживявания (съзнанието) от гледна точка на друга (тялото). Sweetser предлага тезата, че метафоричните значения се извършват между две области на опит: източник са глаголите, представляващи физическото възприятие, а целевият домейн се изразява с речника на вътрешните чувства. Изследването използва рамката, изложена от Ibarretxe-Antuñano (1999) като основа, която тя от своя страна изгражда до голяма степен върху първоначалното изследване на Sweetser от 1990 г. Ibarretxe-Antuñano изследва петте сетива (зрение, слух, вкус, допир и обоняние) и групира основните свойства, които характеризират всяка от сетивните модалности, позовавайки се на връзката между трите основни елемента във възприятието: възприемащия, възприятията обект и акта на възприятие.

Анализ

Визуално възприятие и когниция – SEE

Тъй като *see* (*виждам*) изразява човешки дейности, свързани с възприятието и познанието, глаголет е изследван първо, като се обръща внимание на неговото значение, което се отнася до физическото зрительно възприятие, а след това са обхванати значенията, които включват ментални процеси. Важно е да се има предвид обаче, че тези разграничения се правят само за целите на настоящия анализ, тъй като различните значения на глагола често се припокриват.

¹ Според класификацията на Viberg (1984) и Gisborne (1996), глаголите се разделят на три групи според семантичната роля на подлога: глаголи, изразяващи преживявания, дейности и глаголи на възприятие. Тези три групи представят трите възможни основни значения, които глаголите за възприятие носят.

Структурен модел 1: П [одуш.] + виждам + Д [+/-одуш.]²

Значение: Възприемам или наблюдавам физически предмет със зрителен орган.

Глаголът за възприятие *виждам* във физическия смисъл на зрението се променя от *забелязвам* в (1) и (2), което се свързва с моментно действие до *разпознавам (обекта)* в (5) и (6). Първоначалното значение на *забелязвам* в (1) е допълнително профилирано от *за пръв път*, двете действия *виждам* и *разпознавам* са тясно свързани и не биха могли да бъдат разглеждани отделно, тъй като „виждането“ е необходимо условие за идентифицирането на някого или нещо в (5), (6). Нещо повече, изпозването на израз за време, който показва повтораемост (*всеки път*), позволява глаголът *виждам* да бъде интерпретиран като серия от повтарящи се действия в (3), (4). (1. ...*I'll never get to see them again*...; 2. *Беше смаяна, когато за пръв път видя къщата, която баща ѝ бе построил тук преди десет години.*; 3. **Every time you saw him he had a smile on his face, but when it came time to do his job, he was there.**; 4. *Всеки път като я видя и се сеещам за едно време.*; 5. *Have you seen him here before?* 6. *Казах ти, че съм я виждал някъде.*)

Анализът на примерите от корпуса показва, че е невъзможно двата модела да бъдат напълно изолирани един от друг, тъй като значението *забелязвам* е неразривно свързано с това на *виждам* и *разпознавам*.

Структурен модел 2: П [одуш.] + виждам + Д [неодуш. (документ, част от документ)]

Значение: Кратка бележка, която посочва източника на информацията или на цитирания пасаж/отпратка към друг текст или друга част от ползвания текст.

И в двата корпуса, *виждам* се използва в значението на *позовавам се* в голям брой примери, като често се появява в скоби и инструктира читателя да прочете друга част от текста. (7. *See Telephone Interview with Judge 2 (Mar. 8, 2016)*; 8. *Относно рискови фактори за суицидност при депресия, вижте по-горе.*)

От анализа на примерите от двата корпуса, става ясно, че значението на *виждам* изглежда е повлияно от големия брой академични и технически текстове в двата корпуса и се среща в значението на *препращам* към предимно в академични текстове и документи.

Структурен модел 3: П [одуш.] + виждам + Д [одуш.]

Значение: Приемам някого за разговор, преглед, съвет и пр., обикновено по предварителна уговорка.

Примерите и в двата езика свързват глагола *виждам* с процеса на комуникация и изпълнение на комуникативни задачи, що се отнася до обмен на известна информация от страна на участниците. Това свързва зрението с по-нататъшни когнитивни процеси. (9. *We hope to see you at the show.*; 10. **Ще я видя днес вечерта и ще говоря с нея.**)

В примери (9), (10) *виждам някого* се отнася не само до визуално възприятие, но и до уговорка или план за среща или посещение на някого, което от своя страна включва процеса на комуникация и вероятно изпълнение на някои комуникативни задачи, като например обмен на информация от името на участниците. Това означава, че по-нататъшни когнитивни процеси следват от акта

² Съкращенията, използвани в структурните модели, които са анализирани са: П (подлог), Д (допълнение).

на виждане. Същото важи и за българското значение на *виждам* в подобен контекст (11. *Радвам се да ви видя.*)

Значението на глагола в подобен контекст може допълнително да бъде разширено до „имам романтична връзка с някого“. Важно е да се отбележи, че интерпретацията на *виждат се* в разгледаните примери е двусмислена, тъй като би могло да се тълкува като *срещам се* и *имам романтична връзка*, в зависимост от ситуацията на изказването. В този контекст глаголят за действие *излизам/срещам се* е по-често срещан, особено в разговорния български език. (12. *How long has she been seeing him?*; 13. *Те се виждат всеки ден.*; 14. *Излизаха заедно от няколко седмици.*; 15. *Двамата със Сисли се срещаха от време на време.*)

- **Преценявам/чета/ тълкувам**

Структурен модел 4 : П [одуш.] + виждам + Д [неодуш. (филм/ пиеса/ книга/ информация)]

Значение: Чета книга за удоволствие/гледам представление, изложба, филм, пиеса и т. н.

В разгледаните примери в двата езика, *виждам* не се отнася само до получаване на визуална информация от обекта, но също така и до предизвикването на съзнателна или подсъзнателна реакция от видяното. (16. *Everyone comes to see movies ...*; 17. *Тази вечер за първи път публиката ще види филма, в който се разказва за силата на истинското приятелство.*) В примери (16) и (17), визуалното възприятие е средство за изпълнение на определена задача. С други думи, *виждам* в (16) и (17) означава *гледам филма, разбирам сюжета*.

В други примери от тази група целта *да се видят* данните и информацията предполага необходимостта от задълбочено интерпретиране на представеното. (18. *So we need to help people see the data in a way they can process.*; 19. *Надяваме се, че ще видим предложението на Комисията много скоро.*)

В (18) и (19) целта *да се видят* данните и информацията е предварително определена, като се има предвид необходимостта от задълбочено разбиране на представеното, както може да се заключи от фразата „в начин, по който могат да обработват“ или „това доказва“. Може да се заключи, че значението на *виждам* е профилирано към *разбирам*, когато обектът на възприятие е интернализиран и обработен в съзнанието. *Виждам* данните (18), предложението, което Комисията ще направи (19), или всякакъв вид информация включва и тяхното анализиране.

Следователно, когато глаголят *виждам* се използва в този вид контекст във всички примери от двата корпуса, както на английски, така и на български, това също предполага и реакция от *виждането*. Може да се заключи, че приетото в началото на това изследване разграничение между основния и преносния смисъл на глагола не е нещо определено. В някои случаи глаголят *виждам* изразява повече физически аспекти, в други повече фигуративни. Следователно подобни промени в значението не са строго определени в езиковата система. Те са силно зависими от контекста, в който се срещат.

- **Проверявам / потвърждавам**

Структурен модел 5: П [одуш.] + виждам + Д [неодуш./ абстр.]

Значение: Подлагам нещо/някого на внимателен, подробен оглед, изследване или проучване.

Примерите, включени в анализа на тази група описват употребата на *виждам*, като се основават на предположението, че в тези случаи значението на физическото възприятие се е изместило повече към потвърждение, отколкото към интерпретация. Тази промяна обаче не изключва значението *преценявам*, *чета* и *тълкувам*, описано в структурен модел 4, тъй като процесът на проверка включва тези дейности. (20. *I asked to see his ID.*; 21. *На гишето служител на Граничен контрол ще поиска да види паспорт или друг документ за пътуване.*; 22. *The guard with the dog whistled and his partner went to see what he'd found.*; 23. *Помолих го да мине и да види къщата.*)

В случая на (20) и (21), виждането на официален документ за самоличност не се отнася само до визуалното възприемане на обекта. Процесът включва и други дейности, като четене на информацията и вероятно подробното ѝ разглеждане. По подобен начин виждам в (22) и (23) също означава не само *виждам* в смисъла на *възприемам със зрението си* (в този случай къщата или намереното), но и внимателно да бъде проверено какво се случва и евентуално субектът, които осъществява зрителен контакт да се погрижи за нещо. Въпреки че физическото възприятие е неразделна част от акта на виждане, във всички примери от двата корпуса по-горе, то също се отнася до някои свързани последващи дейности.

Структурен модел 6: П [одуш.] + виждам + ПИ [че]³

Значение: Установявам със сигурност, най-често лично, че нещо е направено или извършено, че отговаря на определени изисквания, стандарти, качество и т.н.

Докато *проверка* и *потвърждаване* са дейности, включени в процеса на *виждане*, разгледаните примери асоциират значението на *виждам* с включването на извършителя на действието в последващи дейности. Очаква се субектът да се погрижи за съответния резултат. (24. *And we would want to inspect and see that they were safe.*; 25. *Искаше да огледа за последен път и да се увери, че са в безопасност.*)

Примерите, принадлежащи към този структурен модел, илюстрират връзката на *виждам* с *проверявам* или *потвърждавам* като акцентират на нейната зависимост не само от лингвистичния контекст, но и до голяма степен от нашия когнитивен опит.

• **Намирам отговор**

Структурен модел 7: П [одуш.] + виждам + ПИ [какво/кого]

Значение: Имам или си съставям мнение или преценка за някого/нещо, възприемам от определен ъгъл или имам дадено отношение към някого или нещо.

В контекста на следващите примери визуално възприятие във физически смисъл не е необходимо. (26. *We'll see what we can do.*; 27. *Аз просто ще обърна цялата сграда с главата надолу и ще видим какво може да се намери.*; 28. *1:30 a.m. when he heard a knock at the window, and looked outside to see who was knocking, police said.*)

В (28) целта е „да се открие“ нещо неизвестно, например кой е на прозореца. Субектът в (28) не само вижда някого на прозореца. Актът на „виждане“ в изреченията по-горе включва отиване до прозореца, гледане през него

³ ПИ [че] – подчинено изречение, въведено с комплементизатор „че“.

и забелязване на този, който стои отвън, идентифициране на лицето и даване на отчет за това, което човек е наблюдавал. Това означава, че глаголят *виждам*, последван от подчинено изречение с въпросително местоимение, носи значението *намирам на отговор*.

Важно е да се вземе под внимание, че докато дейността, представена в (28), включва визуално възприятие във физическия смисъл, в (26) и (27) „виждането“ изключва акта на физическо възприемане на нещо със сетивен орган. От това следва, че тези примери илюстрират познавателен акт. Следователно, *виждам* може да носи значението на *разбирам* в абстрактен смисъл.

Структурен модел 8: П [одуш.] + виждам + ПИ [дали]

Значение: Проверявам или си изяснявам нещо, добивам сведения за нещо; узнавам, научавам се, осведомявам се.

Визуалното възприятие отново е средство за намиране на отговор в контекста на примерите, които са включени в тази група. (29. *After a few minutes, she went outside to see if any neighbors were hurt.*; 30. *He ce приближихме да видим дали е там.*) Същата конструкция може да се използва в значение *намирам отговор* без наличието на зрителен контакт. В тези изречения зрението вече не е основното средство за получаване на информация, поради което значението на физическо визуалното възприятие вече не присъства. (31. *We'll see if that changes.*; 32. *Я, да видим дали я помните.*)

• **Разбирам/ откривам**

Структурен модел 9: П [одуш.] + виждам

Значение: Стигам до заключение чрез проверка, проучване или друг емпиричен опит.

В Корпуса на съвременния американски английски едно от най-често срещаните метафорични значения на *виждам* е *разбирам* или *откривам* (*I see/ I understand*). Важно е да се отбележи обаче, че в български език, за разлика от английски, тази конструкция не е възможна като самостоятелно изречение. Необходимо условие е наличието на допълнително обяснение на това, което може да бъде видно, съответно разбрано. (33. *OK. I see. Got it.*; 34. *Видях, че така не може повече.* = *Разбрах, че така не може повече.*)

• **Добивам впечатление/ изразявам мнение**

Структурен модел 10: П [одуш.] + виждам/гледам + Д [+/- одуш./ абстр.]

Значение: Добивам представа за нещо или някого според вътрешната си, субективна оценка/добивам представа, познание за дадена същност, ситуация, идея и т. н., обикновено чрез съзнателно и целенасочено мисловно усилие.

Постигането на определено впечатление/разбиране на предложение е друго метафорично значение, което глаголите *see* и *виждам* предават. И в двата езика извършителят на действието не получава разбиране чрез визуално възприятие, а изразява своя субективна оценка и впечатление. Важно е да се отбележи обаче, че за разлика от английския език, където конструкцията „виждам X като Y“ изисква употребата на глагола за пасивно възприятие (*see*) (35), в български в същата конструкция се използва глагола за действие *гледам*. (35. *His colleagues saw him as emblematic of a new style in baseball...who'd injected a little fire into the game's worn traditions.*; 36. *Европейският съюз игнорира руската ваксина Спутник V, но в Сан Марино гледат на нея като на спасение.*)

• **Изживявам, преживявам**

Структурен модел 11: Д [одуш.] + виждам + Д [неодуш.]

Значение: Преживявам определена ситуация, събитие като участник или съвременник.

Във всички примери, глаголите *see* и *виждам* изразяват познавателен процес. Това ясно се отличава, ако глаголет *виждам* бъде заменен с *преживял съм* и в двата езика. (37. *I had seen it all before.*; 38. *Много ръце разтърсих, много живот видях, много неща направих.*)

Структурен модел 12: П [одуш.] + не мога да гледам + Д [+/- одуш.]

Значение: Не понасям/ не приемам.

Тази употреба на *see* принадлежи към групата на значенията, свързани със социалните отношения. Това значение присъства и в двата езика. Интересно е да се отбележи, че в български, за разлика от английски, вместо глагола за пасивно възприятие *виждам* се използва глаголет за действие *гледам*. Важно е да се вземе под внимание, че в английския корпус, това значение присъства в структурния модел: S [anim.] + can't see + each other = “не мога да понасям, не приемам **някого (одуш. обект)**“ (39. *They can't see each other.*; 40. *От ден на ден омразата им един към друг така избуяваше, че не можеха да се гледат...*; 41. *Не можех да го гледам.*; 42. *Не, не можех да гледам повече тая картина, не исках да я гледам.*)

Структурен модел 13: П [одуш.] + виждам + Д [одуш.] + ОП⁴

Значение: Изпращам някого.

Значението *изпращам някого* присъства само в английски и не се среща в българския корпус. Необходимо условие е наличието на обстоятелствено пояснение. (43. *He saw his visitors to the door.*) В примерите от българския корпус същото значение е изразено с глагола за действие *придружавам*. (44. *Може ли да ви придружа до вратата?*)

- **Обръщам внимание**

В тази употреба, глаголет за възприятие служи само за привличане и насочване на вниманието на слушателя към това, което говорещият казва. Важно е да се отбележи, че в английски език българският глагол за пасивно възприятие *виждам (see)* е заменен с глагола за действие *гледам*. (Например: 45. *Look I want to apologize for what happened earlier.*; 46. *Виж, няма какво толкова да говорим.*)

Анализът на глагола позволява да направим заключението, че разгледаните промени в значението не са ясно изразени в езиковата система, а до голяма степен зависят от контекста, в който се среща глаголет.

Слухово възприятие и когниция – HEAR

Примерите, анализирани в началото на тази част, илюстрират значението на глагола „чувам“, като разглеждат възприятието на слуха във физически смисъл, т.е. как възприемаме конкретни звуци в реалния свят.

- **Получавам информация**

Структурен модел 1: П [одуш.] + чувам + Д [+/- одуш.]

Значение: Възприемам чрез слуха.

Подобно на глагола за визуално възприятие *виждам*, глаголет *чувам* може да представя или завършено, или незавършено действие (47. *When I first heard him sing he reminded me of Nat King Cole.*; 48. *At last I heard him coming down the hall.*)

⁴ ОП – обстоятелствено пояснение.

- **Слушам**

Структурен модел 2: П [одуш.] + чувам+ Д [абстр.]

Значение: Възприемам съзнателно информация чрез слуха си.

Разликата между активното и пасивното слухово възприятие се обуславя от факта, че слушането е фокусирано, доброволно и преднамерено и че изисква повече внимание от извършителя на действието. Разгледаните примери показват, че съществува разлика и в степента, до която слуховият капацитет на човек е изострен. (49. *I always said no, indicating that I wanted to hear her version.*; 50. *Чакам – да чуя предложението ти.*)

Структурен модел 3: П [одуш.] + чувам+ Д [+/- одуш.]

Значение: Внимателно възприемам и вземам под внимание съвет, препоръка и т.н.

Този модел разглежда глагола в значение *получавам информация*. Примерите показват, че смисълът на изреченията не се променя, ако глаголът *чувам* се премахне – акцентът е върху емоцията, която говорещият изпитва. (51. *I was amazed to hear that.*; 52. *Много съм щастлив да чуя това.*) (*I was amazed to hear that = I was amazed by that; Много съм щастлив да чуя това. = Това ме прави много щастлив.*)

Структурен модел 4: П [одуш.] + чувам + ПИ [че]

Значение: Получавам информация, сведения относно някого или нещо.

Примерите разглеждат глагола в значение *знам*. Анализът показва, че в този контекст *чувам* може да се тълкува от една страна като *получавам информация* (53. *I hear that you are leaving.*) и като *Казвам ви, че знам*, от друга. Във втория случай говорещият информира другия участник в разговора, че е запознат с дадена ситуация. (54. *И друго, чувам, че си говорил дори за брак.*). Често, извън по-широк контекст е трудно двете значения да бъдат строго разграничени.

Структурен модел 5: (П [одуш.]) + чувам + Д [неодуш. (музикално представление/ разказ/ запис)]

Значение: Слушам докрай внимателно музикално произведение или разказ.

Този модел разглежда един по-дълъг процес, при глаголът *чувам* свързва слуховото и зрителното възприятие. Нещо повече, в определен контекст глаголът разширява значението си до *присъствам*. (55. *Come to the cabaret. Come taste the wine. Come hear the band. Come blow a horn. Start celebrating.*) В контекста на (56) и (57), обаче, изслушването на разказа или слушането на концерта не включва визуално възприятие като задължително условие. (56. *Бих искал да чуя разказа ти.*; 57. *Ама аз искам да чуя концерта.*)

Структурен модел 6: П [одуш.] + чувам+ Д [+/-одуш.]

Значение: Проучвам факти по определен случай/ казус в качеството си на официален арбитър/ съдия, за да дам съответна преценка.

Анализът на примерите ясно показва, че официалното разглеждане на дело или обжалване включва също обсъждането и разглеждането му. Важно е да се отбележи, че докато в английски език обектът, който ще бъде „изслушан“, може да бъде одушевен или неодушевен (жалбата/свидетеля), в български език може да бъде изслушан само одушевен обект. (58. *The Supreme Court refused to hear the*

appeal.; 59. **I'll hear** the witness.; 60. *Отказът на съда да **изслуша** свидетел по този факт е законосъобразен с оглед правилата на член 164.)*

Структурен модел 7: П [одуш.] + чувам + за + Д [+/-одуш.]

Значение: Научавам / информирамн съм.

Тази група разглежда примери, които илюстрират индиректно възприятие, при което глаголът *чувам* не се свързва със физическо слухово възприятие, а изразява когнитивен акт. (61. *I've heard about people like you.*; 62. *Отговаря на всичко, което съм чувал за нея.*)

Структурен модел 8: П [одуш.] + чувам [Пф]⁵ + за + Д [+/-одуш.]

Значение: Знам, но без подробности.

Във всички примери от двата корпуса *чувам* се отнася до *знам*. Важно е да се отбележи, че в този случай *информиран съм* не е свързано с наличието на детайлна информация. (63. *Most Americans have never heard of the California Air Resources Board.*; 64. *Чувал съм за такива случаи.*)

Структурен модел 9: П [одуш.] + чувам + от + Д [+/- одуш.]

Значение: Получавам информация или вестии от или относно някого / нещо.

В този случай значението на глагола не включва непременно активиране на слуховите способности в областта на физическото възприятие. Степента, до която различните значения се променят зависи от темата, целта и цялостния контекст на ситуацията (65. *We haven't heard from her for ages.*; 66. *We're still waiting to hear from the bank about our mortgage.*; 67. *You'll be hearing from my solicitors.*; 68. *Довиждане, надявам се да чуем от вас само добри новини.*)

Например *не съм я чувал отдавна* в (65), може да се отнася до физическия акт на слухово възприятие, но същото не е задължително условие. Значението може да бъде заменено с *поддържам контакт*, което отново е физическа активност. В (66) и (67), от друга страна, *да се чуем с банката* и съответно *с адвокатите* може да бъде интерпретирано като получаване на информация или съобщение, което може да бъде под формата на писмо, т.е. този акт не включва слухово възприятие. Същото важи и за (66), където очакването *да чуем добри новини* или каквато и да е информация не е задължително свързано със слуха във физически смисъл. Следователно процесите могат лесно да бъдат описани като когнитивни.

Структурен модел 10: П [одуш.] + не искам да чуя + (Д [+/- одуш])

Значение: Отказвам да направя нещо.

Значението на *чувам* в примерите, включени в тази група ясно описва познавателен процес. Той обаче не е напълно излориран от процеса на физическо възприятие и внимание от страна на слушателя. За разлика от английския език, където това значение следва структурния модел S [anim.] + would not + hear + of + O [inanim.] (69), в българския пример *чувам* граматически може да не изисква обект на изслушване (70), той е неопределен или се подразбира или става известен от контекста. (69. *I guess he did not like the idea. He would not hear of it.*; 70. *Колко му говорих, но не иска и да чуе.*)

• Разбирам

⁵ Пф – Минало неопределено време / перфект.

Структурен модел 11: П [одуш.] + чувам + (Д [одуш.]

Значение: Внимателно възприемам и вземам под внимание съвет, препоръка и т. н.

В тази група са влючени примери, които се отнасят до метафоричното значение на *чувам* – *разбирам*. (71. *You can't go back there under any circumstances. Do you hear me?*; 72. *Чуваш ли ме, като ти говоря?!*) Въпреки въпросителната форма на изреченията, те не са въпроси, които очакват отговор. Въпросът на говорещият цели да насочи вниманието на слушателя и да се увери, че е разбран. Това значение е подсилено и от препинателните знаци, а именно удивителния знак, който изразява силни емоции от страна на този, който се изказва.

Тъй като речта е нашият основен комуникационен инструмент за обмен на информация и мисли, не е изненадващ факта, че актът на изслушване е свързан с вътрешния процес на разбиране (Sweetser 1991). В този случай, обаче, акцентът е върху комуникативния аспект, в случая информацията, която се обработва.

• Обръщам внимание

В този случай функцията на глагола *чувам* е да насочи вниманието на слушателя към думите на говорещия. (73. *One word with you, Pamela, hear me but one word.*; 74. *Чуй ме, моля те!*). Анализът на примерите показва, че активирането на слуховия капацитет е тясно свързано с изострянето на вниманието на слушащия. Това доказва силната връзка между слуховото и менталното възприятие.

• Подчинявам се

Значението *обръщам внимание* е метафорично разширено и представя тясната връзка между насочването на вниманието и подчинението. Във всички примери от двата корпуса значението *подчинявам се* е зададено от предходната императивна форма. (75. *Leave her alone. Do you hear me?*; 76. *Млъкни! Чуваш ли, млъкни!*) Пример (75) е еднакъв по структура с (76), с изключение на факта, че е въпрос и завършва с въпросителен знак вместо с удивителен. Силна емоция и рязкост обаче не липсват, а употребата и ролята на глагола *чувам* и в двете изречения са напълно еднакви.

Тактилно възприятие и когниция – TOUCH

• Ям / пия / използвам

Структурен модел 1: П [одуш.] + докосвам [отр.] + Д [неодуш. (храна, напитка)]

Значение: Консумирам в малко количество.

Първата група примери представя буквалното значение на глагола *вкуся* – *консумирам*. (77. *I am totally against unnatural substances. I don't even smoke cigarettes or touch alcohol.*; 78. *Той отказал да върши това с аргументацията, че религията не му позволява да се докосва до алкохол, под каквато и да е форма.*). Значението на глагола *докосвам* може да бъде профилирано към *ям* или *пия*, в зависимост от обекта на възприятие.

Структурен модел 2: П [одуш.] + докосвам [отр.] [Пф] + Д [неодуш.]

Значение: Никога не използвам / не съм използвал отдавна.

Значението на глагола, представен в този модел е силно повлияно от контекста на неговата употреба и се променя в зависимост от значението на допълнението. (79. *Jones hasn't touched a trumpet in 10 years.*; 80. *Беше пълно със*

златни монети. *Наглед никой не ги беше докосвал от десетилетия.*). Възможна интерпретация на примерите по-горе е, че субектът не е свирил на инструмент и не е взел или използвал парите.

Примерите показват, че разширените значения на *докосвам* зависят от допълнението, което съпътства глагола и такъв тип зависимост е дефинирана като „argument-driven polysemy (полисемия, която зависи от допълнението)“ (Ibarretxe-Antuñano 1999) Това позволява значението на *докосвам* + *инструмент* да бъде интерпретирано като *свиря* в (79) и *докосвам* + *пари*, като *използвам/ харча* в (80).

- **Докосвам/ използвам нещо без позволение**

В анализираните примери, глаголът *докосвам* се свързва с метафоричното значение *причинявам вреда, щета, засягам*. (81. *I told you **not to touch** my things.*; 82. *Никога не тупам нещата в тази стая.*) В (81) и (82) „докосването“ се свързва с промяната в състоянието на обекта на тактилното възприятие. В този случай семантичното съдържание зависи изцяло от значението на глагола и се определя като „verb-driven polysemy“ („полисемия, която зависи от глагола“) (Ibarretxe-Antuñano 1999).

Структурен модел 3: П [неодуш.] + *докосвам* + Д [неодуш.]

Значение: Намирам се във физически контакт с нещо или някого.

Друго значение на глаголът *докосвам* е *осъществявам лек физически контакт, допирам леко* (83. *Her long blue **dress touched** her sandals and the white veil that framed her face was crisp as an altar cloth.*; 84. *След това ги залепете или ги нагривайте, за да не се докосват жиците.*) В разгледаните примери роклята и жиците не могат да са извършител на действието и все пак се наблюдава наличие на физически контакт.

- **Достигам**

Анализът на примерите в тази група ясно показва, че промяната на значението до голяма степен зависи от характеристиките на обекта на докосване. Значението на глагола, последвано от съществителните *дъно, слава* и *награда* се доближава до това на *провалям се/ достигам на възможно най-лошото състояние* и от друга страна *постигам успех*. (85. *Well, I think John **has touched bottom** now.*; 86. *Tonight, we **touched** glory.*; 87. „Ливърпул“ *докосна титлата* в Англия.)

- **Засягам / влияя / затрогвам**

Структурен модел 4: П [неодуш.] + *докосвам* + Д [+/- одуш.]

Значение: Предизвиквам реакция или емоция.

Значенията и в двата изследвани корпуса ясно са свързани с домейна на психологическото състояние, тъй като описват определено чувство или мнение. Следователно, употребата на *докосвам* в такъв контекст, винаги се свързва с реакцията от преживяването. (88. *The tragedy **touched the whole community.***; 89. *Но нещо в думите му, в неговите ласки **докосна чувствата й.***) „Докосването на чувствата“ означава въздействие, следователно появата на глагола в такъв контекст винаги е свързана с емоционален отговор.

- **Опознавам / преживявам**

Структурен модел 5: П [одуш.] + *докосвам* + Д [абстр.]

Значение: Опознавам / преживявам.

Примерите в тази група не включват физически контакт. Представеното метафорично значение се среща само в български език. (90. *Интересен начин да се **докоснем** до природата отблизо.*; 91. *Да се **докоснеш** до красотата на*

българските фолклорни танци.) Докосването до природата се свързва със значението *част съм от природата*. От друга страна, докосвам в (91) носи смисъла на *опознавам*.

- **Заемам се с нещо**

Значението *заемам се с нещо* присъства в примерите и от двата корпуса (92. *Everything she touches turns to disaster.*; 93. *Само на трийсет, а вече мултимилардер. Всичко, което докосне, се превръща в злато.*)

- **Говоря за**

Структурен модел 6: П [+/- одуш.] + докосвам + Д [неодуш.]

Значение: Говоря за / споменавам / обсъждам конкретна ситуация / тема

В тази група глаголет докосвам е представен в значение на *отнасям се към нещо, което е обект на разглеждане, засягам*. (94. *The interviews touched on topics that I have been interested in, and in ways that left politics behind and gave me a view of the actual person.*; 95. *В словото си президентът бегло докосна темата за расовата несправедливост в САЩ.*). Докато в (94) значението на глагола може да бъде разширено до *обсъждам, разглеждам*, в (95) тази интерпретация не е възможна, поради присъствието на наречието *бегло*, което изключва детайлно разглеждане на проблема. Важно е да се отбележи, че това значение в английски език следва структурния модел **S [+/- anim.] + touch + on + O [inanim.]**, при който е задължителна употребата на предлога „on“.

Посочените по-долу значения на *touch* (докосвам) се срещат само в английския корпус и са свързани с получаването на информация или липсата на такава. Всички те попадат в домейна на **СОЦИАЛНИЯ ЖИВОТ**.

- **Общувам / поддържам връзка с** (96. *Of course, we keep in touch and see each other often.*)

- **Информирам:** (97. *A regular newsletter keeps people in touch with local events.*)

- **Не съм запознат:** (98. *Only someone who seems out of touch with reality would arrive at such a conclusion.*)

Важно е да се отбележи, че всички посочени изрази присъстват в български език. Нито един от тях, обаче, не съдържа глагола за тактилно възприятие. (99. *Още поддържам връзка с приятелите си там.*; 100. *Не поддържам връзка с началника на местния отдел на ЦРУ.*)

- **Равен съм на**

Структурен модел 7: П [одуш.] + докосвам [отр.] + Д [одуш.]

Значение: Няма по-добър / равен на по отношение на умения / качества и т.н.

Метафоричното значение *не може да се сравнява* е представено само в английския корпус (101. *When it comes to expressing yourself through song, there is no one who can touch her.*) Примерът илюстрира ниво на представяне, което е над установените стандарти и следователно поставя акцент върху превъзходството на артиста над другите.

- **Искам заем**

Структурен модел 8: П [одуш.] + докосвам + for + Д [неодуш. (пари, заем)]

Значение: Моля/ обръщам се с молба към някого за пари или заем.

Значението *искам заем* присъства само в английски език. (102. *Now is the time to touch him for a loan.*). В български това значение се придава от глагола

иска̀м. (103. *Срамувам се да иска̀м пари от когото и да било, но нямам друг избор.*)

- **Докосвам леко / внимателно**

Примерите в тази група показват пренос на значения от физическия контакт в домейна на DEGREE / NUMBERS (104. *A smile touched her lips for a moment.*; 105. *Неволна усмивка докосна лицето му.*) В разгледаните примери докосвам се отнася до наличието на малко от определено количество. В (104), (105) глаголът илюстрира метафората КРАТКО ИЗРАЖЕНИЕ НА ЛИЦЕТО. Това значение е допълнително профилирано в (104) от израза за време *for a moment* (за момент).

Обонятелно възприятие и когниция – SMELL

Обонянieto обикновено представя по-малко метафорични значения в сравнение с другите четири сетива (Sweetser 1990; Ibarretxe-Antuñano 1999; Caplan 1973; Viberg 1984). Неделчева (2020) изследва концептуалните значения на глагола *smell* в сравнителен анализ на глагола в английски и български език и доказва широк обхват от метафорични значения в двата езика.

- **Издавам мирис**

Структурен модел 1: П [неодуш.] + мириша

Значение: Издавам (характерен) мирис

Примерите, включени в този модел, показват че и в двата езика глаголът има негативни конотации, когато не е допълнително определен. (106. *It smells here.*; 107. *Много мирише тук, не е за стоене.*). В същото време, когато е придружен от прилагателно, което води до положителни асоциации, значението на *мириша* се свързва с положителни усещания. (108. *It smelled nice in the apartment as if she'd perfumed it with pine cones.*)

Структурен модел 2: П [одуш.] + мирише + Д [неодуш.]

Значение: Възприемам с обонянieto си.

Значението на глагола в примерите от тази група се отнася до физическото възприемане на мирис, използвайки сетивен орган (109. *He probably smelled the smoke out the open window.*; 110. *Май мога да помириша уханието на свежи рози във въздуха.*). Разликата в значението на глагола в двата структурни модела може да бъде обяснена с ролята на възприемащия в процеса.

Структурен модел 3: П [одуш.] + мириша + Д [абстр.]

Значение: Разпознавам / откривам / долавям неприятност / опасност на базата на оскъдни доказателства.

Тази група включва значението *съмнявам се, че нещо не е наред* (111. *Frankly, I can smell danger a mile away.*; 112. *Всичко това намирисва на предателство.*; 113. *И вече замириша на страх.*) И в двата корпуса се срещат голям брой примери, които свързват глагола за обоняние с отрицателни чувства. Това е особено отчетливо, когато *мириша*, *намирисвам* и *надушвам* са придружени от допълнение, което има отрицателни конотации. (114. *Работата ми намирисва, но ще рискувам.*; 115. *You seem to smell danger and taste excitement.*) В подобен контекст, глаголът може да бъде свързан със значението *зная*. Този смисъл е представен от глагола *надушвам* (116. *Надуших къде са скрили сладкото.*). Разгледаните в тази група примери доказват, че положителните или отрицателните характеристики не се определят от самия глагол, а от съпътстващото

го допълнение. (117. *И вече замириша на страх.*; 118. *Замириша му на тиха тъга и спокойствие.*). Важно е да отбележим, че в български език свързването на глагола с положителни емоции не може да бъде изразено от глагола с представка „на“ (намирисва).

- **Разследвам**

Структурен модел 4: П [одуш.] + душа + наоколо

Значение: Проявявам неуместен/ нежелан интерес към нещо.

Този модел представя метафоричното значение на глагола *надушвам* – *разследвам, опитвам се да намеря информация* (119. *Military police have been sniffing around the bars.*; 120. *По-вероятно се е разтревожил, че душии наоколо, задаваш твърде много въпроси и откриваш разни неща в книгите.*) В разгледаните примери това значение е допълнително изразено от подолга (*военна полиция*) в (119) и *задавам много въпроси* в (120).

Структурен модел 4: П [одуш.] + душа + at + Д [неодуш.]

Значение: Проявявам пренебрежение/ неуважение.

Значението *подценявам, показвам неуважение* се среща само в английския корпус. (121. *He sniffed at my efforts at writing.*).

Вкусово възприятие и когниция – TASTE

За разлика от значението на *мириша*, което е свързано най-вече с отрицателното усещане, това на *вкусвам* има положително значение по подразбиране (Viberg 2008).

Структурен модел 1: П [неодуш.] + има вкус + на + Д [неодуш.]

Значение: имам вкус на

Глаголът описва определено качество, което може да се различи чрез физически контакт. (122. *Does it taste like fish?*; 123. *Питието имаше вкус на слабо ябълково вино и не беше приятно.*) Важно е да се вземе под внимание, че в разгледаната конструкция липсва възприемащ и присъства само обекта на възприятие.

Структурен модел 2: П [одуш.] + вкусвам + Д [недуш.]

Значение: Поемам малко количество храна или напитка, за да усетя вкуса/ възприемам посредством сетивата си за вкус.

Вкусвам в примерите от този структурен модел носи значението на вкусово възприятие във физически смисъл. И в английски, и в български език глаголът се отнася до физическо действие, което варира от тестване на вкуса до ядене/ консумация на храна. Тази промяна в значението е силно зависима от контекста, в който се появява глаголът. (124. *We first tasted the wine when we sat down at 7p.m.*; 125. *Astorre was eating lustily. He had never tasted anything so delicious as this grilled lamb*; 126. *Вкусихме го и всеки един го похвали.*).

- **Преживявам**

Pattern 3: П [одуш.] + вкусвам + Д [абстр.]

Значение: Изпитвам определено чувство.

Значението на глагола се променя от *наслаждавам се* до *изпитвам разочарование* и *постигам успех* в различния контекст на неговата употреба. (127. *Taste the relish to be found in competition.*; 128. *За тези 11 години вкусихме от всичко – имаше успехи, имаше и разочарования.*). Докато в (127) значението на глагола може да бъде отнесено към *наслаждавам се* (*relish* = (приятен) вкус), в

контекста на (128) тази интерпретация не е възможна, тъй като *вкувам* се свързва и с положителни, и отрицателни преживявания (успехи, разочарования).

- **Изпитвам непознато досега усещане или опит (обикновено за кратко)**

Примерите в тази група поставят акцент върху преходността на емоциите. (129. *Just when he was entering the springtime of life his best life was over... he had tasted freedom only to lose it.*; 130. *Вкусих малко от живота на богаташите.*). Това значение допълнително е подсилено от *само за да я загуби и малко*.

- **Наслаждавам се**

Структурен модел 4: П [одуш.] + *вкувам* + Д [абстр.]

Значение: Изпитвам удоволствие.

Семантичното съдържание на Модел 4. се различава от това на предходния модел, въпреки еднаквата граматична структура, която имат. Значенията на глагола в тази група отразяват не просто опита от преживяното, акцентът е върху положителните емоции от преживяното. (131. *She was tired of London. She had seen all that it had to offer and tasted every one of its delights, many times.*; 132. *Вкуси карнавала!*). В пример (132) значението на глагола е допълнително разширено към *участвам*.

Заклучение

Въпреки различията в употребата на глаголите в двата езика, може да се заключи, че глаголите за възприятие в българския език могат да бъдат групирани в същите модели, описващи възприятията в английски език. Резултатите от анализа на моделите ясно показват, че глаголите за българско възприятие принадлежат към същите подкатегории и илюстрират много сходни метафорични разширения.

See / Виждам

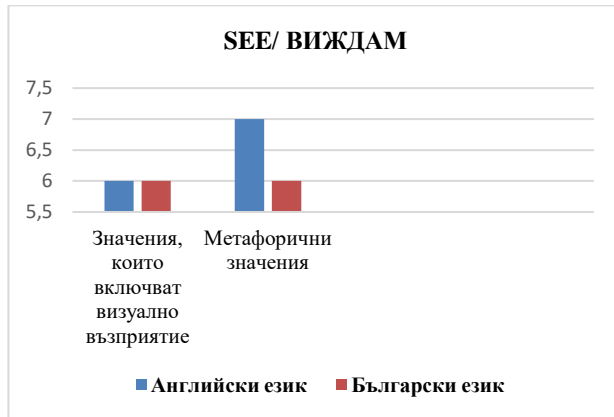
Анализът на значенията на глагола в ситуации, които изискват визуално възприятие във физическия смисъл, свързва значението на *виждам* с това на *интерпретирам*. Това е ясно илюстрирано в изместването на значенията от *забелязвам* към *разпознавам видяното*. Разширените значения на глагола също водят до допълнителни познавателни процеси, демонстрирани в модела *срещам и прекарвам известно време с някого, и имам романтична връзка*.

Когато глаголът се използва в значение на *преценявам, чета* или *тълкувам*, процесът на виждане е тясно свързан с емоционална и ментална реакция към видяното.

Анализът на значенията *проверявам* и *потвърждавам* показват връзка между акта на виждане и други дейности, които произтичат от него. *Откривам / разбирам* включва визуално възприятие, когато извършителят на действието следва да провери дадена информация, но същото значение в определен контекст може да се отнася до намирането на отговор чрез сетива, различни от зрението.

Придобиването на определено впечатление свързва виждането със смисъла на знанията, получени без визуален сетивен орган, демонстриран в модела *виждам X като Y*. Нещо повече, това включва и изразяването на преценка за видяното.

Виждането в смисъла на *добивам опит* се отнася до когнитивни процеси, тъй като преживяването на нещо е силно свързано с процесите на получаване на знания за живота и света. Последните три значения, които изследването разглежда – *не могат да се гледат, придружавам* и *обръщам внимание*, принадлежат към областта на СОЦИАЛНИТЕ ОТНОШЕНИЯ.

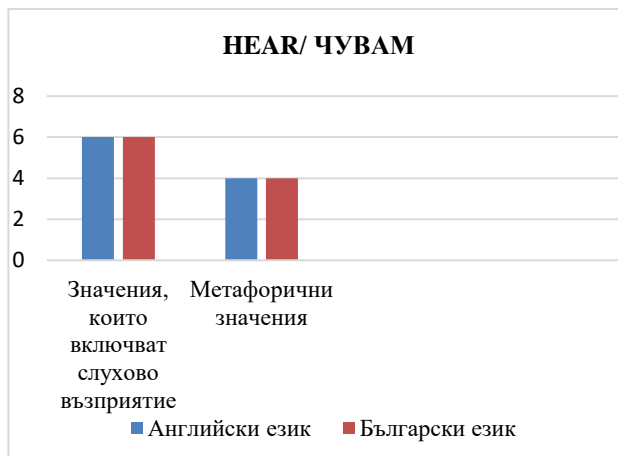
Фиг. 1. Брой значения на *see* и *виждам* в английски и български език.

Hear/ Чувам

Резултатите от анализа ясно показват, че слуховото възприятие включва процеса на вътрешно разбиране и възприемчивост, което позволява неговите значения да бъдат допълнително разширени спрямо контекста на изказването.

Анализът разкрива специфичната връзка между *чувам*, *разбирам*, *информиран съм*, *вземам под внимание* / *вслушвам се* и *подчинявам се*. Четирите метафори са често срещани и в двата езика и нерядко значенията им се припокриват.

Примерите, илюстриращи използването на метафорични изрази, съдържащи глагола *чувам*, показват, че и в двата езика има пренос на значение от областта на физическото възприятие към по-абстрактни области. Нещо повече, анализът показва, че докато глаголите от визуалната модалност се отнасят до интелектуалните способности като цяло, слуховото възприятие се свързва с вътрешно разбиране и възприемчивост.

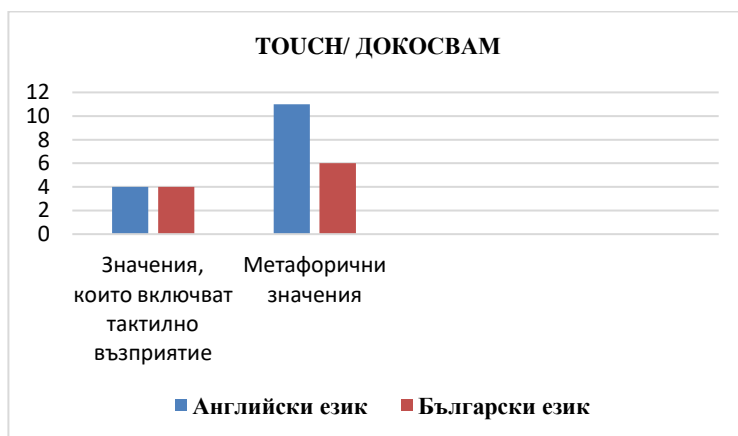
Фиг. 2. Значения на *hear* и *чувам* в английски и български език.

Touch / Докосвам

Анализът на значенията на глагола, принадлежащ към тактилната модалност, започва с дискусия за неговите значения, които включват физическо

възприятие, като *използвам* и *причинявам вреда, щета; навреждам* и се разширяват, за да се съсредоточат върху неговите метафорични значения.

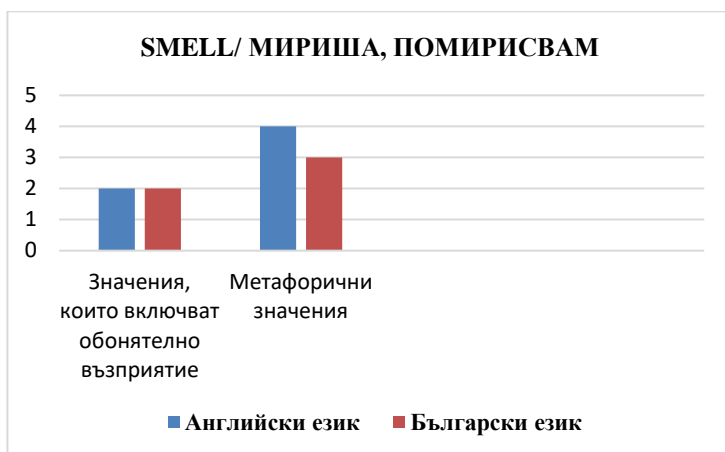
Специално внимание е обърнато на пренос на значение от тактилната област в трите целеви области: тази на ПСИХОЛОГИЧНИ СЪСТОЯНИЯ И ЕМОЦИИ, като се изследват значенията на *засягам, повлиявам на чувствата* и *изпитвам определени чувства*; областта на СОЦИАЛНИЯ ЖИВОТ обхваща значенията *отнасям се към нещо, което е обект на разглеждане; засягам*. Изразите, свързани със социалните отношения – *обшувам, информиран / неинформиран съм, равен съм на, искам заем също* принадлежат към тази група. Метафоричното значение *малък брой / количество* е представено в третата група.

Фиг. 3. Брой значения на *touch* и *докосвам* в английски и български език.

Smell / Мириша

Обонятелната модалност очаквано представя по-малко метафорични значения в сравнение с предходните три. Основното значение на *smell / мириша* обикновено има негативни конотации. Резултатите показват изместване от буквалното значение *помирисвам нещо с носа си*. Изследването се фокусира върху три метафорични значения. *Подозирам* изразява негативни емоции. Като алтернатива *отгатвам* може да има отрицателно или положително значение. Анализът на глагола показва, че положителните или отрицателните характеристики не се подразбират от самия глагол, а от възприетия обект. Метафората *разследвам* включва не само получаване на информация без физически контакт, но също така се отнася до значението на *изпитвам подозрения*. Последното изследвано значение – *проявявам пренебрежение / неуважение* изразява социални отношения.

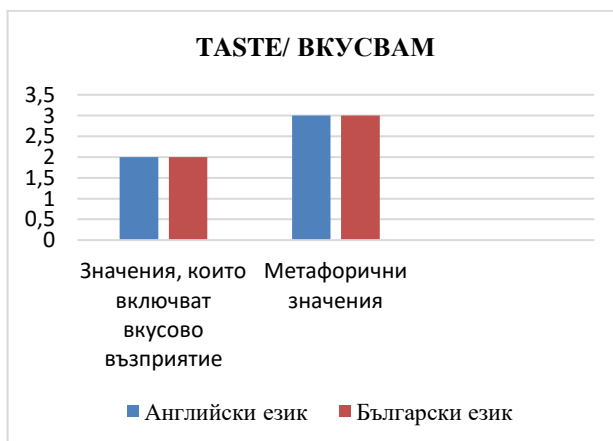
Фиг. 4. Брой значения на *smell* и *мириша / помирисвам* в английски и български език.

Taste / Вкусвам

За разлика от глаголите, принадлежащи към първите четири сетивни модалности, глаголет *вкусвам* има по-малко семантични разширения, които биха могли да бъдат групирани като значения, изразяващи определени преживявания и предпочитания.

Метафората *преживявам / изпитвам чувства* свързва глагола с положителни и отрицателни емоции, в зависимост от контекста на неговата употреба.

Друго разширено значение на глагола е *наслаждавам се* и изразява удоволствие и удовлетворение от конкретно преживяване. Метафоричните значения отново зависят до голяма степен от обекта на възприятие.

Фиг. 5. Брой значения на *taste* и *вкусвам* в английски и български език.

Анализът потвърждава универсалната връзка между перцептивните и познавателните процеси. Глаголите за визуално и слухово възприятие илюстрират много повече семантични разширения, следвани от тези на допир, вкус и мирис. Малкото несъответствия в значенията на глаголите за общо възприятие и в двата

езика показват, че българските и английските носители на езика използват сходни метафори, за да споделят един и същ екзистенциален опит.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Al-Asmer 2007:** Al-Asmer, S. Alfazal-`ql wa al-jawarih fi Al- Quran Al- Kareem: Dirasat ihša'iyat [Phrases of mind and body in the Holy Quran: a quantitative semantic study. (Unpublished Master's Thesis)]. Najah national university, Nablus, Palestine.
- Biber, Conrad, Reppen 1998:** Biber, D., S. Conrad, R. Reppen. Corpus linguistics: investigating language structure and use. Cambridge: Cambridge University Press.
- Biber, Conrad, Reppen 2015:** Biber, D., R. Reppen. The Cambridge handbook of English corpus linguistics. Cambridge: Cambridge University Press.
- Caplan 1973:** Caplan, D. A note on the abstract readings of verbs of perception. // *Cognition*, 2(3), 269-277.
- Essa 2010:** Essa, D. The semantic range of the verbs of perception in English and Arabic: a contrastive study. // *Journal of Human Sciences*, 1(2), 622-662.
- Galac 2020:** Galac, Á. Semantic change of basic perception verbs in English, German, French, Spanish, Italian, and Hungarian. // *Argumentum*, 16(1), 125-146.
- Gisborne 1996:** Gisborne, N. English perception verbs. PhD Dissertation. PLACE: University College London.
- Ibarretxe-Antuñano 1997:** Ibarretxe-Antuñano, I. Smelling and perception: A cross-linguistic study. – In: A. Barcelona (ed.) *Cuadernos de Filología Inglesa* 6(2), 113-21.
- Ibarretxe-Antuñano 1999:** Ibarretxe-Antuñano, I. Polysemy and metaphor in perception verbs: A crosslinguistic study. (Doctoral dissertation), University of Edinburgh.
- Ibarretxe-Antuñano 2013a:** Ibarretxe-Antuñano, I. The power of the senses and the role of culture in metaphor and language. – In: Caballero, R., J. Diaz-Vera (Eds). *Sensuous cognition: Explorations into human sentience – imagination, (e)motion and perception*, Berlin: Mouton de Greyter, 109-133.
- Ibarretxe-Antuñano 2013b:** Ibarretxe-Antuñano, I. The relationship between conceptual metaphor and culture. – In: *Intercultural Pragmatics*, 10(2), 315–339.
- Ibarretxe-Antuñano 2019:** Ibarretxe-Antuñano, I. Perception metaphors in cognitive linguistics. Scope, motivation, and lexicalization. – In: Speed, L., C. O'Meara, L. San Roque, A. Majid (Eds.), *Perception metaphors*. Amsterdam: John Benjamins, 43-64.
- James 1980:** James, C. *Contrastive Analysis*. Longman House, 136-154.
- James 2005:** James, C. Contrastive analysis and the language learner. – In: James, C., C. Tschichold, J. Wieser (Eds.). – In: *Linguistics, Language Teaching and Language Learning*, 1–20. Basel: Schwabe.
- Jumaah et al. 2020:** Jumaah, R., Md Rashid, S., Abdul Jabar, M. A., & Ali, A. M. A cognitive semantic analysis of Arabic verb of visual perception رَأَى (ra'a) in fiction writing. – In: *SAGE Open*, 10(3), 215824402094952.
- Kortmann 1996:** Kortmann, B. Kontrastive linguistik und fremdsprachunterricht. In W. Börner and K. Vogel (Eds.), *Kontrast und Äquivalenz. Beiträge zu Sprachvergleich und Übersetzung*, Tübingen: Narr, 136-167.
- Kubota 2016:** Kubota, M. A cognitive linguistic analysis of visual perception verbs in natural language — with special reference to English verbs “look” and “see”. (Unpublished Doctoral Dissertation, Kansai Gaidai University).
- Mair 2005:** Mair, C. Recent advances in contrastive linguistics and language typology: the spin-off for language teachers. – In: Allerton, D., C. Tschichold, and J. Wieser (eds.), *Linguistics, Language Teaching and Language Learning*. Basel: Schwabe, 21-39.
- Mihailova 2001:** Mihailova, N. Metodiat na komponenten analiz i glagolite za zritelno vazpriyatie v bulgarskiya i polskiya ezik. // *Sapostavitelno ezikoznanie* (1), 48-67 [Михайлова, Н. Методът на компонентен анализ и глаголите за зрително

възприятие в българския и полския език. // Съпоставително езикознание, (1), 48-67].

- Laskova 2008:** Laskova, L. Perspective in utterances with the perception verb видя. <https://www.balgarskiezik.eu/4_2008.html (status 02.10.2022)>.
- Li 2013:** Li, Z. A comparative survey of vision metaphors based on the corpus in English and Chinese. // *Theory and Practice in Language Studies*, 3(7), 1232-1242.
- MacArthur, Krennmayr, Littlemore 2015:** MacArthur, F., T. Krennmayr, J. Littlemore. How basic is “UNDERSTANDING IS SEEING” when reasoning about knowledge? Asymmetric uses of sight metaphors in office hours consultations in English as academic Lingua Franca. *Metaphor and Symbol*, 30(3), 184-217.
- McEnery, Wilson 2001:** McEnery, T., A. Wilson. *Corpus linguistics*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Mladenova 2016:** Mladenova, M. Vizhdam, znachi sashtestvuva (upotreba na nespetsifichni glagoli s ekzistentsialna funktsiya v cheshkiya i bulgarskiya ezik). // *Sapostavitelno ezikoznanie*, XLI,1 <https://www.slav.unisofia.bg/images/stories/documents/Margarita_Mladenova.pdf (status 02.10.2022)> [Младенова, М. Виждам, значи съществува (употреба на неспецифични глаголи с екзистенциална функция в чешкия и българския език). // Съпоставително езикознание, XLI,1].
- Neagu 2013:** Neagu, M. What is universal and what is language specific in the polysemy of perception verbs? *Revue roumaine de linguistique LVIII* 3, 329-343. București.
- Nedelcheva 2019:** Nedelcheva, S. How is seeing different from looking? A cognitive perspective on verb-particle constructions with look and see. – In: *Studies in Linguistics, Culture and FLT*. Sofia: Asenevtsi, 7-21.
- Nedelcheva 2020:** Nedelcheva, S. Exploring smell from cognitive perspective in English and Bulgarian (a corpus study). – In: *Studies in Linguistics, Culture and FLT*. Sofia: Asenevtsi, 95-116.
- Oanch 2016:** Oanch, T. A semantic study on verbs of human senses in English under cognitive linguistics (versus Vietnamese). Paper presented at the Asian Conference on English learning, Japan. Art Center of Kobe.
- Rojo, Valenzuela 2005:** Rojo, A., & Valenzuela, J. Verbs of sensory perception. // *Languages in Contrast*, 5(2), 219–243.
- Rylina 2013:** Rylina, G. Contrastive study of a perception verbs in English and Russian: feel vs cuvstvocat. (Unpublished Master’s Thesis). Ghent University, Russia.
- Santos 2006:** Santos, D. Perception-verbs-in-English-and-Portuguese. <<https://www.semanticscholar.org/paper/Perception-verbs-in-English-and-Portuguese-Santos/ca8694939a04c95e5ccff33ac5c5ba56741f8e55> (status 02.10. 2022)>.
- Sekuler 1994:** Sekuler, R., & Blake, R. *Perception*. McGraw-Hill.
- Sweetser 1990:** Sweetser, E. *From etymology to pragmatics: metaphorical and cultural aspects of semantic structure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Viberg 1984:** Viberg, Å. The verbs of perception: a typological study. – In: Butterworth, B., B. Comrie, Ö. Dahl (eds.). *Explanations for language universals*. Berlin: Mouton, 123-162.
- Viberg 1993:** Viberg, Å. Crosslinguistic perspectives on lexical organization and lexical progression. – In: Hyltenstam, K., Å. Viberg (eds.). *Progression and Regression in Language: Sociocultural, Neuropsychological and Linguistic Perspectives*. Cambridge, UK: University Press, 340-379.
- Viberg 2008:** Viberg, Å. Swedish verbs of perception from a typological and contrastive perspective. *Languages and cultures in contrast and comparison*, 123-172.
- Yu 2004:** Yu, N. The eyes for sight and mind. // *Journal of Pragmatics*, 36(4), 663-686.
- Yu 2008:** Yu, N. The relationship between metaphor, body and culture. – In: Frank, R., R. Dirven, T. Ziemke, E. Bernárdez (eds.), *Sociocultural Situatedness*, Berlin: Mouton de Gruyter, 387-404.

METAPHOR AND METONYMY IN ACTION AND INTERACTION IN MEDICAL ENGLISH

Slaveyah Goranova

МЕТАФОРАТА И МЕТОНИМИЯТА В ДЕЙСТВИЕ И ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ В МЕДИЦИНСКИЯ АНГЛИЙСКИ

Славя Горанова

Abstract: *In the present article, we offer a diachronic classification of the understanding of the role of metaphor in Medicine. We identify three periods, the first one of them being based on denial, Restrictive View, the second one – on affirmation, Descriptive View, and the last one – on manipulation, Proscriptive View. We also explain the surge of interest in metonymy from a cognitive linguistics perspective, and contrast the present perception of metonymy as intertwined with metaphor to the now classical idea of metonymy as a phenomenon that is separate and divergent from metaphor. We endorse the latest understanding of the interplay between metaphor and metonymy in Medical English as a difficult one to be dismantled: it is hard to clearly delimitate the realm of each one of the pair. Thus while it is clear that metaphor and metonymy act in scientific discourse, it is not equally clear what internal limits must be set to their interaction. We suggest that, by the time an objective and clear way of differentiating between the two is agreed upon, the greatest efforts should be directed at elucidating hidden metaphor and metonymy in Medical English.*

Key words: *metaphor, metonymy, Medical English*

Резюме: *В статията се предлага диахронна класификация на разбирането за ролята на метафората в медицината. Разграничаваме три периода: първият е базиран на отричане, Рестриктивно разбиране; вторият – на приемане, Дескриптивен; последният - на манипулативност, Проскриптивен. Също така анализираме засилването на изследователския интерес към метонимията през призмата на когнитивната лингвистика, като контрастираме сегашното възприемане на метонимията като неразривно свързана с метафората с вече класическата идея за метонимията като феномен, отделен и различаващ се от метафората. Присъединяваме се към актуалната постановка, че взаимодействието между метафората и метонимията в медицинския английски е трудно разграничимо: точни граници между двете не могат лесно да бъдат очертани. Следователно докато действието на метафората и метонимията в научния дискурс е безспорно, не така стои въпросът с вътрешните граници на тяхното взаимодействие. Нашите усилия са насочени към осветяване на скритите метафори и метонимии в медицинския английски.*

Ключови думи: *метафора, метонимия, медицински английски*

<https://doi.org/10.46687/UDOH8823>

Living Metaphor

Aristotle did not kill scientific metaphor, but he did ostracize metaphor from science for many centuries. He understood metaphor as opposing definition, and since definition expresses “the essence of the thing” (Topics 153a: 15), clearly metaphors cannot play part in science, which is concerned with the proper naming of things. Science cannot harbor metaphor due to metaphor’s *indefinite* nature: metaphor does not correctly define a thing, rather “it gives a thing a name that belongs to something else” (Poetics XX 1457b: 7-9).

The period of exile of metaphor from science lasted much longer than the single decade typically assigned to ostracized citizens of Ancient Athens; it is only in the last

century that metaphor has returned to its scientific homeland. It has been a dramatic comeback indeed. The works of Lakoff and Johnson have redefined our understanding of metaphor *per se*: not only is it impossible to exclude metaphor from any discourse, it is actually an integral part of reason itself. Reason is “largely metaphorical and imaginative” (Lakoff, Johnson 1999: 15).

Language is impossible without metaphor. This holds true for scientific discourse as well. When we look at the field of Medicine, we come quickly to the realization that the very essence of its language, its terminological *backbone*, is very much dependent on metaphor. In medical terminology, metaphor is a “nomination technique” (Amudzhieva 2021: 66). The roots of metaphors can often be traced to Ancient Greek and Latin: for ex. *herpes* comes from the Greek verb ἔρπω - *crawl* hence the term reflects the progressive, *crawling*, spread of the blisters (Amudzhieva 2021: 69).

Thus it becomes clear that even Aristotle himself could not effectively banish metaphor from medicine. He was successful in banning the *acceptance* of metaphor in science, without getting metaphor to abandon science. *De facto*, metaphor has always been present in Medicine, even if, *de jure* (or *de vogue philosophique*, if we shy away from considering Aristotle’s words as law), it was not supposed to be.

The Life and Struggles of Medical Metaphor

Thus with Aristotle begins the longest period of the understanding of the role of metaphor in Medicine – the one of the reign of what we suggest to be called the **Restrictive View**. This initial understanding is marked by *denial*: metaphor is seen as having its proper place in poetry, drama, and fiction.

The advent of cognitive linguistics brings about a new way of viewing metaphor. Its realm is no longer restricted to artistic expression: metaphor is paramount; it permeates all language, including scientific discourse. Therefore, we locate the shift in the understanding of metaphor from the *Restrictive* to the **Descriptive View** in the 1970s. The new interpretation of the role of metaphor in science is grounded in **affirmation**: metaphor is accepted as belonging to science. Since the language of medicine cannot without metaphor, linguists focus their energy on describing the numerous instances of metaphor in science, and on categorizing them. “The close association of medicine with metaphor” (Vaisrub 1977: 3) can be interpreted in terms of fields of medical metaphors such as war, myth, fiction, dream, nature, machine, crime, etc.

We believe that we are currently witnessing yet another major change in the understanding of medicine’s metaphors. Ever since Semino critically examined the usage of metaphor in medicine and claimed that we ought not only to be aware of this usage, but ought to control it, we have entered the stage of the **Proscriptive View**. Elena Semino endorses the understanding that “the use of cancer as a metaphor is generally best avoided” (Potts, Semino 2019: 94). Semino reaches the conclusion that *bad* metaphors must be foregone and only appropriate metaphors that are the product of “a well-informed and context-sensitive approach to metaphor selection” (Semino 2021: 2) must be employed. She insists that since “metaphors are crucial tools for communication and thinking”, they can be especially useful in the field of Medicine and Medicine-related sciences such as public health (Semino 2021: 1). The idea that we must encourage the use of certain metaphors while discouraging that of other metaphors brings into play the kind of power relations that Foucault is famous for exposing. Thus, the present view is, not necessarily in pejorative sense, one of **manipulation**.

It could be seen as ironic that the 1970s mark both the commencement of the *Descriptive View* and the promulgation of the power-relations ideas (*Discipline and Punish* was published in 1975, and only a year later - the first volume of *History of Sexuality*). Actually, Foucault's intertwining of power and knowledge -- knowledge is power -- serves as a logical bridge to the *Proscriptive View*.

To fully appreciate the three views on metaphor in Medicine, we need to be reminded of Kant's idea of triadic categories which Hegel later developed into the triadic structure of thesis, antithesis, and synthesis. This triadic structure corresponds to the *Restrictive View* of *denial*, followed by its antithesis, the denial of denial being *affirmation*, i.e. the *Descriptive View*. To understand the emergence of the *Proscriptive View* of *manipulation* as the synthesis, we can go further back to Spinoza's triad of knowledge: "the desire to know things by the third kind of knowledge cannot arise from the first, but from the second kind of knowledge" (Spinoza 1677: 261). In other words, by negating denial (of the presence of metaphor in Medicine), we affirm (its presence); and by affirming, we claim to know (of its presence), and this knowledge puts us into position of power, i.e. of being able to manipulate (this presence).

To elucidate further the key role of the 1970s in the understanding of the role of metaphor in Medicine, we will point out that the seeds for Semino's criticism of medical metaphor were planted by Susan Sontag in the very same decade. Today, Sontag enjoys the reputation of a relentless critic of the use of medical metaphors: her iconic work of 1978, *Illness as Metaphor*, goes as far as urging the exclusion of metaphor from the discourse on illness. Since "it is hardly possible to take up one's residence in the kingdom of the ill unprejudiced by the lurid metaphors with which it has been landscaped", she vows to work "towards an elucidation of those metaphors, and a liberation from them" (Sontag 1978: 1).

Metonymy on the Rise

For decades, metaphor used to be the one basking in the spotlight of cognitive linguists' interest, while metonymy had been assigned the part of the not-so-pretty cousin, and had been illuminated but slightly. However, metonymy has lately been invited to share the spotlight, "To date, linguists have paid less attention in general to metonymy than to metaphor. A shift in interest has only recently become noticeable, beginning at the end of the 1990s" (Brdar 2009: 260).

It could be noted that the initial interest in metonymy was based on it as an entity divergent from metaphor. The traditional Cognitive Linguistics claim is that while its fundamental concept, metaphor, is a mapping across two conceptual domains, metonymy is a mapping confined to a single domain. Metaphor is "a *cross-domain mapping in the conceptual system*" (Lakoff 1993: 2). Metonymy is a "conceptual projection whereby one experiential domain (the target) is partially understood in terms of another experiential domain (the source) included *in the same common experiential domain*" (Barcelona 2003: 4). Thus cognitive linguists primary interest in metaphor finds a secondary outlet in metonymy, and hence all efforts have for a long time been concentrated on juxtaposing metonymy to the pivotal phenomenon, metaphor.

It is only lately that metonymy has induced a new interest in itself: this time as an entity not only as different from, yet existing alongside, metaphor, but as an entity that is not independent from metaphor. There is a marked strife towards a conceptual unity of metaphor and metonymy -- as is Goossens' idea of metaphonymy, or as in a "continuum ranging from literalness via metonymy to metaphor" (Radden 2002: 410).

Probably the most successful attempt at classifying the interaction between metaphor and metonymy is the one of Ruiz de Mendoza who suggests several patterns of interaction: metonymic expansion of a metaphoric source, metonymic expansion of a metaphoric target, metonymic expansion of the correspondences of the target domain of a metaphor, metonymic expansion of one of the correspondences of the source domain, metonymic reduction of a metaphoric source, and metonymic reduction of the correspondences of the target domain of a metaphor (Ruiz de Mendoza, Galera Masegosa 2012: 158-161). We endorse this modern understanding of metaphor and metonymy as being in constant interplay, and it is precisely the interaction between metaphor and metonymy in medical discourse that serves as a focal point for our current interest.

Dead or Resurrected

At the heart of the specialized language of Medicine lies terminology. Medical terms are replete with instances of metaphor and metonymy, and it is often close to impossible to determine where one ends and the other one begins, especially in terms with Greek and Latin etymology (Amudzheva 2021: 76). Of course, it is in language *per se* that “we can now talk of a “notoriously difficult” distinction between metaphor and metonymy” (Radden 2002: 408), yet we believe that in medical discourse, it is a particularly difficult distinction to make. This is due to a great extent, namely, to the Greek and Latin term etymology, which often makes metaphors and metonymy go unperceived by the vast majority of its users, doctors and patients alike, very few among whom are Classical scholars.

Ever since Lakoff proclaimed the demise of the term *dead metaphor* as a “holdover from a traditional folk theory of language” (Lakoff 1987: 143), this expression has turned into a forbidden fruit to linguists. Some do try to reappropriate it while critiquing Lakoff for the bad reputation he has given it (Pawelec 2006), yet we believe that in the context that Lakoff views metaphor, i.e. in it being typical not of language, but of thought, it is not possible for a metaphor to be *dead* – that would signify the absence of reason itself. “The metaphor is not just a matter of language, but of thought and reason. The language is secondary” (Lakoff 1993: 6). It is, however, perfectly permissible for an *instance* to be dead, i.e. the particular linguistic expression of a reasoned metaphor to be no longer comprehensible as such. What we call *instance* is known in Cognitive Linguistics as *metaphorical expression* while *metaphor* stands for *conceptual mapping* (Lakoff 1993: 6-7). The first is a concrete expression in language of the latter, which is general and conceptualized.

In this sense, we are justified of speaking of *dead* metaphors and metonymy alike, i.e. of *instances* of metaphors and metonymy that are not easily detected by modern users of a language. However, we will refrain from resurrecting the term *dead*, namely because of Lakoff’s popular criticism that has stained the expression *dead* metaphor. Instead, we welcome the term *hidden*, which – aside from the lack of negative connotation in the field of cognitive linguistics – also speaks directly to the opacity, the absence of clarity, that is typical of hidden metaphors and metonymy.

An example of such “real candidates for “hidden” metonymy” can be found in the usage of *Coxitis* (Kreuzthaler, Schulz 2012: 466). The term denotes an inflammation of the hip joint (Collins 2022) and is an instance of using the whole to refer to a part of it. This must have been one of the holonyms found by the authors since the term is derived from Latin *coxa* meaning *thigh* (Kreuzthaler, Schulz 2012: 466). *Dermatitis*

exfoliativa, based on the Latin *folium* – leaf (Amudzhieva 2021: 70), or *exfoliative dermatitis* is an instance of a somewhat *hidden* metaphor since the connection between this particular type of skin irritation with the loss of foliage (*ex-foliate*) is not an obvious one.

It is important to maintain the differentiation between metaphor in general (i.e. conceptual metaphor) and its particular realization (i.e. a certain expression of metaphor in language), and offer a similar one for metonymy. Metonymy in general is confined to only a handful of overarching types or *archetypes* such as *part for whole* (meronym or partonym) and *whole for part* (holonym): it, by virtue of being confined to a single domain, “exploits a very limited range of relationships” (Brdar 2019: 56). Among these archetypes, known as *common metonymic patterns*, we also find *container-for-contents*, *producer-for-product*, *place-for-event*, *place-for-product*, *place-for-inhabitants*, *organization-for-members*, *object used-for-user* (Shutova et al 2013: 2). Conceptual metonymy or archetypes find their expression in language as in “an extra *pair of hands*” (instance of *part-for-whole*), “He drank his *glass*” (instance of *container-for contents*), etc. (Shutova et al 2013: 2).

In medical discourse, certain typical cases of metonymy have been pointed out: *name of body part-for-a medical condition* (conceptual metonymy) as in *frozen shoulder* (metonymic instance), *disease-for-patient* as in *a Crohn* (Brdar 2019: 58), *item of uniform-for-person wearing the uniform* (Harrison 2015: 134) as in *white coat* (Brdar 2019: 57).

We will thus speak of *conceptual metonymy* or *metonymy proper* (*common metonymic patterns, archetypes*) as opposed to its particular linguistic realization. Analogically to the *metaphor-instance* pair, *conceptual metonymy* operates at the level of reason while a *metonymic instance* is its realization in language. The contrast between metaphor and metonymy in reason vs. in language must not be overlooked because it is in the linguistic realization alone, that we can find *hidden (dead)* metaphor and metonymy.

Let there be light

We endorse the latest understanding of the interplay between metaphor and metonymy in Medical English as a difficult one to be dismantled: it is hard to clearly delimitate the realm of each one of the pair. In medical discourse, and in particular, in the terminology employed, “metaphor and metonymy unite in a common imagery field”, hence “it is difficult and even impossible to differentiate between metaphor and metonymy” (Amudzhieva 2019: 39). It is important to note that linguists often hold diverging opinions towards certain complex cases of the metaphor-metonymy continuum and can enter into debates regarding the proper place of such a case on the continuum. Some excellent examples of such uncertainty are the expressions *He is in low spirits* and *She is feeling up*. On one hand, these are perfect examples of the now classical orientational metaphors *happy is up, sad is down* (Lakoff, Johnson 1980: 15). On the other hand, there are “folk theories of sadness, happiness”, hence “we have a single domain, or frame... where an element of the frame is used for the whole frame; that is, we have to do with metonymies” (Kovecses 2013: 78). Even Lakoff and Johnson, who see the two as “different *kinds* of processes”, admit a great degree of overlapping: “metonymy serves some of the same purposes that metaphor does, and in somewhat the same way” (Lakoff, Johnson 1980: 36). We are adamant that such doubts cannot be resolved without new, improved definitions of metaphor and metonymy: definitions that

would allow for a clear-cut differentiation between the two. In the meantime, we would suggest that researchers' attention be drawn to the particular instances of metaphor and metonymy (the linguistic realizations of conceptual metaphor and conceptual metonymy) so that all *hidden* metaphor and metonymy be elucidated in the spirit of the Freudian call for awareness "Where id was ego shall be".

It is certainly not the case that metaphor and metonymy have not been examined: on the contrary, the period of Descriptive View has already shed a lot of light on metaphor, and, albeit to a lesser extent, on metonymy in science. However, this has not been sufficient, especially in view of the two key reasons why hidden metaphor and metonymy must be brought back to light (and life).

To begin with, there are no native speakers of Medical English, thus we must all learn it -- especially its terminology -- at a later stage in life, and we cannot be expected to know beforehand that *Mermaid's syndrome* does not correspond to Ariel's longing for her prince. The metonymic and metaphoric nature of allowing the whole to stand for a part (the creature for its fused legs) and mapping from the domain of birth defects (convoluted legs) to the one of mythological fauna (a fish-like tail) ought to be grasped if we are to truly comprehend the new term.

In addition, metaphor and metonymy are important players in scientific discovery. They can change reality, "changes in our conceptual system do change what is real for us and affect how we perceive the world and act upon those perceptions" (Lakoff, Johnson 1980: 145-146); new metaphors and metonymy in Medical English can alter our perception of the way an organism functions, gets sick and then recovers. The famous saying "science advances metaphorically" must be understood in light of the need for a "radical shift in the scientist's mode of thought" (Francois Jakob cit. by Vaisrub 1977: 123-124): this is precisely the kind of conceptual change that Lakoff and Johnson envision. Thus elucidating hidden metaphor and metonymy in Medical English can bring about new conceptual and linguistically embodied metaphor and metonymy: new language and new thought, which might ultimately result in advances in Medicine.

Conclusion

We have demonstrated how metaphor and metonymy have reclaimed the recognition due to their rightful place in science. At the same time, we have admitted that while it is clear that metaphor and metonymy *act* in scientific discourse, it is not equally clear what internal limits must be set to their *interaction*. We suggest that, by the time an objective and clear way of differentiating between the two is agreed upon, the greatest efforts should be directed at elucidating *hidden* metaphor and metonymy in Medical English. This will be advantageous to not only new participants in medical discourse, but to scientific discovery as well.

REFERENCES

- Amudzhieva 2019:** Amudzhieva, N., Spetsifika na klinichnite termini, vazniknali chrez metaforizatsiya na mitologichna i literaturna obraznost // Societas Classica. Kulturi i religii na Balkanite, Sredizemnomoriето i Iztoka, t. 10, br. 1, Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo "Sv. sv. Kiril i Metodiy" [Амуджиева, Н. Специфика на клиничните термини, възникнали чрез метафоризация на митологична и литературна образност // Societas Classica. Култури и религии на Балканите, Средиземноморието и Изтока, т. 10, бр. 1, Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“].

- Amudzhieva 2021:** Amudzhieva, N. *Образно-сетивни nazvaniya na klinichnite termini ot gratski i latinski proizhod*. Varna: Izdatelska kashta “Steno” [Амуджиева, Н. *Образно-сетивни названия на клиничните термини от гръцки и латински произход*, Варна: Издателска къща „Стено“].
- Aristotle:** *Topics*. // *The Complete Works of Aristotle*, vol.1. Barnes, J., ed. Princeton: Princeton University Press.
- Aristotle:** *Poetics*. // *The Complete Works of Aristotle*, vol.2. Barnes, J., ed., Princeton: Princeton University Press.
- Barcelona 2003:** Barcelona, A. *The Cognitive Theory of Metaphor and Metonymy // Metaphor and Metonymy at the Crossroads: A Cognitive Perspective*, Barcelona, A., ed., New York: Mouton de Gruyter.
- Brdar 2009:** Brdar, M. *Metonymies We Live Without // Metonymy and Metaphor in Grammar*, Panther, K. et al, ed., Amsterdam: John Benjamins.
- Brdar 2019:** Brdar, M. *On the Regularity of Metonymy Across Languages (Exemplified on some Metonymies in Medical Discourse) // ExEll (Explorations in English Language and Linguistics)*, issue 1/7. Tuzli: Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli.
- Collins 2022:** Collins Dictionary <<https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/coxitis> (status 01.08.2022)>.
- Harrison 2015:** Harrison, S. *The Production Line as a Context for Low Metaphoricity. // Metaphor in Specialist Discourse*, Herrmann and Sardinha, eds. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Kovecses 2013:** Kovecses, Z. *The Metaphor–Metonymy Relationship: Correlation Metaphors Are Based on Metony* <https://www.researchgate.net/publication/72122979_The_Metaphor-Metonymy_Relationship_Correlation_Metaphors_Are_Based_on_Metonymy (status 23.08.2022)>.
- Kreuzthaler, Schulz 2012:** Kreuzthaler, M., S. Schulz. *Metonymies in Medical Terminologies. A SNOMED CT Case Study*. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3540502/pdf/amia_2012_symp_0463.pdf (status 23.08.2022)>.
- Lakoff 1987:** Lakoff, G., *The Death of Dead Metaphor. // Metaphor and Symbolic Activity*, vol. 2. Issue 2.
- Lakoff 1993:** Lakoff, G., *The Contemporary Theory of Metaphor* <https://www.academia.edu/56131667/The_Contemporary_Theory_of_Metaphor (status 01.08.2022)>.
- Lakoff, Johnson 1980:** Lakoff, G., M. Johnson. *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lakoff, Johnson 1999:** Lakoff, G., M. Johnson, *Philosophy in the Flesh* <https://ia801209.us.archive.org/3/items/PhilosophyInTheFlesh/Philosophy_In_The_Flesh.pdf (status 13.08.2022)>.
- Pawelec 2006:** Pawelec, A. *The Death of Metaphor // Studia Linguistica*. Issue 123. Krakow: Universitatis Jagellonicae Cracoviensis.
- Potts, Semino 2019:** Potts, A., E. Semino. *Cancer as a Metaphor // Metaphor and Symbol*, vol. 34, num. 2.
- Radden 2002:** Radden, G., *How metonymic are metaphors? // Metaphor and Metonymy in and Contrast*, Dirven and Porings, eds. New York: Mouton de Gruyter.
- Ruiz de Mendoza, Galera Masegosa 2012:** Ruiz de Mendoza Ibáñez, F. J. and A. Galera Masegosa, *Metaphoric and Metonymic Complexes in Phrasal Verb Interpretation: Metaphoric Chains // Studies in Linguistics and Cognition*, Eizaga Rebollar, ed., Bern: Peter Lang AG International Academic Publishers.
- Semino 2021:** Semino, E., *COVID-19: A forest fire rather than a wave?*, <https://eprints.lancs.ac.uk/id/eprint/151450/1/Semino_METODE_piece_Rev_final.pdf (status 14.08.2022)>.
- Shutova et al 2013:** Shutova, E., J. Kaplan, S. Teufel, A. Korhonen. *A Computational Model*

of Logical Metonymy <https://www.academia.edu/13581409/A_computational_model_of_logical_metonymy (status 01.08.2022)>.

Sontag 1978: Sontag, S. Illness As Metaphor <https://buddhistuniversity.net/exclusive_01/Illness%20As%20Metaphor%20-%20Susan%20Sontag.pdf (status 22.08.2022)>.

Spinoza 1677: Spinoza, B. On the Improvement of the Understanding, New York: Dover Publications, 1677 (1955).

Vaisrub 1977: Vaisrub, S., Medicine's Metaphors: Messages and Menaces, New Jersey: Medical Economics Company.

АПОЗИТИВНИ КОНСТРУКЦИИ С АМБИВАЛЕНТЕН СИНТАКТИЧЕН СТАТУС

Антон Гецов

APPOSITIONAL CONSTRUCTIONS WITH AN AMBIVALENT SYNTACTIC STATUS Anton Getsov

Abstract: *This article analyzes syntactic formations that have not yet received any attention, especially in the studies on Bulgarian grammar. These constructions include varieties of the appositional construction, typical mostly to written language. They are traditionally defined as parenthetical appositives, as detached or non-detached appositives, as units close to the appositive. What brings the examples illustrating this syntactic phenomenon together as elements of one type, is that in each of them, there is a binary nominative structure, and its components are referentially identical. One of the components (the head word) is a noun that is either part of the less frequently used lexis, or a foreign language lexical unit, or an alternative name for the other noun. The other component (the appositive) is separated by punctuation (most often through the use of the punctuation mark “round brackets”) that either contains a noun from the commonly used lexis, or is a transliterated variant, or is a shortened variant (abbreviation) of the full name in the first component.*

Keywords: *appositive with a parenthetical nature, detached appositive, parenthetical appositive, the principle of prototype, prototypical construction, peripheral construction.*

<https://doi.org/10.46687/UZWE1464>

1. Въведение

В българския синтаксис въпросите, свързани с граматическия статус, типологията и употребата на апозитивната конструкция¹, са разглеждани откъслечно и повърхностно. Някои от нейните разновидности изобщо не са били предмет на специално изследване. Една от тях може да се онагледи чрез следните примери: *Велико Търново (Veliko Tarnovo); Щипон (Ихтиман); Shadow economy (сенчеста икономика); палаталност (мекост); глайд (glide); джоджен (юзум); fake news (фалишви новини); haute couture (висша мода); лингвистика на текста (текстолингвистика); Голямата мечка (Ursa Major); хрема (Rhinitis); Исаак Нютон (Isaac Newton, Айзък Нютън); Института по хуманитарни и социални науки във Виена (IWM Vienna); ООН (UN); Бакх(ус) (Дионис); Екатерина II Велика (София Августа Фредерика фон Анхалт-Цербст); ДОСО (Доброволна организация за съдействие на отбраната); Съюз на европейските футболни асоциации (УЕФА).*

Проблемите, които закономерно възникват с оглед на определянето на граматическия статус на разглежданите конструкции, са как тези конструкции да бъдат тълкувани и в каква парадигма да бъдат ситуирани. Тоест ограденият със скоби компонент приложение ли е изобщо, или е близка до (наподобяваща) приложението синтактична единица; ако е приложение, дали е обособено, дали е

¹ С това понятие се обозначава разновидност на подчинително именно словосъчетание, в което по традиция единият компонент се дефинира като независим (определяемо), а другият – като зависим (приложение, апозиция).

вметнато, или пък притежава някакъв друг, различен от обособяването и вмятането статус; ако пунктуационният знак „скоби“ се замени с „ограждаща запетая“ или с „тире“ (единично или двойно), това променя ли граматическия статус на маркирания компонент?

Целта на настоящото проучване е да се хвърли светлина върху синтактичната, семантичната и комуникативната специфика на подобен тип синтактични структури, чиято честота на употреба е впечатляваща, и да се определи мястото им сред останалите подобни образувания в граматическата категория *апозитивна конструкция*.

В мои публикации от последните години тази разновидност на апозитивната конструкция се маркира, без обаче да ѝ се прави задълбочен и детайлен анализ. Някои от визираните съчетания отдавна са забелязани от българските езиковеди², но тяхната синтактична природа все още остава недостатъчно добре изяснена. Традиционно те се маркират бегло и се дефинират ту като необособени и/или обособени приложения, ту като вметнати приложения, а понякога частично или напълно се игнорират. За да се разкрие по-прецизно и сравнително обективно синтактичната специфика на тази разновидност на апозитивната конструкция, е необходимо да се обърне нарочно внимание на причините, които предопределят и/или налагат нейното използване, на семантико-синтактичните ѝ характеристики и на особеностите на функционирането ѝ.

Това, което обединява примерите, илюстриращи този синтактичен феномен, в една разновидност (група), е, че във всеки от тях е налице бинарна номинативна структура, чиито компоненти са с еднаква референтна отнесеност. Единият компонент (определяемо) е съществително име (номинативен израз), което или принадлежи към ограниченоупотребяваната лексика, или е чуждоезично лексикално средство, или е алтернативно наименование по отношение на другото съществително име. Другият компонент (приложение) е пунктуационно сепариран (най-често със знака „скоби“) и обикновено съдържа или съществително име от общоупотребяваната лексика, или транслитериран вариант, или съкратен вариант (абривиатура) на разгърнатото наименование в първия компонент. Освен това разглежданите употреби са типични предимно за писмената форма на речта, което, както ще се установи по-късно, има ключово значение. Сред посочените примери може да се обособят две подгрупи. Първата представлява съвкупност от конструкции, в които единият от компонентите е инициално съкращение (абривиатура), а другият – пълното (разгърнатото) наименование на съкратения израз (съставно собствено име, устойчиво словосъчетание или термин). Втората подгрупа обединява конструкции, в които чрез съществително име (номинативен израз) в единия компонент (обикновено втория) се превежда, транскрибира, транслитерира или се (полу)калкира съществително име (номинативен израз) от чужд език в другия компонент, или пък съществителните имена в двата компонента принадлежат към различни

² Виж например Димитър Мишев (Mishev 1895: 21), Манол Иванов (Ivanov 1905: 34), Петър Калканджиев (Kalkandzhiev 1938: 368), Стефан Младенов, Стефан Попвасилев (Mladenov, Popvasilev 1939: 369), Димитър Попов (Popov 1942: 184, 187).

функционални групировки в лексикалната система на българския език (общоупотребявана лексика и ограниченоупотребявана лексика)³.

Тъй като лексикалните съкращения (и в частност – инициалните съкращения) сравнително късно започват масово да се налагат в книжовния български език, е естествено и разбираемо апозитивните конструкции, включващи абривиатури, да не са били в ползването на изследователите на българския език. Колкото се отнася до втората подгрупа – независимо от очевидната фреквентност на тези съчетания – описанието им в синтетичните трудове по синтаксис е повече от скромно. Това е очакван и закономерен резултат от перманентното недооценяване и negliжиране на проблемите, свързани с т.нар. апозиция.

2. Наследството

Наблюденията, които са завещали българските езиковеди по отношение на визираните апозитивни конструкции, нито са много, нито може да се говори за някаква системност и последователност, но въпреки това сред тях има тълкувания, хрумвания, възгледи, чието игнориране или омаловажаване би било неоснователно и неприемливо.

Д. Мишев отбелязва мимоходом приложения, които се свързват с ограничаваната дума чрез съюзите *или*, *тоест*, *сиреч* и др., като илюстрира твърдението си с примери от типа: *Хрониката, или летописта, е основна форма на битоописанието; В памет на неговия подвиг даден му бил прякор Сцевола, т.е. Левичар* (Mishev 1895: 21). Почти същите твърдения, онагледени с подобни примери, се срещат по-късно в учебниците както на Ст. Младенов и Ст. Попвасилев, така и на Д. Попов. Във втория от тях намира място едно важно уточнение: „В сравнително редки случаи приложението се свързва посредством граматична **връзка**. За такава служи обикновена връзка или приглаголие-връзка – или, т.е., сиреч, именно, а именно, иначе“ (Роров 1942: 184). Наличието на експлицитно средство, маркиращо граматическо отношение, би трябвало да означава, че тези съчетания са нерелевантни за апозитивната конструкция с неособено приложение, тъй като според повечето традиционни разбирания за организацията ѝ в нея отсъстват формални експликатори на синтактичното отношение между определяемо и приложение. Любомир Андрейчин смята, че в примери от посочения тип е налице обособено приложение (Andreychin 1942: 479).

³ Регистрирани са немалко примери за апозитивни конструкции от този тип, в които чрез приложението, оградено със скоби, се дава не едно, а няколко допълнителни наименования на обекта от извънезиковата действителност, напр.: *Белият оман (Inula helenium) (малка бяла стомахоглътка, чернокос) е многогодишно тревисто растение, използвано като лечебно; Норвежката контраразузнавателна служба (Politiets Sikkerhetstjeneste – PST), се развълнува от любовната афера на министъра; Хелоуин (Halloween, All Halloween, All Hallows 'Eve или All Saints' Eve) е празник, който се връща към традициите на древните келти на Ирландия и Шотландия; В съвременната специализирана литература тромбофлебитът може да се намери под термините „повърхностна венозна тромбоза“ (TPV, повърхностен тромбофлебит) и „дълбока венозна тромбоза (DVT, дълбок тромбофлебит); Бабини зъби (Tribulus terrestris, трабузан, тръбозан) е едногодишно тревисто растение; Това е новият Център за изучаване и изследване на петрола на името на крал Абдула (King Abdullah Petroleum Studies and Research Centre (KAPSARC)).*

Според М. Иванов приложенията са прости и сложни, като сред първата група той откроява една особена разновидност, в която приложението е еднакво по смисъл с поясняемото или пък е прост превод на дума от чужд език. Примерите, които той използва, не са много, но пък са красноречиви и убедителни: *Барабоят (компирът) е донесен от Америка; Русчук (Русе) се намира край Дунава; С термометъра (топломера) мерим топлината* (Ivanov 1905: 34). Интересен, но и показателен е фактът, че авторът обединява в един параграф (§ 54.) тези примери както с примери от типа: *Майка ѝ, учителка, беше много придирчива*, така и с примери от типа: *Царицата, или матката, не излиза от кошера*. Тоест за М. Иванов всички приложения, чрез които той онагледява тезата си, се поставят под общ знаменател независимо от различията в граматическия им статус и пунктуационното им оформяне. В позицията на автора правят впечатление две твърдения – от една страна, за първи път се отбелязват употреби, които са предмет и на настоящото изложение, от друга страна, за първи път се постулира, че в тези случаи се използва пунктуационният знак „скоби“.

Оригинална и респектираща е тезата на П. Калканджиев, според когото в примери от типа: *Кислородът (oxigenium)⁴ засилва горенето; Царевичката (мисир, влашка, папур, гълъби, кукуруз) съставя главна храна на балканското население* и пр., оградените в скоби изрази са близки до приложението (подчерт. мое – А. Г.) пояснения на непознати и чужди думи чрез превод или чрез друго по-употребимо или по-научно име, а също и поправки на несполучливи изрази (Kalkandzhiev 1938: 368). Характеризирането на оградените със скоби изрази като близки до приложението, а не като приложения е колкото странно, толкова и перспективно предположение, което, макар и лишено от научна аргументация, не трябва да се подминава с лека ръка. Очевидно авторът е усещал, че тези приложения не се вписват в добре познатата схема, в общоприетото, в стандарта, но не си е поставил за цел да защити отговорно и убедително тезата си.

Дори в този кратък преглед на мнения си проличава колко различно се интерпретира разглежданата синтактична категория – както по отношение на обема, така и по отношение на съдържанието ѝ.

3. Статуквото

През втората половина на миналия век авторите, чиито усилия в по-малка или в по-голяма степен са свързани с анализираната разновидност на апозитивната конструкция, са Константин Попов, Йордан Пенчев и Руселина Ницолова.

2.1. Тезата за определянето на приложението като вметната част

През 1966 г. излиза монографията на Й. Пенчев „Въвеждащи и вметнати думи и изрази в съвременния български книжовен език“, в която той се опитва да разграничи както категориите *въвеждане* и *вмятане*, така и категориите *обособяване* и *вмятане*. Разглеждайки вметнатите приложения, той пише:

„В сравнение с други части на изречението приложението се вмята най-често. Това се обяснява лесно с факта, че задпоставено приложение е винаги обособено, а обособената част може лесно да мине

⁴ Правилното изписване на думата *кислород* на латински е *oxigenium*, а не *oxigenium*, каквато форма е използвал в учебника си П. Калканджиев.

във вметната (и обратно). Тук му е мястото да отбележим, че К. Попов отнася вметнатите приложения към обособените. Това разбираме обаче, когато четем не главата за обособеното приложение, а параграфа за правописа на обособените части, защото само в този параграф се говори за едни приложения, давани обикновено в скоби, които представят определен тип“ (Penchev 1966: 62).

Чрез тези разсъждения ясно и недвусмислено се демонстрира авторската позиция, която в настоящото изложение се приема с известни резерви. След като малко преди това Й. Пенчев е обяснил и аргументирал подробно и педантично различията между вметнати и обособени части (Penchev 1966: 57–59), твърдението, че преходът от едната към другата е точно лесен, предизвиква изненада и недоумение. Според автора обособените части са характерни само за писмената форма на речта, докато вметнатите части се използват както в писмената, така и в устната форма на речта. Без съмнение обаче, апозитивните конструкции, за които става дума тук, са характерни изключително за писмената форма на речта. Понеже опозицията *устна форма на речта – писмена форма на речта* е обективно невъзможно да се използва като диференциален признак в разглежданите случаи, е наложително да се вземе предвид друг различителен признак, който Й. Пенчев също предлага: „(...) приложението-превод се дава винаги в скоби и тъкмо това сочи вметнатия характер на приложението. Ако приложението е свързано със съюзната въвеждаща дума *тоест* (*сиреч*), ще говорим за пояснителна връзка, а не за вматане (...)“ (Penchev 1966: 57). Следователно според автора именно от пунктуационното оформяне на конструкцията зависи определянето на нейния граматически статус. Несъстоятелността на подобна теза прозира добре както при използването на препинателни знаци в синтактични образувания от този тип, така и при пунктуационното оформяне на апозитивни конструкции, съдържащи пълен антропонимен комплекс (определяемо) и прякор или псевдоним (приложение), за което ще стане дума по-нататък. Колкото се отнася до другия различителен маркер (наличието на пояснителна връзка), изглежда, че той има повече основания да се приеме за меродавен при разграничаването както на категориите *вматане* и *въвеждане*, така и на категориите *вматане* и *обособяване*⁵. Освен това задпоставеното приложение невинаги се обособява – схващане, което самият автор частично (и уместно) коригира в следващи свои публикации (GSBKE 1983б: 249; Penchev 1984: 28).

Много убедителен обаче е Й. Пенчев, когато налага тезата си за двете основни разновидности на вметнатите конструкции – за вметнати конструкции, които не са части от структурата на основното изречение, и за вметнати конструкции, които и структурно, и съдържателно са части от основното

⁵ Озадачаващо е, че Й. Пенчев използва един и същ пример: *Знаеш... доде в Комрат ревизорът например, гдето ревизира водките и кабаците, сиреч кръчмите по нашему* (Ив. Вазов), за да онагледи: 1) разликата между пояснителна връзка и вматане (с. 57), и 2) един от типове вметнато приложение (с. 63) (Penchev 1966). В Академическата граматика Й. Пенчев вече не говори за съюзна въвеждаща дума *тоест* или за пояснителен съюз *тоест*, а за вметната дума *тоест*, която може да придружава приложението, когато то е синоним на предходната дума (GSBKE 1983б: 249).

изречение (парентези) (Penchev 1983: 243–252), а към т.нар. парентези той основателно включва вметнатите приложения. Може би най-ценната и плодотворна идея, която Й. Пенчев експлоатира при дефинирането на вметнатите части, е, че: „Вметната част пък е съобщение, което е (...) с т р а н и ч н о за синтактичните отношения в изречението. (...)“⁶ (Penchev 1966: 59). Диференциалният признак *отсъствие на граматическа връзка между вметнатата част и останалите изреченски части* („никаква синтактична връзка“; „без граматична връзка“; „съобщение, странично за синтактичните отношения“) много тясно и пряко кореспондира с една от традиционно изтъкваните характеристики на апозитивната конструкция с необособено приложение – *отсъствие на формална граматическа връзка между определяемото и приложението*.

Руселина Ницолова напълно споделя гледната точка на Й. Пенчев:

„Със скоби се отделят и вметнати приложения, определения и цели изречения, които назовават по друг начин означен вече предмет или признак. В този случай има много разновидности: вметнатите части могат да представляват превод на друг език на думата, с която са свързани; може да означават псевдоним или прякор; може да съдържат някаква характеристика на предмета или явлението, която позволява те да бъдат индивидуализирани; може да назовават предмета, ако той е означен с местоимение и има опасност местоимението да бъде разбрано двузачно и т.н. Напр.: *Тези думи се пишат полуразделно със съединителна чертица (дефис); В този случай има само издишване (експирация); Метатеза (предмет, премятане) е по-сложен случай на комбинаторна звукова промяна.(...)*“ (Nitsolova 1989: 135–136).

Авторката коректно отбелязва, че скобите са най-подходящият знак, за да се изтъкне страничният характер на оградената от тях дума или израз. В описанието на тези разновидности на апозитивната конструкция има нещо, което на пръв поглед не предизвиква съмнение, резервираност или несъгласие. Според авторката съчетанията, в които псевдонимът или прякорът функционира като приложение, а личното име – като определяемо, са конструкции с вметнато приложение. Част от примера, който авторката дава, е: *семейството на Орест Макарович Георгиев (Говорухин)* (Nitsolova 1989: 136). Това обаче не е отбелязано в нито един от синтетичните трудове по синтаксис на българския език⁷.

⁶ За първи път в българското езиковедие подобно схващане застъпва Иван Топков: „Вметнати се наричат ония думи, които стоят въвн от изреченията и нямат с тях никаква синтактична връзка“ (Топков 1899: 28). В най-изчистен и пълен вид този възглед се споделя от Л. Андрейчин: „Вметнатите пояснения (така авторът нарича вметнатите части – бел моя: А. Г.) са думи, които се вмъкват в изречението без граматична връзка с останалите думи и поясняват или допълват от различни страни казаното“ (Andreychin 1942: 481).

⁷ В българските учебници по синтаксис прякорите или прозвищата, които изпълняват синтактична функция на приложение, се отбелязват, като последователно и рутинно тези употреби се илюстрират с примери от типа: *Иванчо Йотата* (у А. Теодоров-Балан), *Петър Моканина* (у К. Попов), *Рачо Чобанът* (в ГСБКЕ), *Димо Казака* (у П. Пашов), *Тинко Сербезът* (у Р. Русинов), *Иван Калъча* (у Ив. Недев), *Пешо Плондира* (у М. Алмалех), в

Следователно и според Й. Пенчев, и според Р. Ницолова примерите от втората подгрупа представляват „странични съобщения (пояснения)“ или „попътни (странични) забележки“, „авторски коментари“, които в синтаксиса се определят като вметнати приложения.

2.2. Тезата за определянето на приложението като обособена част

Колкото се отнася до позицията на К. Попов, както стана ясно от мнението на Й. Пенчев, вероятно той е имал колебания относно прецизирането на статуса на разглежданата разновидност на апозитивната конструкция. Трябва да се отбележи обаче, че К. Попов креативно доразвива и детайлизира идеите си, свързани с апозицията. В студията му, публикувана 16 години след излизането на неговия учебник, определяемостта и приложението се разглеждат като паратактично разположени и граматически еквивалентни именни слова, а връзката помежду им се дефинира като обособена атрибутивна, но не подчинителна, т.е. като *suī generis* (единствена, изключителна, уникална – бел. моя: А. Г.). Освен това се анализират и приложения, които не са намерили място в учебника му. Тези приложения според автора играят роля на обикновено пояснение, на превод от друг език или на по-старо название, напр.: *Първата е в тясна връзка с Македония, която представя нейно надземие (хинтерланд); Така в областта на Рупелския проход границата не върви по вододелните била на Беласица и Рупелска планина (Сенгелова планина); На първо място трябва да се споменат материалите от селищната могила при с. Веселиново (Азапкьой), Ямболско* (Роров 1978: 215). От тълкуването на К. Попов категорично става ясно, че оградените със скоби изрази в примерите изпълняват синтактична функция на приложение – позиция, различаваща се от мнението на Й. Пенчев и Р. Ницолова, които определят подобни употреби като вметнати приложения. От изложението обаче не става ясно дали К. Попов разглежда тези приложения като необособени, или ги приема за обособени, както изрично е посочил в предишния параграф, в който се твърди: „Членуваните обособени приложения за целите на отъждествяването могат да се свързват с определяемостта с помощта на пояснителни съюзи и думи, като *или, именно, на име, т.е., сиреч, особено* и др.“ (Роров 1978: 214). Дори да се предположи, че в цитираните примери К. Попов е имал предвид обособени приложения, единствената допирна точка между неговия възглед и тезата на Й. Пенчев и Р.

които ролята на определяемо се отрежда само на собственото (първото) име. Много рядко се дават примери, в които функцията на определяемо се изпълнява от частичен антропонимен комплекс (собствено име + бащино или фамилно име): *Иван Славков-Батето* (у Ив. Недев), *Георги Милчев-Годжи* (у Ив. Савова). И в двата случая обаче авторите приемат приложението за необособено независимо от използването на дефис в последните два примера. Конструкции от типа: *Николай Николаев – Бате Николай; Мариана Аламанчева – кака Мариана; Радослав Калчев-Черния Род; Генчо Станчев Негенцов (Ран Босилек); Ерик Артър Блеър (Джордж Оруел); Владимир Димитров Поппетров – Майстора; Амандин Орор Люсил Дюпен – Жорж Санд; Рикардо Изексон дош Сантош Лейте – Кака; Кубрат Пулев – Кобрата* и др. подобни, в част от които пълният антропонимен комплекс функционира като определяемо и които са изключително честотни в инфосферата днес, не се коментират – нито от гледна точка на синтактичната им природа, нито от гледна точка на пунктуационното им оформяне.

Ницолова остава изискването за пунктуационното оформяне на приложенията в конструкциите – винаги оградени със скоби.

Тезата на К. Попов за (не)обособения характер на оградения със скоби израз в разглежданите конструкции се поддържа палиативно, бегло и декларативно от Стефан Брезински и Русин Русинов.

Според Ст. Брезински, който изрично подчертава, че приложението е вид определение, което се свързва с определяемото чрез синтактичната връзка *прилагане*: „(...) в някои случаи чрез приложенията (те обикновено се поставят в скоби) се дообясняват или малко познати наименования, или пък се популяризират чрез народни, известни номинативни елементи (народни имена) някои по-малко известни названия, напр.: *Пъстрият пор е близкородствен на обикновения или на черния пор (кокарджа), а и на познатия на добруджанци светъл пор (степняк); Особено е пристрастен към лалугерите (суяците) и хомяците (хамстерите); Две ценни ловни птици са станали доста редки у нас – глухарят (дивият петел) и лещарката (ресарката)*“ (Brezinski 1987: 2–6).

Последният пример, между другото, е заимстван от Р. Русинов, който също разглежда накратко и семпло тази разновидност на апозитивната конструкция (Rusinov 2000: 111), определяйки думите, оградени със скоби, като приложения. Заслугата на автора е, че именно той, макар и косвено, за първи път установява различие между необособено приложение, напр.: *Кърджалиите (полски разбойници) и даалите (планински разбойници) действали в добре организирани дружини (...)* (Rusinov 2000: 111), и обособено приложение, напр.: *Думите, сиреч стиховете, се слагат с необикновена сила и имат невъобразимо въздействие* (Rusinov 2000: 134). Разликата е в наличието на пояснителни думи и съюзи (именно, т.е., сиреч, като, особено, даже, дори, или и др.) при обособяването и в използваните препинателни знаци – „скоби“ за необособеното приложение, и „ограждаща запетая“ – за обособеното.

И двамата автори, за разлика от К. Попов, не определят отделения със скоби израз като обособено приложение, а само като приложение. Трудно може да се прецени дали това е някакъв осъзнат, но неаргументиран избор, или просто е рутинно описание на употреби, които нито Ст. Брезински, нито Р. Русинов са си поставили за цел специално да анализират.

4. Анализ на основните тези

В основните становища, около които се обединяват българските езиковеди, могат да се видят както неизбежни слабости, така и рационални решения. Най-вероятно липсата на единна, непротиворечива и общоприета позиция е следствие от натрупването в края на XIX и през първата половина на XX век естествени съмнения, заблуди, грешки при разграничаването на базовите синтактични категории *приложение*, *обособяване*, *вмятане*. Диференциацията на необособените, обособените и вметнатите приложения като субкатегории закономерно трябва да следва обективното разграничаване на основните категории. Както става ясно обаче, тя е все още в рудиментарен стадий. Доказателство за това са спорадичните, хаотичните и съвсем недостатъчните наблюдения върху конструкциите, предмет на настоящото проучване.

Като се имат предвид представените гледни точки, изглежда логично, когато се анализира подобна разновидност на апозитивната конструкция и по-

конкретно – на компонента с функция на приложение, алтернативата да е „или ..., или“, т.е. приложението да се определи или като вметнато, или – като обособено. Дали обаче в случая не е налице фалшива дихотомия (лъжлива дилема) (Getsov 2011: 120)?

4.1. Приложение vs. обособяване

Дори при бегъл преглед на материала, илюстриращ употребата на разглежданите апозитивни конструкции, може да се установи известна близост между тях и уточняващите обособени приложения, напр.: *Надумал му Станьо бакалинът, наприказвал му, убедил го най-после (...); Поднесе му ги Пеньо, старшията, значи, потоци той перото, излезе език (...)*, които се отличават с намалена или дори с липсваща предикативност. Въпреки това обаче подобни примери в повечето случаи традиционно се разглеждат като съдържащи обособени части, тъй като различията между конструкциите с необособено и с обособено приложение се проявяват както в семантичен, така и в структурен план⁸. Според Елена Георгиева: „За разлика от обикновените приложения, които назовават известна особеност като присъща, като даденост, при обособените приложения съотношението е друго: то се включва, за да назове, поясни по нов начин, да даде допълнителни сведения, да уточни признаковите особености“ (GSBKE 1983б: 233).

В същото време обаче при анализа на този тип синтактична конструкция не бива да се омаловажават или да се подценяват доводите на някои български езиковеди относно т.нар. факултативно обособяване. Те основно се свеждат до разбирането, че обособяването, респ. необособяването, зависи от субективната преценка на производителя на речта⁹. Така например според Р. Русинов, който е снизходително толерантен по отношение на възможността за обособяване в анализираните конструкции:

„Неразширените приложения са поначало необособени, но някои от тях – за да се подчертае по-силно смисълът им – могат да бъдат обособени, напр.: *Михаил Иванов, председателят, влезе в канцеларията*. Обособяването на неразширените приложения е характерно най-вече за

⁸ В мои предишни проучвания вече беше анализирано разграничаването на конструкцията с необособена апозиция от конструкцията с обособена апозиция (Getsov 2019: 217–255). Начинът, по който се осъществява диференциацията, естествено и пряко рефлектира върху интерпретирането на апозитивната конструкция (и в частност – на приложението) като граматическа категория.

⁹ Очевидните колебания и несъответствия в нормативните предписания относно обособяването на задпоставеното съществително нарицателно име с определителен член рефлектират в речевата практика, което е причина да се среща и другата възможна употреба на нарицателното име – а именно като необособено. В това отношение е показателна употребата на анализираната конструкция в художествената литература. В разказите на Чудомир например при назоваване на героите се използват ту необособени, ту обособени задпоставени съществителни нарицателни имена, напр.: *Станьо бакалинът; Недя касатина; Стойно налбантинът; Чолпанка вдовицата*, но и: *Динко – фелдшерът; Пеньо, старшията; Йовкини, комишите; Пена Цанковичина, вдовицата* (Chudomir 1981), като много трудно може да се установи коя от употребите преобладава.

художествената реч: *Баба Пена, знахарката, размахва хурката си, тича и кълне* (А. Каралийчев); *Ей и Балканът, хайдутинът, старият, снема пред слънцето снежната гугла* (Н. Марангозов). Разширените приложения винаги се обособяват. (...) В народната реч приложенията след лични местоимения не се обособяват, напр.: *С какво сме по-лоши ние българите от вас?* (Д. Талев)“ (Rusinov 2000: 134).

Красноречива в това отношение е и гледната точка на Ивелина Савова. В нейното учебно помагало „Български синтаксис“ (в съавторство със Снежана Добрева), в раздела „Приложение“, сред изобилния и старателно селектиран илюстративен материал се открояват примерите: *Геро полицая, Исак евреина* (Savova, Dobрева 2016: 97), в които очевидно съществителните нарицателни имена не са обособени. Но в раздела „Обособени части“ същността на обособеното приложение се онагледява с изреченията: *Чакаме само Георги, новия ученик; Това е новата жена на Димитров – съседа* (Savova, Dobрева 2016: 124–125), в които съществителните нарицателни са пунктуационно отделени. Коментарът относно последния пример е лаконичен, но пределно ясен: „При неразширените обособени части (еднословни или еднородни) разборът е елементарен: *съседа* е обособено приложение към *Димитров*“ (Savova, Dobрева 2016: 125). Очевидно е, че тук става дума за субективна преценка, защото между двете конструкции – *Геро полицая и Димитров – съседа* – трудно може да се открие разлика.

Във всички анализирани по-горе примери, в които са налице задпоставени приложения, независимо от това дали са необособени, или са обособени, съществителните имена, функциониращи като приложения, изпълняват и идентифицираща, и характеризираща функция, като различията в синтактичния им статус се определят от това коя от двете функции преобладава¹⁰. В общия случай чрез тях не само се назовава за втори път референтът, назован вече от определяемото, но се разкрива и някаква допълнителна негова характеристика.

В примери от типа: *За съжаление fake news (фалишивите новини) са официалната истина; Божията птичка (веселата чучулига) забавно се издигаше към облаците, като издаваше приятни и в жалост приволящи звукове; Гигантският сечко (Titanus giganteus), обитаващ територията на Бразилия, е най-големият бръмбар в света заедно с бръмбара Херкулес (Dynastes hercules) и като него достига дължина до 17–18 см; Повече от 17 години работи в системата на Министерството на околната среда и водите (МОСВ), последователно заемайки експертни и ръководни длъжности – от младши експерт до изпълнителен директор на Изпълнителна агенция по околна среда (ИАОС) и др. под., връзката между двата компонента не е нито предикативна, тъй като приложенията не могат да се заменят с подчинени определителни изречения, нито пък е атрибутивна, тъй като се предполага, че дублиращото название, което се дава на обекта, вече означен с определяемото, не е известно преди момента на съобщението. Тъй като противопоставянето на грамемите *нулев член* : *определителен член* в рамките на категорията *детерминация* в случая е*

¹⁰ Съществителните имена са полифункционални – и собствените, и нарицателните могат да изпълняват както идентифицираща, така и предикатна (характеризираща или класифицираща) функция (Strawson 1950: 337–338; Gak 1981: 117).

нерелевантно, приложенията в последните примери не могат да бъдат нито поясняващи (квалифициращи), нито уточняващи (въпреки близостта, за която вече стана дума).

Основателно може да се твърди, че ключовият фактор за налагането в речевата практика на подобен тип конструкции е преди всичко комуникативно-прагматичен. Приложенията в тях са натоварени преди всичко с металингвистична функция: служат за даване единствено и само на дублиращо наименование на вече назования денотат, като целта е или максимално да се неутрализира равнището на информационна неопределеност и/или недостатъчност, или да се изравнят нивата на фоновите знания на участниците в комуникацията. По същество едното наименование, типично за чужда култура, за непозната социокултурна сфера или за непопулярна обществена практика, представлява транскрибиран, транслитериран, калкиран, преводен или съкратен вариант на другото наименование¹¹. За разлика от стандартното (прототипно) приложение, което: „(...) уточнява определяемото, като стеснява обема на понятието, (...), дава друга характеристика на определяемото, пояснява го откъм някоя непосочена негова страна, уточнява, характеризира обекта, (...) дава друго название, по-стеснено, на определяемото си“ (GSBKE 1983б: 181), в приложенията от визираните конструкции едно от съществителните имена е абсолютен синоним, превод, равнозначно обозначение или инициално съкращение на другото съществителното име, чрез което е обозначен за първи път денотатът. Използването на подобен тип приложения в писмената форма на речта е опит да се сблизат, да се нивелират, взаимно да се проникнат познавателните репертоари (когнитивните равнища) на участниците в комуникацията, за да бъдат удовлетворени в достатъчна степен както целите на адресанта, така и очакванията на адресата.

Именно поради това съществителните имена, които функционират като приложения в разглежданите конструкции, са по-скоро идентифициращи думи (или изрази), които служат за съотнасяне с определен референт, следователно притежаващи денотативно значение, а не предикатни думи (или изрази), които служат за обозначаване на свойствата на предметите и на отношенията между тях, т.е. притежаващи сигнификативно значение. Приложението, чрез което само се дублира по някакъв начин наименованието на вече назования от определяемото денотат, без да се характеризира, да се уточнява, да се пояснява или да се конкретизира определяемото, изпълнява вторична за съществителното име

¹¹ В ексцерпирания материал са регистрирани както примери, в които ролята на наименованието във втория компонент е да направи наименованието в първия компонент близко, разбираемо, познато, т.е. да се улесни рецепцията, напр.: *семивокали (полугласни)*; *Делиормана (Лудогорието)*; „*Cinema Speculation*“ („*Разсъждения за киното*“); *apposition (приложение)*; *понтифекс (свещеник)*; *έντροπία (ентропия)*; *DMPs (димеркаптопропан сулфонова киселина)*, така и примери, в които чрез наименованието във втория компонент се разширява и се обогатява познавателният репертоар на адресата, напр.: *ловец (авджия)*; „*Белязания*“ (*Scarface*); *глухарче (радика)*; *мъртво вълнение (rip current)*; *Върховния касационен съд (ВКС)*; *световната мрежа (World Wide Web)*. Причините за използването на апозитивни конструкции, в които приложението е натоварено с различни функции, ще бъдат обстойно разглеждани в друго изследване.

синтактична функция¹². Ако анализът се извърши в посока от синтаксиса към морфологията, приложението се определя като неморфологизирана част на изречението (Moskov 1982: 171–172).

Следователно тезата за обособения характер на приложението в разглежданите синтактични единици много трудно може да бъде защитена. Опитите да се докаже, че в случая е налице обособено приложение, са спорадични и повърхностни, което ги определя като неособено сполучливи. Те са плод по-скоро на рутинното и некритическото налагане на архаични образци и стереотипи, а не на креативно и задълбочено проучване на материала, който впечатлява с изобилието и разнообразието си.

Различието между стандартната конструкция с обособено приложение и разглежданите тук конструкции може лесно да се илюстрира с един типичен пример. В изречението: *Меланоцитните невуси (Naevus pigmentosus, Naevus melanocyticus), наричани още бенки (Mole, Beauty spot, Birthmark), са често срещани доброкачествени новообразувания на кожата, са налице едно определяемо: Меланоцитните невуси (Naevus pigmentosus, Naevus melanocyticus) и една обособена част с функция на приложение: наричани още бенки (Mole, Beauty spot, Birthmark)*. В рамките на самата обособена част ограденият в скоби израз (*Mole, Beauty spot, Birthmark*) е необособено приложение спрямо определяемото *бенки*. Освен това са налице още две необособени приложения (*Naevus pigmentosus, Naevus melanocyticus*), които се отнасят към определяемото *Меланоцитните невуси* и представляват преводно наименование на вече назования чрез определяемото денотат.

Колкото се отнася до конструкциите, в които оградената в скоби дума или израз се въвежда чрез съюзите с дискусивно синтактично значение: *или, тоест, сиреч, (а) именно, демек, особено, като, даже* и др.¹³, задължително трябва да се прави разлика между две употреби. При първата от тях чрез приложението се дублира наименованието, с което вече е назован денотатът от определяемото, напр.: *Медникарството (или бакърджийството) е занаят, познат по нашите земи още от времето на древните траки; Отгоре на всичко неверната рая, т.е. немюсюлманите, плащали и други наказателни данъци; Константин Велики наистина казва „Сердика (сиреч Сер/е/дица) е моят Рим!“; Габровски шоколад. демек пестил; (...) когато пише висока литература, сиреч поезия – той архаизира*

¹² В изложението безусловно се приема идеята на Лидия Чеснокова за първичните и вторичните синтактични функции. Според нея необособеното приложение има вторична за съществителното име синтактична функция, тъй като при него категориалното значение (предметност) не съвпада със синтактичното значение (признаковост), а обособеното приложение, което се уподобява с именното сказуемо и се отъждествява с различни допълнителни нюанси, изпълнява първична за съществителното име синтактична функция (Chesnokova 1988: 17). От това следва, че разглежданата разновидност на апозитивната конструкция би трябвало да се причисли към конструкциите с необособена апозиция.

¹³ К. Попов твърди, че: „Обособените приложения понякога се прилагат (подчерт. мое – А. Г.) към определяемото чрез пояснителни думи и съюзи – *именно, като, т.е., сиреч, особено, дори, или* и др.“ (Роров 1962: 209), от което следва, че чрез тези съюзи се експлицира подчинително синтактично отношение. Но част от тези съюзи (*тоест, сиреч, а именно, или*) се определят от Р. Ницолова като пояснителни съюзи, които са една от разновидностите на съчинителните съюзи (GSBKE 1983a: 464).

изкуствено езика си. В изброените примери функцията на конекторите, чиято употреба не е задължителна, е единствено и само да се подчертае, че двете наименования са референтно тъждествени¹⁴, поради което се неутрализира и свързващата им функция, и в частност – съчинителният или пояснителният им характер; наименованието във втория компонент напълно дублира значението на наименованието в първия компонент.

При втората употреба в много по-голяма степен изпъква характеризиращата, а не идентифициращата функция на приложението, напр.: *Споменавам тук не случайно двамата братя търговци Тъпчилещови не само заради екзотичното им име, а и защото са сред малцината глупави богати българи, които си прахосвали парите на вятъра, т.е. за народните дела; Воеводата на тази буна, този нов Ивайло, когото турците наричали презрително Карпуз или Карпош, сиреч диня, както византийците наричаха Ивайло Лахана, сиреч зелка, този плебей с простото име Петре, син на мелничар, самият той рудокопач в мините на Кратово, не издържал позора да бъде роб и въстанал; Компетентностно ориентирано обучение, или (де)хуманизация на образованието; Един от мигриращите депутатски сюжети (демек минал през няколко партии, но намерил окончателно мястото си при управляващите!) ни стресна, че са им обявили война и искат да ги свалят от власт, ама той като Матросов е на амбразура; Ако влашкият воевода Михаил премине Дунава с 15 или 20 хиляди войници, всички онези народи чак до Цариград, които не могат вече да понасят турското робство, изведнъж ще се вдигнат – именно българи, сърби, албанци, расци – и ще отхвърлят турската власт.* В изброените примери чрез съюзите, чието наличие в повечето случаи е облигаторно, се въвеждат думи, изрази, а и цели изречения, чрез които се предоставя информация не с дублиращ, а с допълнителен характер. Посредством нея се обогатява, прецизира, конкретизира, уточнява, пояснява (но не се дублира!) вече получената чрез определяемата информация, поради което съчетания от този тип се дефинират като конструкции с обособено приложение¹⁵.

4.2. Приложение vs. вмязане

На пръв поглед изглежда, че анализиранияте апозитивни конструкции биха могли сравнително лесно да се квалифицират като изрази с вметнато приложение. Основен аргумент за това е перманентно експлоатируваният постулат, че вметнатата част и останалите изреченски части не са граматически свързани. Характеристика,

¹⁴ Най-често се използват съюзите *или* и *тоест*; съюзите *сиреч* и *демек* се използват по-рядко; съюзът *а именно* има символична употреба. С функция, подобна на съюзите *или* и *тоест*, са и изразите *на име*, *по прякор* и др. под., напр.: *Ефендим – писали котелските чорбаджии, – Стойко има едно момче, на име Сава, ходил по Европа, а сега дошъл, ефендим, тук ат да язди, калъч върти и псува турците, рода и вярата им; Котка на име Бандит спаси собственика си от бандити; Лидер е Лютиф Афиф, по прякор Иса.*

¹⁵ Към тази група синтактични образувания трябва да се причислят и конструкциите, в които определяемата и приложението се свързват чрез предлога *като*, ако вместо сравнителната семантика изпъква значението му „в качеството си на“, „в ролята на“, напр.: *Вапцаров като социален поет; философията като наука; Вазов, като учител; гроздето като храна* и пр. Тези употреби са забелязани отдавна и са представени, макар и символично, в повечето учебници по синтаксис.

изтъквана аксиоматично и за апозитивната конструкция, в която между определяемото и приложението отсъстват каквито и да било формални средства като експликатори на определено граматическо отношение.

Тук трябва да се отбележи, че (отново по традиция) силно се подценява ролята на словоредата като едно от средствата с граматически потенциал (особено за езици с аналитичен строй, какъвто е и българският). Когато се анализират отношенията между определяемо и приложение, изследователите са склонни да търсят познати маркери в типична употреба, като например съюзите и съюзните думи, чрез които в най-силна степен се изразяват синтактичните отношения. Отсъствието им обаче не предполага автоматично и инертно липса на граматическа зависимост¹⁶.

Сред многото идеи, схващания, предположения – с оглед на предмета на настоящото изложение – се откроява теорията на Яков Биренбаум. Той подробно анализира граматическите отношения в изречението, които се реализират чрез четири механизма. Сред тях са и хоризонталните синтактични връзки, за които, авторът, поддържайки една от значимите тези на Александър Пешковски, твърди, че те са само епизод на фона на подчинителните връзки и че с тяхна помощ се обединяват на едно хоризонтално равнище съподчинените части на изречението. Той смята, че чрез тях се експлицира вторична зависимост между изреченски части, еднакво подчинени на една и съща дума, като допуска, че в някои синтактични конструкции хоризонталните връзки могат да придобият известна самостоятелност и да се реализират без поддръжката на подчинителната връзка. Това означава, че те могат да се проектират извън границите на зоната, в която обичайно действат (Birenbaum 1979: 28–29). Според интерпретацията на автора примери, ексцерпирани за целта на настоящото изследване: „Превзетата държава“ (*captured state*); [ензима алкохол дехидрогеназа \(ADH\)](#); [деменция \(безумие\)](#); [нощта срещу Водици или Водокръщи \(Богоявление, Йордановден\)](#); [дузна \(penalty kick\) и др.](#), са проява на една от разновидностите на хоризонталните връзки. Той нарича тази разновидност реитеративна връзка¹⁷, като разграничава формална и смислова реитерация. При формалната реитерация вторият компонент е буквално повторение на първия (без или със пояснения), докато при смисловата реитерация двата компонента са абсолютни синоними или пък вторият компонент е буквален превод, друго наименование или друго равнозначно обозначение на същия референт и понятие (Birenbaum 1979: 30–31). Следователно апозитивните конструкции, които са предмет на анализ в този текст, напълно се припокриват със смисловата реитерация (по класификацията на Я. Биренбаум).

Наред с това обаче фаворизирането на ролята на пунктуацията (императивната препоръка за използването единствено на знака „скоби“) при определяне на статуса на синтактичните единици, предизвиква основателни резерви. Р. Ницолова твърди, че с този препинателен знак се отделят само вметнати думи, изрази и пасажии (но не и обособени части!), които заграждат пояснения, съдържащи допълнителни данни (място, време, произход, автор и пр.),

¹⁶ Виж прегледа на мненията за ролята на словоредата като граматически маркер (Getsov 2020: 219–220), който, без съмнение, е едно от основните средства при разпределението на синтактичните функции на компонентите в конструкцията с необособена апозиция.

¹⁷ Я. Биренбаум заимства термина от Бакстър Хатауей (Hathaway 1967: 178–180).

или чрез които се назовава означен вече предмет или признак (Nitsolova 1989: 135–137). Но според авторите на увода на „Официален правописен речник на българския език“ със знака „скоби“ се отделят не само вметнати думи и изрази, но и обособени части и присъединителни конструкции, които съдържат както допълнителна информация по отношение на основното съдържание на текста, така и дублираща информация по отношение на основната (OPRBE 2012: 89). Поради липсата на ясни нормативни изисквания при разграничаването на коментираните конструкции се появяват колебания и амбивалентно тълкуване относно граматическия статус на приложенията, оградени с препинателния знак „скоби“¹⁸.

Въпреки съществената роля, която играе пунктуационното оформяне на изреченските части, а и на целия текст, значимостта на препинателните знаци в тези случаи не трябва да се абсолютизира. Така например в материала, събран за това изследване¹⁹, се срещат примери от типа: *Енчец, Жълт енчец, Горски енчец, Златна пръчица, Златник (Solidago virga-aurea, Solidago virgaurea, Goldenrod) представлява тревисто растение, което принадлежи към семейство Сложноцветни (Compositae, Asteraceae); Бяла акация, салкъм, лъжеакация (Robinia pseudoacacia); Международната футболна федерация или ФИФА (FIFA, от фр. – Federation Internationale de Football Association); Гръмотрън корени (бодлив трън, кокоши трън, милобод) Radix Ononis Spinosa (Leduminosae / Fabaceae); Radix Ononidis; Горицвет, Жълт божур, Зайчи мак, Кукувиче око, Слети коса, Опадикос (Adonis vernalis); Празникът Успение на Пресвета Богородица, Успение Богородично или Голяма Богородица е един от най-големите християнски празници, честван еднакво и от православни, католици и от други християнски деноминации.*

Във всеки от тези примери е възможна промяна в организацията на препинателните знаци. Оригиналният вариант на последното изречение може да

¹⁸ Красноречиво доказателство за това е онагледяването на едно от правилата за употреба на скобите: „100.2. За отделяне на вметнати думи и изрази или обособени части, които имат характер на дублираща информация по отношение на основната“, което е илюстрирано с шест примера, съдържащи общо седем апозитивни конструкции: *Димитър Чорбаджийски (Чудомир); подчинено да-изречение (т.е. съдържащо съюза „да“); природно (предикативно) съчетание; 300 лв. (150 евро); листа на сена (Folia Sennae); корени на равен (Radix Rhei); Тесалоники (Солун) (OPRBE 2012: 89–90). В кой от примерите става дума за обособяване и в кой – за вмятане, така и не става ясно. Но пък след няколко страници, в увода на същия речник, във връзка с употребата на друг пунктуационен знак – „тире“ (за отделяне на обособени части), се дава следният пример: *Владимир Димитров – Майстора (OPRBE 2012: 92).**

¹⁹ Показателно в това отношение е използването (при това – в близък контекст) на различни препинателни знаци, чрез които се посочва, че два изречеца се референтно тъждествени. Така например в „Български хроники“ (Стефан Цанев) се срещат три варианта: както примери от типа: *нова войска (йени чери); кръвен данък (девищирме)*, така и от типа: *ергенски данък – рес-и мюджеред; данък в натура – сюрсат*, и дори от типа: *сватбен данък бад-и хава; поголовен данък джизие*. Независимо от факта, че авторът и/или редакторът са използвали потенциала на суперграфемиката, поставяйки единия от компонентите в курсив (italic), а другия – в прав шрифт (roman), това е нагледно доказателство за дискредитирането на опита императивно да се наложи знакът „скоби“ като единствена опция за пунктуационното оформяне на разглежданите апозитивни конструкции.

се трансформира така: *Празникът Успение на Пресвета Богородица (Успение Богородично или Голяма Богородица) е един от най-големите християнски празници, честван еднакво и от православни, католици и от други християнски деноминации*, или така: *Празникът Успение на Пресвета Богородица, Успение Богородично или Голяма Богородица, е един от най-големите християнски празници, честван еднакво и от православни, католици и от други християнски деноминации*, или така: *Празникът Успение на Пресвета Богородица – Успение Богородично или Голяма Богородица – е един от най-големите християнски празници, честван еднакво и от православни, католици и от други християнски деноминации*. Независимо от пунктуационното оформяне и в оригиналния вариант, и в трите производни варианта е налице апозитивна конструкция, в която има по едно определяемо и по две приложения.

По същия начин стои въпросът с пунктуационното оформяне на антропонимните комплекси, съдържащи прякор или псевдоним. И в момента в писмената речева практика редовно се използват различни пунктуационни и правописни варианти на тази разновидност на апозитивната конструкция – *Христо Бонев (Зума)*, *Христо Бонев – Зума* и дори *Христо Бонев-Зума*, а в правописните ръководства и в синтетичните трудове по синтаксис няма единно и общоприето становище относно пунктуационното им оформяне. В случая правилата, свързани с използването на препинателните знаци, трябва да са функция от определянето на граматическия статус на синтактичните конструкции, а не обратното.

Тъй като знакът „скоби“ притежава респектиращ сепариращ потенциал, няма причини именно този знак да не се използва приоритетно за отделянето на приложението в апозитивните конструкции, предмет на настоящия анализ. Но употребата му не бива да се свързва единствено и само с вмятането като граматическа категория. Колкото се отнася до визираните синтактични образувания, неговото предназначение се изчерпва с възможността чрез него да се обозначи, че два израза са „референтно тъждествени“ (Nitsolova 1989: 19), и с необходимостта графически²⁰ да бъде отделено дублиращото наименование (дума, израз или абревиатура), за да се подпомогне оптимално бързото и правилното възприемане на текста.

Следователно тезата, че анализираната разновидност на апозитивната конструкция е вметнато приложение, макар и не толкова уязвима, колкото тезата за обособения характер на приложението, се нуждае от известна корекция, за да

²⁰ Р. Ницолова смята, че двата знака – „кавички“ и „скоби“ – изпълняват „чисто графична функция“ в случаи, като: *На 12 април предимно в Сливенския балкан екипажи от Полиа, СССР, Чехословакия, Унгария и България ще водят борба за призовите места в група „А“ (туристически автомобили), група „Н“ (серийни автомобили) и група „Б“ (спортни автомобили); Примерът (а) се отличава от (б) и (в) съществено* (Nitsolova 1989: 22). Подобен паралел между сходни функции на същите два знака може да се търси и при пунктуационното оформяне на приложенията в някои от апозитивните конструкции. В *площад „Велчова завера“; Международен симпозиум „Френски модернизъм“* и др. под. знакът „кавички“ означава, че чрез приложението за втори път условно се назовава определяемото. В *агора (площад); дифтонги (двугласни)* и др. под. знакът „скоби“ означава, че чрез приложението единствено и само се дава второ наименование на определяемото, което е негов буквален превод.

отрази сравнително обективно наложилата се речева практика. Примерите, с които в началото на материала бе онагледена визираната разновидност, трябва да се разграничават както от случаите, при които ограденият в скоби израз представлява една (или повече от една) предикативна единица, напр.: (...) *Караагач, (известна още като Караач, Орляшка река, а от 1980 г. официалното ѝ название е Китенска река – б.а.)*; *Тук вметнатото пояснение (ще се абстрахираме от израза „не помня“) е въведено със съчинителен съюз и се отнася към предходната част като еднородна*; *Отнасям шаяка на ваявицата (ние викаме ваявица на тепавицата)*, така и от случаите, при които ограденият в скоби израз съдържа допълнителна (а не дублираща) информация от типа: *Привържениците на Виктория (Пилзен) ликуваха*; *Джоузеф Пулицър е роден в град Мако (Унгария)*; *И той остави чорбаджийската къща, дете бе ратай (Елин Пелин)*; *Иван Вазов (1850–1921) е една от най-ярките фигури в родната литература и публицистика*; *Есен (октомври-ноември) пъстрвите се насочват нагоре срещу течението на реките и потоците*; *Тези съзвездия по-късно са описани и от Птолемей (II в. от н.е.) в неговият „Алмагест“*; *Украинските ресурси съобщават за смъртта на Пригожин (създател на ЧВК „Вагнер“ – бел.ред.) – ние не потвърждаваме*. Допълнителните данни за време, място, произход, предназначение, автор, роля, част и пр. категорично се различават и според комуникативното си предназначение, и според синтактичната си функция от дублиращото наименование с функция на приложение в апозитивната конструкция.

За употребите, предмет на анализ в настоящото изследване, може да се използва терминът *приложения с вметнат характер* и да се препоръча (без да се налага императивно!) пунктуационното им отделяне да става с помощта на препинателния знак „скоби“. Така, от една страна, тези употреби ще се разграничат от останалите вметнати конструкции, за които дублирането на наименованието не е присъщо, а от друга страна, ще се разграничат от типичните конструкции с необособена апозиция, за които пунктуационното сепариране не е присъщо.

5. Заключение

Една от съществените причини за трудностите при описанието, анализа и концептуализацията на апозитивната конструкция е изключителното многообразие на нейните разновидности, които доста трудно могат да се поставят под общ знаменател. Всъщност се оказва, че това не е наложително. Сред лингвистите съществуват различни мнения относно конституирането и организацията на езиковите категории – някои твърдят, че за всички тях е характерен прототипният принцип, други смятат, че той е характерен само за част от тях. С оглед на широкия диапазон, в който се ситуират многоликите разновидности на апозитивната конструкция, убедително може да се отстоява позицията, че формирането на синтактичната категория *апозитивна конструкция* неизбежно се осъществява посредством прототипния принцип. Това накратко означава, че в категорията се обособяват ядро и периферия, като разновидностите, които съставляват ядрото (прототипни конструкции), притежават всички базови признаци на категорията, а в периферията се локализируют разновидности (периферни конструкции), за които някои от базовите признаци са (частично) нерелевантни или пък се актуализират други, различни от базовите, признаци.

Основните (базовите) признаци за категорията *апозитивна конструкция* (някои автори предпочитат да говорят за прототипно ядро²¹) са: 1) двучленна номинативна структура; 2) еднаква референция, т.е. съотнасяне на двата компонента с един и същ обект от извънезиковата действителност; 3) отсъствие на формално изразени граматически свързващи средства между компонентите. Част от изброените признаци не са актуални в еднаква степен за всички разновидности на апозитивната конструкция, регистрирани в речевата практика. Наред с прототипните образувания, в които безусловно и напълно се проявяват основните признаци, непрекъснато възникват и честотно се използват синтактични структури, които в различна степен и по различен начин се различават от прототипните. Именно затова тяхното място е в периферията на категорията. Някои от тези структури – екстраординарните апозитивни конструкции и наподобяващите апозитивна конструкция съчетания – вече са били предмет на анализ (Getsov 2022), други вероятно все още не са забелязани и анализирани.

Това, което формално отличава конструкциите с необособена апозиция с вметнат характер от прототипните (конвенционалните) конструкции с необособена апозиция, е пунктуационното сепариране на приложението, като най-често се използва препинателният знак „скоби“. Причина за използването на препинателни знаци е най-вече дублиращият характер на наименованието, функциониращо като приложение, спрямо наименованието, функциониращо като определяемо.

Различията между необособената апозиция с вметнат характер и конструкцията с обособена апозиция най-общо се свеждат до следното. Съществителното име, което изпълнява роля на приложение в първата синтактична единица, приоритетно е с идентифициращ характер, което означава, че то има денотативно значение. Съществителното име, което изпълнява роля на приложение във втората синтактична единица, приоритетно е с предикатен характер, което означава, че то има сигнификативно значение. Чрез приложението в първия тип конструкция се дублира наименованието на вече назования денотат, затова то изпълнява вторична за съществителното име синтактична функция и е неморфологизирана част на изречението. Чрез приложението във втория тип конструкция се характеризира, уточнява, пояснява, конкретизира наименованието в определяемото, затова то изпълнява първична за съществителното име синтактична функция и е морфологизирана изреченска част.

Най-общо пунктуационният знак сигнализира за вметнатия характер на приложението, но в този случай неговата приоритетна функция е да се обозначи референтната тъждественост на два израза. От друга страна, необходимо е да се прави разлика между два типа синтактични образувания. Първият съдържа вметнати конструкции, чрез които се дава допълнителна информация за време, място, произход, източник и пр. и могат да са със статус на дума, на словосъчетание или на изречение (просто или сложно). Вторият се състои от конструкции с необособена апозиция с вметнат характер, чрез които посредством едно съществително име, функциониращо като приложение, се дублира (превежда, транслитерира, транскрибира, (полу)калкира или се съкращава) друго съществително име, функциониращо като определяемо.

²¹ Виж например Новела Кобринна (Kobrina i dr. 2007: 309).

В крайна сметка може да се заключи, че апозитивните конструкции, предмет на анализ в настоящото изследване, нито са обособени приложения, нито са вметнати приложения. Различията между тях и познатите синтактични категории (обособяване и вмятане) са повече, отколкото са приликите. Това означава, че в случая става дума за фалшива дихотомия. Визираните синтактични образувания се разглеждат като апозитивни конструкции, съдържащи приложение с вметнат характер. Тяхното комуникативно предназначение обуславя синтактико-семантичната им специфика и най-вече – пунктуационното сепариране на втория компонент, което закономерно налага ситуирането им в периферията на категорията *апозитивна конструкция*.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Andreychin 1942:** Andreychin, L. Osnovna bulgarska gramatika. Sofia: Knigoizdatelstvo Nemus A.–D. [Андрейчин, Л. Основна българска граматика. София: Книгоиздателство Хемус А.–Д.].
- Birenbaum 1979:** Birenbaum, Ja. G. Gorizontal'nye sintaksicheskie svyazi. // Voprosy yazykoznanija, № 5, s. 28–36 [Биренбаум, Я. Г. Горизонтальные синтаксические связи. // Вопросы языкознания, № 5, с. 28–36].
- Brezinski 1987:** Brezinski, St. Prilozhenieto kato vid opredelenie. // Bulgarski ezik i literatura, № 1, s. 2–6 [Брезински, Ст. Приложението като вид определение. // Български език и литература, № 1, с. 2–6].
- Gak 1981:** Gak, V. G. Teoreticheskaya grammatika frantsuzskogo yazyka. Sintaksis. Moskva: „Vysshaya shkola“ [Гак, В. Г. Теоретическая грамматика французского языка. Синтаксис. Москва: „Высшая школа“].
- Getsov 2011:** Getsov, A. Komunikativni strategii i manipulatsiya. V. Tarnovo: Izdatelstvo „Faber“ [Гецов, А. Комуникативни стратегии и манипулация. В. Търново: Издателство „Фабер“].
- Getsov 2019:** Getsov, A. Neobosobena apozitsiya vs. obosobena apozitsiya. // Godishnik na Fakulteta po humanitarni nauki, tom XXX A. Otgovoren redaktor: dots. d-r Desislava Ivanova. Shumen: UI „Episkop Konstantin Preslavski“, 217–255. ISSN 1311-7300 za печатно izdanie; ISSN 2603-512X za onlayn izdanie. // <<https://www.shu.bg/wp-content/uploads/file-manager-advanced/users/faculties/fhn/izdaniya/godishnici/2019/Godishnik2019.pdf>> [Гецов, А. Необособена апозиция vs. обособена апозиция. // Годишник на Факултета по хуманитарни науки, том XXX А. Отговорен редактор: доц. д-р Десислава Иванова. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 217–255. ISSN 1311-7300 за печатно издание; ISSN 2603-512X за онлайн издание].
- Getsov 2020:** Getsov, A. Apozitsiya i referentsiya. // Godishnik na Fakulteta po humanitarni nauki, tom XXXI A. Otgovoren redaktor: dots. d-r Desislava Ivanova. Shumen: UI „Episkop Konstantin Preslavski“, 209–230. <<https://www.shu.bg/wp-content/uploads/file-manager-advanced/users/faculties/fhn/izdaniya/godishnici/2020-godishnik.pdf>> [21.02.2021][Гецов, А. Апозиция и референция. // Годишник на Факултета по хуманитарни науки, том XXXI А. Отговорен редактор: доц. д-р Десислава Иванова. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 209–230].
- Getsov 2022:** Za edin tip ekstraordinarna apozitivna konstruktsiya. // sp. „Proglas“. Glaven redaktor: prof. dfn Zhivka Koleva-Zlateva, Tom 31, kn. 2, DOI: <https://doi.org/10.54664/VCRK2447>; ISSN: 2367-8585 (Online); ISSN: 0861-7902 (Print), COBISS.BG-ID – 1119668196 <<http://journals.uni-vt.bg/proglas/bul/vol29/iss1/12>> [За един тип екстраординарна апозитивна конструкция. // сп. „Проглас“. Главен редактор: проф. дфн Живка Колева-Златева,

Том 31, кн. 2, DOI: <https://doi.org/10.54664/VCRK2447>; ISSN: 2367-8585 (Online); ISSN: 0861-7902 (Print), COBISS.BG-ID – 1119668196].

- GSBKE 1983a:** Gramatika na savremenniya bulgarski knizhoven ezik. Tom II. Morfologia. Sofia: Izdatelstvo na BAN [Грамматика на съвременния български книжовен език. Том II. Морфология. София: Издателство на БАН].
- GSBKE 1983b:** Gramatika na savremenniya bulgarski knizhoven ezik. Tom III. Sintaksis. Sofia: Izdatelstvo na BAN [Грамматика на съвременния български книжовен език. Том III. Синтаксис. София: Издателство на БАН].
- Ivanov 1905:** Ivanov, M. Sintaksisa na bulgarskia ezika za III klasa. Vtoro izdanie. Plovdiv: Izdanie i pechata na Hr. G. Danov [Иванов, М. Синтаксисъ на българския езикъ за III класъ. Второ издание. Пловдив: Издание и печатъ на Хр. Г. Данов].
- Kalkandzhiev 1938:** Kalkandzhiev, P. Bulgarska gramatika. Knigoizdatelstvo „Hristo G. Danov“ – O. O. Druzhestvo Plovdiv – Sofia [Калканджиев, П. Българска граматика. Книгоиздателство „Христо Г. Данов“ – О. О. Дружество Пловдив – София].
- Kobrina i dr. 2007:** Kobrina, N. A., N. N. Boldyrev, A. A. Hudyakov. Teoreticheskaya grammatika sovremenogo angliyskogo yazyka. Moskva: „Vysshaya shkola“ [Кобрин, Н. А., Болдырев, Н. Н., Худяков, А. А. Теоретическая грамматика современного английского языка. Москва: „Высшая школа“].
- Mladenov, Popvasilev 1939:** Mladenov, St., St. Popvasilev. Gramatika na bulgarskiya ezika. Sofia: Knigoizdatelstvo „Kazanlashka dolina“ [Младенов, Ст., Попвасилев, Ст. Грамматика на българския езикъ. София: Книгоиздателство „Казанлъшка долина“].
- Mishev 1895:** Mishev, D. Rakovodstvo po bulgarski ezik v tri kursa za dolnite klasove na gimnaziite. Kurs III. Sintaksis za treti i chetvarti klasove. Treto izdanie. Plovdiv: „Hr. G. Danov“ [Мишев, Д. Ръководство по български език в три курса за долните класове на гимназиите. Курс III. Синтаксис за трети и четвърти класове. Трето издание. Пловдив: „Хр. Г. Данов“].
- Moskov 1982:** Moskov, M. Ezikoznanie. V pomoshht na uchitelite po bulgarski ezik. Sofia: „Narodna prosveta“ [Москов, М. Езикознание. В помощ на учителите по български език. София: „Народна просвета“].
- Nedev 2014:** Nedev, Iv. Bulgarski ezik. Sintaksis i punktuatsiya. Silistra: Izdatelstvo i pechatnitsa RITT [Недев, Ив. Български език. Синтаксис и пунктуация. Силистра: Издателство и печатница РИТТ].
- Nitsolova 1989:** Nitsolova, R. Savremenna bulgarska punktuatsiya. Sofia: DI „Narodna prosveta“ [Ницолова, Р. Съвременна българска пунктуация. София: ДИ „Народна просвета“].
- OPRBE 2012:** Ofitsialen pravopisen rechnik na bulgarskia ezik. Sofia: „Prosveta“. [Официален правописен речник на българския език. София: „Просвета“].
- Penchev 1966:** Penchev, Y. Vavezhdashti i vmetnati dumi i izrazi v savremenniya bulgarski knizhoven ezik. Sofia: Izdatelstvo na BAN [Пенчев, Й. Въвеждащи и вметнати думи и изрази в съвременния български книжовен език. София: Издателство на БАН].
- Penchev 1983:** Penchev, Y. Gramatika na savremennia bulgarski knizhoven ezik. T. 3. Sintaksis. Sofia: Izdatelstvo na BAN [Пенчев, Й. Грамматика на съвременния български книжовен език. Т. 3. Синтаксис. София: Издателство на БАН].
- Penchev 1984:** Penchev, Y. Stroezh na bulgarskoto izrechenie. Sofia: „Nauka i izkustvo“ [Пенчев, Й. Строеж на българското изречение. София: „Наука и изкуство“].
- Popov 1942:** Popov, D. Bulgarska gramatika. Sofia: Knigoizdatelstvo „Hristo G. Danova“ [Попов, Д. Българска граматика. София: Книгоиздателство „Христо Г. Дановъ“].
- Popov 1978:** Popov, K. Strukturni, semantichni i funktsionalni osobenosti na apozitsiyata (prilozhenieto) v bulgarskiya i sarboharvatskiya ezik. // Slavyanska filologiya. Tom XV. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 207–218 [Попов, К. Структурни, семантични и функционални особености на апозицията (приложението) в българския и

сърбохърватския език. // Славянска филология. Том XV. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 207–218].

- Savova, Dobрева 2016:** Savova, Iv., Sn. Dobreva. Bulgarski sintaksis. Uchebno pomagalo za studenti. V. Tarnovo: „Faber“ [Савова, Ив., Сн. Добрева. Български синтаксис. Учебно помагало за студенти. В. Търново: „Фабер“].
- Rusinov 2000:** Rusinov, R. Prakticheska stilistika. Prosto izrechenie. V. Tarnovo: ИПК „Sveti Evtimiy patriarh Tarnovski“ [Русинов, Р. Практическа стилистика. Просто изречение. В. Търново: ИПК „Свети Евтимий патриарх Търновски“].
- Топков 1899:** Топков, Iv. Uchebnika po bulgarska sintaksa sa uprazhneniya po sintaksa, pravopisa i stila va kontsentrichena kruga za III klasa. Plovdiva: Нр. G. Danova [Топков, Ив. Учебникъ по българска синтакса съ упражнения по синтакса, правописъ и стиль въ концентриченъ кръгъ за III класъ. Пловдивъ: Хр. Г. Дановъ].
- Chesnokova 1988:** Chesnokova, L. D. Pervichnosty i vtorichnosty sintaksicheskikh funktsiy slovoform (sushtestvitelynoe, prilagatelynoe, glagol, narechie). – V: Sistemno-funktsionalnoe opisaniye slovosochetaniya i prostogo predlozheniya. Mezhvuzovskiy sbornik nauchnyh trudov. Leningrad: LGPI im. A. I. Gertsena, s. 16–27 [Чеснокова, Л. Д. Первичность и вторичность синтаксических функций словоформ (существительное, прилагательное, глагол, наречие). – В: Системно-функциональное описание словосочетания и простого предложения. Межвузовский сборник научных трудов. Ленинград: ЛГПИ им. А. И. Герцена, с. 16–27].
- Chudomir 1981:** Chudomir. Sachineniya v tri toma. Sofia: Bulgarski pisatel [Чудомир. Съчинения в три тома. София: Български писател].
- Hathaway 1967:** Hathaway, V. A transformational syntax. The grammar of Modern American English. New York, 178–180.
- Strawson 1950:** Strawson, P. F. On referring. // Mind, New Series, Vol. 59, No. 235. (Jul., 1950), pp. 320–344. 28.09.2020.
- <<http://semantics.uchicago.edu/kennedy/classes/f09/semprag1/strawson50.pdf>>

КОНЦЕПТУАЛНИТЕ НЕПОСЛЕДОВАТЕЛНОСТИ И ПРЕНЕБРЕГВАНЕТО НА КОМПОЗИЦИОННИЯ ВИД МОГАТ ДА ВОДЯТ ДО ПОРАЖЕНИЯ В АСПЕКТОЛОГИЯТА

Красимир Кабакчиев

CONCEPTUAL INCONSISTENCIES AND SIDESTEPPING COMPOSITIONAL ASPECT MAY WREAK HAVOC ON ASPECTOLOGY

Krasimir Kabakčiev

Abstract: This paper is a response to a publication in the 2022 Shumen University Yearbook which strives to explain aspect in several European languages, mainly English and Bulgarian but also French, Spanish, Italian. The attempt is generally unsuccessful despite the correct description of separate phenomena, e.g., Vendler’s aspectual schemata. The major flaw is the total disregard for the theory of compositional aspect in its different versions and for the phenomenon of compositional aspect itself – discovered half a century ago, in 1972, by the Dutch linguist Henk Verkuyl. The theory of compositional aspect, although frequently misconceptualized in linguistics, is universally recognized as the only approach that can adequately describe the phenomenon in languages that lack verbal aspect.

Key words: *perfectivity-imperfectivity; aorist-imperfect; tense and tense-aspect grammemes in European languages; verbal and compositional aspect.*

Резюме: Тази статия е реакция на публикация в Годишника за 2022 г. на Шуменския университет, която се стреми да обясни вида в няколко европейски езика, главно английски и български, но също така и френски, испански, италиански. Опитът в общи линии е неуспешен въпреки правилното описание на отделни явления, например аспектуалните схеми на Вендлер. Основният недостатък е, че по никакъв начин не са взети под внимание теорията на композиционния вид в нейните различни версии, както и самото явление композиционен вид – открито преди половин век, през 1972 г., от холандския лингвист Хенк Веркюйл. Теорията на композиционния вид, макар и често погрешно концептуализирана в езикознанието, е всеобщо призната като единствен подход, способен адекватно да опише явлението в езиците, в които липсва глаголен вид.

Ключови думи: *перфективност-имперфективност; аорист-имперфект; време и видовременни грамемати в европейските езици; глаголен и композиционен вид.*

<https://doi.org/10.46687/IQRZ7918>

Published in the 2022 Shumen University Yearbook is an article dealing with aspect on Bulgarian and English data, with references to other languages – mainly Germanic and Romance (Gotseva 2022). The author argues – correctly – that all the languages mentioned in the paper feature aspect in terms of the distinction between perfectivity and imperfectivity. But the article abounds in conceptual inconsistencies in the treatment of aspect and fails to provide an adequate account of its major target, the perfectivity-imperfectivity contrast.

Relying solely on other researchers’ interpretations and definitions (mainly from the 1980s and 1990s), not on one’s own ideas and understanding, the author maintains that aspect (perfectivity vs imperfectivity) in Romance languages is realized “through the inflectional morphology of the passé composé and the imparfait in French; the preterite and the imperfect in Spanish; the passato prossimo and the imperfetto in Italian”

(Gotseva 2022: 191). What strikes the eye here is that the system of aspect described in this way in the three languages is actually very different: French and Italian are claimed to effectuate aspect through their present perfect forms, while Spanish is said to do this through its preterit form (pretérito) – although Spanish also features a perfect, just like the other two languages. After this rough generalization, far from precise conceptually and terminologically and failing to explain why Spanish must be different, comes the claim that aspect in Bulgarian, which is grammaticalized unlike in the three Romance languages above, is also manifested as a contrast between perfectivity and imperfectivity (“perfective and imperfective pairs of verbs” – Gotseva 2022: 191). A few pages below, perfective aspect is said to “view a situation in its entirety with endpoints”, whereby it is “best expressed with simple past in English and past aorist (past finished) in Bulgarian” (Gotseva 2022: 195). Thus full or almost full equivalence is claimed to exist between three systems of aspect that are formally very different: (i) Bulgarian, where perfectivity and imperfectivity is grammaticalized but found in lexical entities (verbs); (ii) aspect in French, Spanish and Italian (again perfectivity-imperfectivity) where aspect is found to reside in the aspecto-temporal system; (iii) English aspect where perfectivity and imperfectivity are said to be realized mainly with the help of the preterit (the simple past).

These are wrong conjectures in several dimensions. Let us check the one about imperfectivity, by contrasting an imperfective Bulgarian sentence (1a) to its translation correspondences in the other four languages mentioned, English, French, Spanish, Italian:

- (1) a. Messi vinagi e obichal futbola [Bulgarian]
- b. Messi has always loved football [English]
- c. Messi a toujours aimé le football [French]
- d. Messi siempre ha amado el fútbol [Spanish]
- e. Messi ha sempre amato il calcio [Italian]

The Bulgarian sentence (1a) is imperfective, formed with an imperfective verb, as is the English sentence (1b). But in the former aspect is grammatically realized and in the latter it is not. In English the imperfectivity is effectuated in lexico-semantic terms but not grammatically and is represented by the Vendlerian situation “state” (Vendler 1957) in the lexical verb. The problem that arises is that while there is no doubt that the first two sentences (Bulgarian and English, respectively) display imperfectivity, the paper leads us to believe that the French, Spanish and Italian sentences (1c,d,e), semantically equivalent to the imperfective ones (1a,b), are ... perfective. Recall the claim that aspect is realized through the passé composé vs imparfait (French), preterite vs imperfect (Spanish), passato prossimo vs imperfetto (Italian), Gotseva (2022: 191), hence (1c,d,e) are perfective. Such a description, a wrong one, probably stems from the broad claim in traditional grammars and other publications in Romance languages according to which the verb forms mentioned above are “used to express completion”.

Thus the claim that the sentences in French, Spanish and Italian (1c,d,e) are perfective, simply cannot be true, for many reasons. It is common knowledge that the present perfect found in the languages above (Bulgarian, English, French, Spanish, Italian) is aspectually ambivalent from the Slavic point of view, and if in many (but not all) cases it may be associated with situations encoding completion, it **does not encode perfectivity in the Slavic sense**. This is because, apart from completion, in languages with grammaticalized aspect (through perfective verbs, as in Slavic, Greek, Georgian)

perfectivity involves a reached telos with a pragmatic result associated with it (for Slavic and Greek see Dimitrova, Kabakčiev 2021: 196-197; Dimitrova 2021: 47). Clearly, the present perfect form is aspectually ambivalent in Bulgarian too, Bulgarian being the only Slavic language that features a present perfect that does not function as a preterit (like the formally identical one in Serbian/Montenegrin). The present perfect is thus aspectually ambivalent in the Germanic and the Romance languages too, as well as in many other languages, whether genetically related (e.g., Albanian) or not (Georgian). Indeed, the present perfect cannot exactly be called aspectually ambivalent in Greek, at least nominally, because it is formed from perfective verbs only. But this does not mean that it cannot be coerced into imperfectivity, see Dimitrova (2021). Thus the conceptual inconsistencies present in the paper discussed here consist, first, in equalling perfectivity-imperfectivity in Slavic languages with the aorist-imperfect contrast (in those languages where it exists). Second, flawed is also the claim that the perfect is a tense-aspect form – because “tense-aspect” means simultaneously temporal (i.e., related to time) *and* aspectual. This claim is found in the insistence that “in Germanic languages, such as English, German, Dutch, and Swedish, the tense-aspect categories existing include past, perfect, and pluperfect” (Gotseva 2022: 192). A crucial question arises: how can a grammatical category such as the present perfect be a “tense-aspect one” if its forms are aspectually ambivalent between perfectivity and imperfectivity? As the mismatch between the conceptualization of Slavic aspect as a perfectivity-imperfectivity contrast and aspect in French, Spanish and Italian, on the one hand, and of English aspect (again as a perfectivity-perfectivity contrast), on the other, is serious and the defects in the interpretation are too many, let us discuss them one after the other.

Regarding English perfectivity, the author leads us to believe that it “views a situation in its entirety with its endpoints”, a correct claim in itself. However, the claim that it is “best expressed with simple past in English” (Gotseva 2022: 195) is defective. The readers are thus expected to accept that the English simple past verb form is not only aspectual but is specifically capable of expressing perfectivity. At the same time, the author insists, imperfectivity is also expressed through the past simple form, recall her statement about English that “the imperfective / habitual meaning in the past is considered to be expressed by simple past” (Gotseva 2022: 195). Actually, it is true in itself that in English perfectivity is best expressed with the simple past – and below it will even be shown with examples that it is true. But a very serious question now arises: what kind of an aspectual form is the English simple past if it is *equally capable* of expressing perfectivity and imperfectivity? Given that it can explicate both aspectual values, is it really aspectual at all? The paper provides no answer to such a question, and does not even ask it.

Indeed, the idea that the English simple/indefinite past verb form is an aspectual one was prevalent in English comprehensive grammars until the end of the 20th century (see, e.g., Quirk et al. 1985). But today this idea is not only discarded, it is replaced – shyly, with no supporting data and arguments – by acknowledgements that perfectivity in English in fact exists (see Huddleston, Pullum 2002: 118-125; 125; Downing, Locke 2006: 370; Langacker 2008: 147ff; Fenn 2010: 277-281), but it is not known where exactly it is and where it should be looked for. Grammars simply do not tell us. On the total failure of practically all English comprehensive grammars today to provide at least a partly acceptable rendition of the problem of aspect in English (perfectivity vs imperfectivity) and/or of at least some explanation of the hugely important article-aspect

interplay, see Bulatović (2013; 2016; 2020; 2022) and Kabakčiev (2022). On the article-aspect interplay, see also here, below.

All this means that the way in which aspect is effectuated in English remains a mystery in the publication discussed. Instead it seems to suggest, albeit indirectly, that aspect in English is realized through the tense paradigm, in a manner similar to the one found in the Bulgarian aspect system. Note that the paper describes Bulgarian aspect as a morphologically effectuated lexico-grammatical category, in line with most Bulgarianist studies (e.g., Chakarova 2003; Dimitrova 2019), and this description can be considered correct. But Bulgarian aspect is also found to be linked to the aspecto-temporal system, viz., the aorist-imperfect contrast. It is mentioned several times throughout the paper that the Bulgarian aorist-imperfect distinction is related to the perfective-imperfective distinction – but no explanation is offered on how exactly it is related. In the long run, an adequate explanation of exactly how aspect is effectuated in both Bulgarian and English (and in languages similar to English) is not provided at all. Instead of offering such an explanation – otherwise available in the literature (even if in different versions), the paper abounds in considerations about the presence of perfectivity in English based on publications mainly from the previous century. Furthermore, as regards language data to support the claims, the paper offers *only two sentences* exemplifying English aspect, both allegedly demonstrating perfectivity (Gotseva 2022: 196):

- (2) a. She read
b. She read the book

The problem, serious, is that the second sentence, (2b), is, indeed, perfective, representing a Vendlerian accomplishment – and Vendler’s schemata are well described in Gotseva (2022: 197). This sentence also matches Verkuyl’s perfective schema (on Verkuyl’s schemata see Verkuyl 1993; 2022, Kabakčiev 2019; 2022). But, strangely, sentence (2b) is actually listed as exemplifying the Bulgarian aspect system, not the English one (Gotseva 2022: 196). And as sentence (2b) is undoubtedly perfective, representing a Vendlerian accomplishment, it is actually representative of English perfectivity too, while (2a) is not perfective. It is imperfective, prototypically representing a Vendlerian state (could be an activity too) and belonging to Verkuyl’s imperfective schema.

These inconsistencies in the interpretation of aspect (conceptual and also terminological) are, in the understanding here, due to the absence in the paper discussed of the quintessence of aspect, as found in English and similar languages, namely: compositional aspect. It is worth emphasizing that although compositional aspect in general and Verkuyl’s theoretical model of it are frequently misconceptualized in the literature (see Kabakčiev 2019: 212-218), it is at the same time a phenomenon familiar to the world linguistic community, having existed for a long time (half a century since Verkuyl 1972) and having triggered large numbers of citations and discussions.¹ The strange thing in this case is that knowledge of compositional aspect involves, in principle, understanding Vendler’s schemata (Vendlerian situations), and these schemata are correctly discussed and interpreted in Gotseva (2022: 197). This circumstance ought

¹ Verkuyl, the finder of compositional aspect and author of three major monographs and countless papers on compositional aspect, is among the most frequently quoted authors in linguistics in general.

to rule out blatantly wrong statements such as “*She read* is a perfective sentence” (Gotseva 2022: 196).

Thus the discussion reaches a point where compositional aspect must enter the stage. Although this phenomenon is extremely complex, some of its conceptual framework can be demonstrated easily. For the sake of explaining the article-aspect interplay in English as part of the general compositional-aspect mechanism, the following examples, (3a-d), will be used – already employed and explained (in Kabakčiev 2019: 205-206), here they will be only summarized. These are specially constructed examples for revealing certain structural interdependences in English – yet they represent fully natural sentences:

- (3) a. The tourist visited a castle [perfective]
b. The tourist visited castles [imperfective]
c. Tourists visited a castle [imperfective]
d. Tourists visited castles [imperfective]

Sentence (3a) is perfective and the other three (3b,c,d) are imperfective. They demonstrate that, first, the English preterit verb form, used in all the sentences, is aspectually ambivalent in terms of the perfective-imperfective distinction. Hence, if we are to believe Gotseva’s conjecture that the simple past is good for expressing the perfectivity of a sentence such as *She read the book*, and if it is the preterit again that is associated with the perfectivity of *The tourist visited a castle*, an important question arises: why are sentences such as (3b,c,d), containing the same verb form (*visited*), imperfective and not perfective? How can it be that an English verb form that is good for expressing the perfectivity of a sentence, be also good for expressing imperfectivity – in similar sentences? Second, note that the sentences above, being only a handful of examples, reveal a major and extremely important phenomenon in Modern English, the article-aspect interplay – very well known in aspectology and theoretical linguistics in general but totally absent in today’s English grammars (discounting a couple of specialized ones) – in spite of both recent and older appeals (Kabakčiev 2000; Schüller 2005; Bulatović 2013; 2016; 2020) for English grammars to start taking into account progress made in aspectology and theoretical linguistics in general.

What does the article-aspect interplay consist in in the sentences in (3) and in all similar sentences? A detailed explanation is given in (Kabakčiev 2019: 205-206); here it is summarized. The perfectivity of (3a) is due to the temporal boundedness of the referents of the NPs *the tourist* and *a castle* and the presence of a telic verb (*visited*), these three elements together allowing sentence (3a) into Verkuyl’s perfective schema (see above on Verkuyl’s schemata); (3b) is imperfective because the referent of the NP *castles* is unbounded by the bare plural and this triggers non-boundedness (imperfectivity) in the referent of the verb; (3c) is imperfective because of the non-boundedness in the referent of the NP (*tourists*), which also triggers imperfectivity in the referent of the verb; (3d) is imperfective because both the subject and the object referents are non-bounded and this again triggers imperfectivity in the referent of the verb (Verkuyl 1972, 1993). For more detail, see Kabakčiev (2019; 2022).

Another problem in the paper discussed is that its author recognizes the circumstance that there exists an interplay in Bulgarian between perfectivity and imperfectivity, on the one hand, and the relevant values found in the grammemes aorist and imperfect (Gotseva 2022: 193). But, surprisingly, she fails to conclude that there must be a similar interplay between the more or less corresponding grammemes (*passé*

composé vs imparfait in French, preterite vs imperfect in Spanish, passato prossimo vs imperfetto in Italian) and the Vendlerian situations that can be combined with these grammemes. Providing examples in this respect is easy. Contrary to what Gotseva is saying – that the French passé composé is perfective and thus equals the Bulgarian perfective aspect in verbs, the French passé composé *can* explicate imperfectivity. And when it explicates it, it is because, for example, a Vendlerian state is used, as in (1c) above. And when the passé composé explicates perfectivity, it is because a Vendlerian accomplishment is used, as in (4a) below, and not because the passé composé is perfective. The same in Italian and Spanish. When perfectivity is explicated with the Italian passato prossimo, it is because a Vendlerian accomplishment is used, see (4b), and not because the passato prossimo is perfective. And when perfectivity is explicated in the Spanish pretérito, it is again because a Vendlerian accomplishment is associated with it, see (4c), not because the pretérito is perfective. Note that even with the Spanish pretérito, which Gotseva considers a “perfective tense”, we can have a sentence such as (4d) which does not explicate an accomplishment but signals another type of Vendlerian situation, an episode – a temporally bounded situation without any pragmatic result associated with its endpoint (on the episode as an additional Vendlerian situation, see Kabakčiev 2000: 279-307; Dimitrova 2021: 47).

- (4) a. Messi a botté le ballon [French]
 ‘Messi (has) kicked the ball’
 b. Messi ha calciato la palla [Italian]
 ‘Messi (has) kicked the ball’
 c. Messi pateó el balón [Spanish]
 ‘Messi kicked the ball’
 d. Messi pateó balones esta mañana [Spanish]
 ‘Messi kicked balls this morning’

When aspect is grammaticalized, this is effectuated in different ways, most common of which are morphological (as, e.g., in Slavic aspect – perfective and imperfective) and periphrastic, as in, e.g., the progressive aspect in English, Spanish, etc., the progressive being a subtype of imperfective aspect. But in the Slavic languages it is widely assumed – correctly – that aspect is a “lexico-grammatical category”, not a purely grammatical one, morphologically realized, because generally there are no special morphological markers of aspect, in particular for perfective aspect. As for the aorist-imperfect distinction found in Bulgarian and in many other languages (Greek, Spanish, Georgian, etc.), it is a mixed one, aspecto-temporal, encoding pastness plus temporal boundedness (the aorist) and temporal non-boundedness (the imperfect). It must specifically be noted that the aorist does not encode perfectivity, because perfectivity is temporal boundedness plus a reached telos and is denoted by perfective verbs (in Bulgarian, Greek, Georgian, etc.). For this reason, the aorist is capable of expressing (directly) or explicating (indirectly) both accomplishments and episodes in Greek and Bulgarian, cf. the following Greek examples (5a,b) with aorists from Dimitrova, Kabakčiev (2021: 197) and the corresponding Bulgarian examples (6) with a perfective aorist (6a) and an imperfective aorist (6b), respectively:²

² The Bulgarian imperfective aorist encodes episodes.

- (5) a. Épaixa_{AOR} éna paichnídi ténis símera to proí
 ‘I played a game of tennis this morning’
 b. Épaixa_{AOR} ténis símera to proí
 ‘I played tennis this morning’
- (6) a. Izigrah_{PFVAOR} edin geym tenis tazi sutrin
 ‘I played a game of tennis this morning’
 b. Igrah_{IMPVFAOR} tenis tazi sutrin
 ‘I played tennis this morning’

Aspect has always been a very difficult and controversial issue in linguistic theory. However, global research in recent decades on data from a very large number of languages brought many important insights into the understanding of this intriguing linguistic domain – as well as the generalization that aspect in English, Germanic and Romance languages, Finnish and countless other languages around the world is *not* a lexico-grammatical and morphological category as it is in the Slavic languages. It is compositional. Certainly, there are numerous serious issues in modern aspectology, one of which is that while aspect is definitely regarded as found in the sentence (or clause, or context) – following Verkuyl’s (1972) discovery of compositional aspect, its exact location continues to be misconceptualized in hundreds of publications, and many researchers offer wrong assessments, ultimately assigning aspect not to the whole sentence but only to the verb phrase.³ In any case, the paper discussed here sidesteps compositional aspect, making no mention of it and showing that this extremely significant language phenomenon is still a true *terra incognita* not only in English grammars and foreign language teaching (see the problem described in detail in Bulatović 2020; 2022) but also in other areas belonging to applied linguistics, such as language acquisition (first, second or foreign). When research is done on how infants learn language or learners of a certain language acquire knowledge in another, this must rest on a solid theoretical basis, in line with the current state of the art in theoretical linguistics. It must not rely on wrong premises, ideas and/or theses in outdated publications.

Notes in conclusion

The adequate description of English aspect and of aspect in *any* language for that matter – including Germanic or Romance languages, is impossible without the employment of a compositional aspect theory. This can be done in any of the following three possible variants (plus some other): Verkuyl’s, developed by him for six decades and still being sophisticated (Verkuyl 1972; 1993; 2022), Bulatović’s (2013; 2016; 2020; 2022), Kabakčiev’s (2000; 2019; 2022). There are, indeed, differences between these three theoretical frameworks, even some serious ones. But any of these three models is fully capable of providing a solid explanation of compositional aspect and the way it works – complex and intriguing at the same time. Without the employment of a compositional theoretical model, attempts to understand aspect – including English and Bulgarian aspect, and to explain it to others is a time-wasting and hopeless enterprise.

³ This is a topic for another publication, a larger one, but see Kabakčiev (2019: 212-218) on some of the major misconceptions of compositional aspect in theoretical linguistics.

REFERENCES

- Bulatović 2013:** Bulatović, V. Modern theories of aspect and Serbian EL2 learners. – In: *Belgrade English Language & Literature Studies* V, 65–79.
- Bulatović 2016:** Bulatović, V. *Semantika aspekta*. Podgorica: Univerzitet Crne Gore.
- Bulatović 2020:** Bulatović, V. Thinking for speaking in the right aspect – on whether modern English grammars can do more. // *RESLA* 33(2), 384–415.
- Bulatović 2022:** Bulatović, V. Aspect semantics and ESL article use. // *IRAL* 60(2), 491–521.
- Chakarova 2003:** Chakarova, K. *Aspektualnost i kolichestvo*. Veliko Tarnovo, Faber [Чакърова, К. Аспектуалност и количество. Велико Търново: Фабер].
- Dimitrova 2019:** Dimitrova, D. Gramaticalni i funkcionalno-semantichni ekvivalenti na bulgarskite glagolni vidove k novogratskiya ezik. // *Verba iuvenium* 1, 181-195 [Димитрова, Д. Граматични и функционално-семантични еквиваленти на българските глаголни видове в новогръцкия език. // *Verba iuvenium* 1, 181-195].
- Dimitrova 2021:** Dimitrova, D. Aspect coercion in Greek aorist and perfect verb forms. – In: Papadopoulou, D. et al. (eds.). *Studies in Greek Linguistics* 41. Thessaloniki: Institute of Modern Greek Studies, 45-53.
- Dimitrova, Kabakčiev 2021:** Dimitrova, D., K. Kabakčiev. Compositional and verbal aspect in Greek: the aorist-imperfect distinction and the article-aspect interplay. // *Athens Journal of Philology* 8(3): 181-206.
- Downing, Locke 2006:** Downing A., P. Locke. *English Grammar. A University Course*. London and New York: Routledge.
- Fenn 2010:** Fenn, P. *A Student's Advanced Grammar of English*. Tübingen: Narr Francke Attempto Verlag.
- Gotseva 2022:** Gotseva, M. The category of aspect in English and in Bulgarian. // *Godishnik na Shumenskiya universitet*. Vol. XXXIII/1, 191-203.
- Huddleston, Pullum 2002:** Huddleston, R., G. K. Pullum. *The Cambridge Grammar of the English Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kabakčiev 2000:** Kabakčiev, K. Aspect in English: a “common-sense” view of the interplay between verbal and nominal referents. Dordrecht: Kluwer.
- Kabakčiev 2019:** Kabakčiev, K. On the history of compositional aspect: vicissitudes, issues, prospects. // *Athens Journal of Philology* 6(3), 201-224.
- Kabakčiev 2022:** Kabakčiev, K. On how compositional aspect and the article-aspect interplay ought to appear in English comprehensive grammars. // *Athens Journal of Philology* 9(4), 319-342.
- Langacker 2008:** Langacker, R. *Cognitive Grammar: a Basic Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Quirk, R. et al. 1985:** Quirk, R., S. Greenbaum, G. Leech and J. Svartvik. *A Comprehensive Grammar of the English Language*. London: Longman.
- Schüller 2005:** Schüller, S. Problematik der Darstellung von Aspekten Unterschieden in englischen Referenzgrammatik. – In: Herbst, T. (ed.). *Linguistische Dimensionen des Fremdsprachenunterrichts*. Würzburg: Königshausen & Neumann, 29-42.
- Vendler 1957:** Vendler, Z. Verbs and times. // *The Philosophical Review* 66, 143–160.
- Verkuyl 1972:** Verkuyl, H. On the compositional nature of the aspects. Dordrecht: Reidel.
- Verkuyl 1993:** Verkuyl, H. *A theory of aspectuality. The interaction between temporal and atemporal structure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Verkuyl 2022:** Verkuyl, H. *The compositional nature of tense, mood and aspect*. Cambridge: Cambridge University Press.

ПОТРЕБНОСТ ОТ УНИКАЛНОСТ В МЛАДЕЖКА ВЪЗРАСТ

Христина Недялкова

NEED FOR UNIQUENESS IN ADOLESCENCE

Hristina Nedyalkova

***Abstract:** This report examines the characteristics of the need for uniqueness in youth.*

In a number of conducted studies, it has been established that the aspiration of adolescents to belong to certain groups in society is simultaneously accompanied by their need to have their distinctiveness from others, and this in turn helps to build their unique personality.

In the process of searching for ways to express their own uniqueness, young people also use various material possessions in order to develop and express their identity.

Key words: need for uniqueness, youth, identity

<https://doi.org/10.46687/DEXC3963>

Въведение

Принадлежността е от съществено значение за оцеляването на индивида по всяко време в развитието на човешкия вид. Да се чувстваш социално свързан е силна и повсеместна нужда. Докато хората се стремят да се чувстват част от група, те често адаптират своето поведение, за да се вметят и да избегне изпъкването (Schumpe, Erb 2015: 1).

Хората обаче не се стремят само към принадлежност, имат нуждата да се чувстват специални и различни от другите. Този мотив се нарича нужда от уникалност (NfU) – Терминът описва човешкото желание да се чувстваш различен от другите (Schumpe, Erb 2015: 1).

Според Снайдер и Фромкин в теорията за уникалност хората се чувстват неприятно, когато изпитват твърде много или твърде малко сходство с другите. Вместо това умерената степен на уникалност обещава най-положителния емоционален резултат (Schumpe, Erb 2015: 1).

Хората редовно се сравняват с другите по атрибути като личностни черти, мнения или физически характеристики. В резултат на това възприемат повече или по-малко сходство с другите (Schumpe, Erb 2015: 2).

Цел на изследването

Целта на настоящата статия е да разгледа особеностите на потребността от уникалност в младежка възраст.

Изложение

Общата потребност от уникалност е дефинирана от Снайдер и Фромкин като „преследване на различие“. Тя отразява мотивацията за контраконформизъм – за диференциране на Аза от другите, и се определя от стремежа на личността да се отличи от масата (Snyder & Fromkin 1977, цит. по Yordanova 2019: 489).

Индивидуалността е изключителна характеристика на всяка личност (Allport 1961, цит. по Yordanova 2019: 489). Личността изпитва потребност да заяви себе си като различна от другите, както и да изрази своята уникалност, запазвайки баланса между отличителността и потребността да бъде част от масата (Schumpe, Erb 2015).

Ако човек се преживява като твърде сходен с другите в някакво отношение, то усещането за уникалността е застрашено. В такива случаи се наблюдават опити за възстановяване на чувството за уникалност. Например, той може да реагира, като намали физическата близост с другите или чрез по-малко съобщаване с мнението на мнозинството (Schumpe, Erb 2015: 2).

Различието привлича вниманието към личността, допринася за нейната идентичност и подобрява самоуважението и социалния ѝ статус (Maslach 1974, цит. по Yordanova 2019: 489). От друга страна обаче, индивидът изпитва и потребност от известна прилика с останалите, водеща до емоционална близост, афилиация, взаимопомощ и социално влияние (Byrne 1971, цит. по Yordanova 2019: 489). Като резултат от споменатото, личността се стреми да изрази своята уникалност, опитвайки се да поддържа баланс между отличителността и потребността от принадлежност (Yordanova 2019: 489).

Индивидите се стремят да запазят своята уникалност, без да предизвикат негативен социален отговор – неодобрение, дистанциране, потенциално отхвърляне или изолация (Brewer 1991, цит. по Yordanova 2019: 490; Simonson & Nowlis, 2000, цит. по Yordanova 2019: 490). Съществуват редица начини, чрез които човек може да поддържа оптимална отличителност, като например личностни характеристики (Snyder & Shenkel 1976, цит. по Yordanova 2019: 490), членство в група (Snyder & Fromkin 1977, цит. по Yordanova 2019: 490), стил на междуличностно взаимодействие (Maslach et al. 1985, цит. по Yordanova 2019: 490), научна област, в която притежава експертни познания (Holt 1995, цит. по Yordanova 2019: 490), демонстриране на материални притежания (Belk 1988, цит. по Yordanova 2019: 490 ; Fromkin et al. 1974, цит. по Yordanova 2019: 490) и др.

Оценяване на необходимостта от уникалност

Снайдер и Фромкин идентифицират три фактора, лежащи в основата на NfU, всеки от които събира подгрупа от елементи. Изследователите тълкуват трите фактора като:

(1) „Липса на безпокойство относно реакции на другите към нечии различни идеи, действия и т.н.“

(2) „Желанието на човек не винаги да следва правилата“

(3) „Готовността на дадено лице да защитава публично своите убеждения“ (Schumpe, Erb 2015: 4).

Общо взето, чертите, които най-често се използват за описване на индивидуалните различия в личността, са големите пет личностни черти: екстравертност, сговорчивост, добросъвестност, невротизъм и отвореност към опита (Schumpe, Erb 2015: 5).

Хората с високо ниво на NfU е по-вероятно да проявят някои специфични личностни черти в сравнение с лица с ниски нива на NfU. Това означава, че индивидите, които имат висок NfU, е по-вероятно да бъдат енергични и общителни. Високият NfU се съчетава с интелектуално любопитство и отвореност към нови преживявания. NfU е негативно свързан с невротизма, хората с високо NfU са емоционално по-стабилни, отчитат повече удовлетворение от живота и имат по-малко променящи се настроения в сравнение с хората с ниско ниво на NfU. NfU е свързан и с индивидуални различия като „търсене на усещания“. Отделя се внимание и на връзката между NfU и различни видове тревожност.

Хората с висок NfU са по-малко склонни да изпитват чувство на тревожност като цяло. Освен това е установена отрицателна връзка между NfU и специфична форма на тревожност, а именно социалната тревожност (Schumpe, Erb 2015: 5-6).

Очаквано, хората с високо ниво на NfU обикновено проявяват по-малко социално безпокойство в сравнение с хора с нисък NfU (Schumpe, Erb 2015: 6).

NfU и поведение при потребление

Сферата на потреблението е достъпен и социално приемлив начин за постигане на отличителност.

Притежанията отдавна се разглеждат като неразделна част от идентичността на личността, те са своеобразно продължение на Аз-а или елемент от „разширения ѝ Аз“ (Belk 1988, цит. по Yordanova, 2019: 490; James 1980, цит. по Yordanova 2019: 490).

Материалните притежания често се считат за разширение на Аз-а, един от начините за разделяне на себе си от другите и следователно да се чувстваш уникален, означава да проявяваш необичайно потребителско поведение (Schumpe, Erb 2015: 7).

Изграждането на уникална идентичност предполага създаване на личен стил посредством използването на материални вещи, които представят същността на индивида (Kron 1983, цит. по Yordanova 2019: 490-491).

Неслучайно У. Джеймс разглежда Аз-а като съвкупност от всичко, което човек нарича свое (James 1980, цит. по Yordanova 2019: 491). Стремещт към натрупване на материални вещи е всъщност търсене на отделна идентичност. От където следва, че стоките могат да служат като атрибути на уникалността (Yordanova 2019: 491).

Зад това стои желанието да бъдеш различен от другите, да се откроиш от „сивата тълпа“ и да бъдеш специален по някакъв начин. Нуждата да бъдеш уникален варира между отделните хора и може да бъде отразена в различно поведение. Индивидите с висока нужда от уникалност изразяват открито своите мнения и показват готовност да нарушават социалните правила и конвенции (Snyder & Fromkin, 1977, цит. по Erb 2022; Imhoff & Erb, 2009, цит. по Erb 2022). Те са по-склонни да поемат рискове, по-екстремни са, креативни и отворени за нови преживявания.

Мотивът също играе важна роля в поведението на потребителите (Lynn & Snyder, 2002, цит. по Erb 2022). Например нуждата от уникалност може да се изрази във факта, че потребителите предпочитат редки, оригинални или индивидуално произведени продукти, посещават специални магазини или показват повишено желание за иновации (Lynn & Harris, 1997, цит. по Erb 2022). Особено в англо-американските страни потреблението и други поведения се обясняват с необходимостта от уникалност.

Доказано е също, че NfU има важни последици за областите на потребление мода и стил. В този смисъл хората с висок NfU са по-склонни да имат татуировки, отколкото лица с нисък NfU. Очевидно татуирането е възможно средство за изразяване на уникалността (Schumpe, Erb 2015: 7).

Развитието на Аз-а и идентичността в юношеството

Юношеството се разглежда като период на преход, в който от детство се навлиза в т.нар. ранна зряла възраст, който започва около 11-13-годишна възраст и продължава приблизително до 18-21-годишна възраст. Можем да кажем, че точният времеви период зависи от някои разнообразни фактори като например заобикалящата култура и биологичното развитие. По време на този преход настъпват редица промени на биологично, когнитивно и социално ниво (Kreyghed, Nemerof 2008).

Юношеството е от решаващо значение за много аспекти на развитието на себе си и идентичността, включително ангажименти, лични цели, мотивации и психосоциално благополучие. Подрастващите търсят автономия, особено от родителите, заедно с повишени ангажименти към социалните аспекти на идентичността и по-големи потребности от връзка с връстници (Pfeifer, Berkman 2018: 159).

Социалният преход, който юношите имат за задача да извършат, намира израз в различни личностни параметри като идентичност, интереси, независимост, полови роли, морален кодекс, ценности и постижения. Конструктът за идентичността като че ли отразява едни от най-важните промени, които се появяват по време на юношеството (Kreyghed, Nemerof 2008).

Идентичността се отнася до нещо повече от това как виждат подрастващите себе си точно сега; включва и това, което е било наречено „възможен аз“ – това, което хората биха могли да станат и какви биха искали да станат (Markus & Nurius, 1986, цит. по Gentry, Campbell 2002 :15).

Създаването на чувство за идентичност традиционно се смята за централна задача на юношеството (Erikson, 1968, цит. по Gentry, Campbell 2002:15), въпреки че сега е общоприето, че формирането на идентичност нито започва, нито завършва през юношеството.

Юношеството е за първи път обаче, когато индивидите имат когнитивни способности съзнателно да сортират кои са и това, което ги прави уникални (Gentry, Campbell 2002:15).

Начините, по които юношите се справят с постигането на едно по-реалистично и стабилно чувство на идентичност, освен всичко останало, включват и така характерното за тях експериментирание, което може да се простира от начина, по който изглеждат пред другите, през начина, по който звучат, до това, какви поведенчески промени предприемат. В този процес всеки юноша подхожда различно в зависимост от личностните си особености и своята уникална житейска история.

Психологът д-р Брус Нарамор заявява в своята книга *Parenting Teens*, че едни от основните нужди и желания на подрастващите, които е важно да бъдат изпълнени, за да станат здрави, добре приспособени възрастни е: развиване на идентичността и усещане за собствена уникалност (Smalley).

Родителите оказват голямо влияние върху идентичността и самочувствието на юношите. Под идентичност се има предвид начина, по който един тийнейджър се чувства спрямо себе си – положително или отрицателно (Smalley).

Всеки тийнейджър има определена област на интереси или области, в които се отличава. Независимо дали става въпрос за лека атлетика, музика,

училище, изкуство или служение. Нужно е да насочваме юношата при идентифицирането на неговата област на компетентност, да получава похвали, утвърждаване и насърчаване (Smalley).

Поколението Z се стреми към развитие на личностното си израстване. То е яростно независимо поколение. Трудно за тези младежи е да се съдържат в традиционни норми, правила и регулации. Паралелно на това имат много по-тясна връзка с родителите си и следователно родителите им могат да имат отношение към техните стремежи и също така да ги подкрепят и насърчават в намирането на кариера, която ги прави щастливи, което им осигурява сигурност на работното място (Tewari, Bhattacharyya 2017: 611).

Заклучение

Изводи по отношение на потребността от уникалност в младежка възраст:

- Личността е в постоянно сравняване с другите чрез атрибути като личностни черти, мнения или физически характеристики.
- Подрастващите имат нужда освен да принадлежат към група и да се чувстват специални и различни от другите.
- Установява се, че изпитването на умерена степен на уникалност води до приятно емоционално състояние и не би трябвало да води до промени в поведението.
- Индивидите, които имат висок NfU, е по-вероятно да бъдат енергични, общителни, с интелектуално любопитство и отвореност към нови преживявания.
- NfU има важни последици за областите на потребление мода и стил.
- Материалните притежания често се считат за разширение на Аз-а, един от начините за разделяне на себе си от другите и следователно да се чувстваш уникален, означава да показваш необичайно потребителско поведение.

В заключение можем да се съгласим с Schumpe & Erb, че: „Хората постоянно балансират нуждата си да принадлежат към другите и нуждата си да се чувстват различни от тях. Състоянието, изживяно като най-положително, е умерена степен на сходство и отличителност (Schumpe, Erb 2015: 9).

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Erb 2022: Erb, H.-P., Need for Uniqueness: Das beduerfnis einzigartig zu sein,

Gentry, Campbell 2002: Gentry, H.J., Campbell, M., American Psychological Association, Developing Adolescents: A Reference for Professionals, 750 First street, NE Washington, DC 20002-4242.

Helmut Schmidt Universitat, 20.06.2022 <[https://www.hsu-hh.de/sozpsy/forschung/need-for-uniqueness-das-beduerfnis-einzigartig-zu-sein/\(status-06.09.2022\)>](https://www.hsu-hh.de/sozpsy/forschung/need-for-uniqueness-das-beduerfnis-einzigartig-zu-sein/(status-06.09.2022)>).

Kreyghed, Nemerof 2008: Kreyghed, E.U., B. C. Nemerof. Entsiklopediya po psyhologiya i povedencheska nauka. Sofia: Nauka i izkustvo [Крейгхед, Е. У., Б. Ч. Немероф. Енциклопедия по психология и поведенческа наука, София: Наука и изкуство].

Pfeifer, Berckman 2018: Pfeifer, H.J., T.E. Berkman. The Development of Self and Identity in Adolescence: Neural Evidence and Implications for a Value-Based Choice Perspective on Motivated Behavior, Pages 158–164. Child Development Perspectives DOI: 10.1111/cdep.1227910.06.2021<https://www.researchgate.net/publication/326120426_Self_and_Identity_Development_in_Adolescence>.

- Schumpe, Erb 2015:** Schumpe, M. B., H.-P. Erb. Humans and uniqueness, Science Progress, 98(1), 1-11 Doi:10.3184/003685015X14205597448201.
- Smalley:** Smalley, G., Six adolescent needs meet them or else <<https://www.imom.com/six-adolescent-needs-meet-them-or-else/> (status 08.05.2022)>.
- Tewari, Bhattacharyya 2017:** Tewari, S., R. Bhattacharyya. Aspirations & Wants of Generation Z – A Study on the Work Force of the Future, Journal of Business and Economics, ISSN 2155-7950, USA July 2017, Volume 8, No. 7, pp. 607-614 DOI: 10.15341/jbe (2155-7950)/07.08.2017/009 Academic Star Publishing Company 2017.
- Yordanova 2019:** Yordanova, T. Adaptatsiya na kratkata skala za potrebnost ot unikalnost (CNFU) v balgarski sotsiokulturen kontekst. // Psihologichni izsledvaniya, t. 22, Vol. 2, 485-503. [Йорданова, Т. Адаптация на кратката скала за потребност от уникалност (CNFU) в български социокултурен контекст. // Психологични изследвания, т. 22, кн. 2, 485-503].

Годишник на Факултета по хуманитарни науки,

том XXXIII A / 3, 2022

© Авторски колектив, 2022

© Шуменски университет
„Епископ Константин Преславски“,
Факултет по хуманитарни науки

© Университетско издателство
„Епископ Константин Преславски“, 2022

ISSN 1311-7300 за печатно издание
ISSN 2603-512X за онлайн издание